

Jaarboek 2007

Water wordt een feest

zodra het bij de brouwer is geweest

Dordtse brouwerijen door de eeuwen heen

Historische Vereniging Oud-Dordrecht

Water wordt een feest

Jaarboek 2007

Water wordt een feest

zodra het bij de brouwer is geweest

Dordtse brouwerijen door de eeuwen heen

Redactie
Herman A. van Duinen
Cees Esseboom

m.m.v.
Irene Dewald

Historisch Vereniging Oud-Dordrecht

Afbeelding omslag:
Brouwerij *De Sleutel*. Aquarel door Leo Marchand, 1948.

Dit boek kwam mede tot stand door de financiële steun van

De heer en mevrouw mr J.W. Verstraate - Audenaert

De heer en mevrouw mr M. Bloemendal - ter Horst

De heer mr M.A.V. van Aardenne

ISBN 978-90-812135-2-3 / NUR 693

Uitgeverij: Oud-Dordrecht

Vormgeving: Herman A. van Duinen
Druk: RAD - Dordrecht
Brochage: Binderij Van Strien - Dordrecht

© Uitgeverij Oud-Dordrecht

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeefster: Postbus 1124 - 3300 BC Dordrecht.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Ten geleide 7

Bier in verleden en heden - *S. de Meer* 8

Het brouwproces - *S. de Meer* 14

Dordtse brouwers tot 1600 - *S. de Meer* 22

Twee Dordtse zeventiende-eeuwers over bier - *C. Esseboom* 36

De Dordtse brouwers, van gilde naar confrérie - *C. Esseboom* 42

Dordtse brouwers in de zeventiende en achttiende eeuw - *S. de Meer* 54

Bieraccijns en geloof, hand in hand - *C. Esseboom* 70

Drie brouwerijen, opkomst en ondergang - *I.S.C. Dewald en Werkgroep Brouwerijen* 78

De Kuipers - *H.A. van Duinen* 94

Het bier onder ede - *C. Esseboom* 102

Inbraak en afpersing - *H.A. van Duinen* 108

‘Een beklaghelijck Refereyn van dat arme Bier’ - *H.A. van Duinen* 112

Brouwerij Het Lam - *Werkgroep Het Nieuwe Werck en I.S.C. Dewald* 116

Bierbrouwers in de negentiende eeuw - *S. de Meer* 126

Brouwerij De Sleutel ‘anno 1433’ - *J. Alleblas* 140

Dodenbier ‘naer ouder gewoonte’ - *M.H. Benschop* 170

Brouwerijen in Dordrecht - *Werkgroep Brouwerijen* 174

Bronvermelding 190

Bijlage 1: ordonnanties, 1583 - *Werkgroep Brouwerijen* 194

Bijlage 2: verzoekschrift van de brouwers, 1777 200

Bijlage 3: lijst met brouwers 204

Bijlage 4: verkoop brouwerij De Lelie, 1778 206

Bijlage 5: brouwerijen in kaart - *H.A. van Duinen* 212

Illustratieverantwoording 216

*Wie kander van het Bier den rechten aert beschrijven,
En of het dienstigh is voor alderhande lijven?
Dewijl het wort gekookt uyt veelderhande graen,
En datter seltsaem kruyt oock onder wordt gedaen.
De waters even-selvs zijn niet van eener krachten,
Het eene wort geput uyt ongesonde grachten,
Het ander uyt een beeck, of uyt een droftigh zant,
Het ander uyt een poel, of uyt een siltigh lant.
Ick sal dan, Hollants volck, in weynigh hier besluynen
En op dit gantsch beslagh een korten regel uyten:*

*Maeckt dat sigh uwen dranck in deze palen hout,
Niet al te bijster jongh, niet al te lijdigh out.*

Jacob Cats

Ten geleide

Het bestuur van de Vereniging Oud-Dordrecht nodigde Herman Marres, Tineke Köhler en Jan Verstraate 8 november 2004 uit om eens te praten over het schrijven van het jaarboek dat in maart 2008 zou verschijnen met als onderwerp de bierbrouwerijen die in Dordrecht in de loop der eeuwen actief zijn geweest. Resultaat van dit gesprek was het ontstaan van de *Werkgroep Brouwerijen*.

Daarna brak een periode aan van brononderzoek die helderheid moest geven of er ook in Dordrecht een brouwindustrie was geweest zoals de steden Delft, Gouda en Haarlem die kenden. Dordrecht bleek niet onder te doen voor andere Hollandse steden. De stad bekleedde de eerste plaats in de Staten van Holland en blijkbaar voelden de Dordtenaren zich ook verantwoordelijk voor een goede organisatie van de Hollandse brouwers. Dordrecht nam het initiatief voor een jaarlijkse bijeenkomst in Den Haag van de afgezanten van de Hollandse brouwers. Daar werd de gemeenschappelijke strategie vastgesteld voor het benaderen van de stedelijke en gewestelijke autoriteiten. Hoewel Dordrecht zijn bier in Holland en Zeeland verkocht en later ook in de Zuidelijke Nederlanden, hadden de meeste Dordtse brouwerijen vooral lokale betekenis. Toen de Werkgroep Brouwerijen versterkt werd met de komst van Sjoerd de Meer en door het toetreden van Hanne de Prieëlle en Bram Heijndijk, kon het onderzoek steviger ingezet worden en kwamen interessante zaken aan het licht.

De werkgroep Het Nieuwe Werck schonk spontaan zijn gegevens over brouwerij *Het Lam*. Wij zijn eveneens erkentelijk voor de hulp die de Werkgroep Wijnstraat heeft geboden. Verheugend was de toezegging van Jan Alleblas en Riny Benschop van het Stadsarchief Dordrecht om een publicatie voor hun rekening te nemen.

Dank aan Deborah Paalman en Jan Alleblas, beiden van DiEP, maar vertegenwoordigers van verschillende instituten, die een belangrijk aantal afbeeldingen beschikbaar stelden.

Het bestuur van Oud-Dordrecht steunde de Werkgroep in de persoon van Irene Dewald die heel wat archiefonderzoek verrichtte. Daardoor werd het mogelijk aangeleverde fragmentarische gegevens te verwerken tot leesbare en afgeronde artikelen. Ook dank aan Joke van Duinen-Wiersma voor haar nauwgezette correctiewerk.

Veel steun ondervonden wij van de enorme kennis en inzet van de heren Cees Esseboom en Herman A. van Duinen. Met hun vakkennis en tomeloze inzet gaven zij gezicht aan het boek dat nu voor u ligt. Niet alleen verzorgden zij de eindredactie maar deden eveneens eigen onderzoek naar de Dordtse brouwerijen. Een aantal bijdragen in dit boek is van hun hand.

Met genoegen kunnen we hierbij dan ook een goed gedocumenteerd boek over de rijke geschiedenis van de Dordtse brouwerijen presenteren.

Namens de Werkgroep Brouwerijen

Jan W. Verstraate, voorzitter
Sjoerd de Meer
Herman Marres

Monniken speelden een belangrijke rol in de productie van bier. In het zogenaamde Neurenbergse Bruderhausbuch uit 1397 is een brouwende monnik afgebeeld. De zeshoekige ster is een oud brouwerssymbool. Het symboliseert de drie benodigdheden voor het brouwen, vuur, water en lucht en de drie in de middeleeuwen bekende producten water, mout en hop.

Bier in verleden en heden¹

Al meer dan 5000 jaar is bier bekend. Het waren de Sumeriërs, wonende in het gebied van de Eufraat en de Tigris (in het huidige Irak), die zo omstreeks 3500 en 3000 voor Christus de techniek van het brouwen van bier onder de knie kregen. Waarschijnlijk ontdekten zij het maken van bier bij toeval. Voor bier zijn graan en water de belangrijkste ingrediënten en die waren ruim voorhanden. Alcohol ontstond door het gisten, een natuurlijk proces.

Het was wel ander bier dan men tegenwoordig kent en ook werd het anders gemaakt. Er werd een brood gebakken van emmer (een soort graan). Tijdens het bakproces werd er voor gezorgd dat het brood aan de buitenkant gaar werd, maar aan de binnenkant week bleef. Vervolgens werd het brood geweekt en liet men het natte brood gisten waardoor er bier ontstond. Voor de smaak werden er vervolgens nog honing of kruiden toegevoegd.

Dat bier een belangrijke rol speelde in het leven van de Sumeriërs toont deze afbeelding van een bieroffer (British Museum).

In de loop van de tijd verspreidde zich de kennis over het bierbrouwen. Het Sumerische rijk ging op in dat van de Babyloniërs. Bier was in het Babylonische rijk een belangrijke drank. Uit kleitabletten valt af te leiden dat zij meer dan 20 soorten bier produceerden. De kwaliteit van het bier werd scherp in de gaten gehouden. Wie inferieur bier leverde, kon tot de doodstraf worden veroordeeld.

Op hun beurt namen de Egyptenaren het brouwen van bier over van de Babyloniërs. Via het Midden-Oosten bereikte de brouwkunde ook Griekenland en later het Romeinse Rijk. Noch de Grieken noch de Romeinen dronken veel bier, zij hielden het vooral op wijn.

¹ Met dank aan Herman Marres voor het bijeenbrengen van de gegevens.

Egyptische brouwerij.

Aan het begin van de christelijke jaartelling werd ook ten noorden van de Alpen bier gedronken. De latijnse term *cervisia* werd gebruikt om bier aan te duiden. Een bierbrouwer werd een *cervarius* genoemd.

Waarschijnlijk waren het de Germanen die een nieuwe stap zetten. De Romeinse schrijver Plinius Tacitus schreef in het jaar 98 na Christus over hen:

zij hebben een soort drank uit gerst of een andere graansoort gebrouwen tot iets dat op wijn lijkt.

Bij het brouwen van het bier sloegen de Germanen de tussenstap van het bakken van brood over. Zij ontdekten dat bier ook gemaakt kon worden van ontkiemde en gedroogde graankorrels.

Na de Romeinse tijd, in de vroege middeleeuwen, ging de kennis over het brouwen van bier niet verloren. Op kleine schaal, waarschijnlijk als onderdeel van het huishouden, werd er bier gebrouwen en gedronken. Tijdens het bestuur van Karel de Grote en zijn opvolgers, vanaf circa 800, werden vele kloosters gesticht. Het waren de monniken die hier leefden en werkten, die het bierbrouwen op een hoger niveau brachten. Elk klooster had wel een brouwerij. Het bier werd gebrouwen met gruit. Wat gruit precies was, weet niemand meer. Het moet een combinatie van kruiden geweest zijn met vooral gagel, rozemarijn en verder onder meer duizendblad.

Al vroeg bepaalde de regerende vorst dat hij het exclusieve recht had gruit te mogen verkopen. Dit gruitrecht kon hij schenken aan één van zijn leenheren. Zo kon in de late middeleeuwen de graaf van Holland in zijn gebied over dit recht beschikken.

Omstreeks het jaar 800 raakte ook het brouwen met hop bekend. Hobbier was langer houdbaar dan gruitbier. Het zou echter tot het begin van de veertiende eeuw duren voordat hobbier echt doorbrak.

Kloosters bleven gedurende de middeleeuwen een belangrijke rol spelen in de productie van bier. Op enkele uitzonderingen na werd het bier vooral in de kloosters genuttigd en niet commercieel verhandeld. Vanaf de elfde eeuw werd ook door zelfstandige brouwers bier geproduceerd. In Engelse, Duitse en vanaf de veertiende eeuw ook in Hollandse steden werd bierbrouwen een belangrijke economische activiteit.

Bier was tot in de achttiende eeuw de volksdrank bij uitstek; er werd gemiddeld 1 liter per persoon per dag genuttigd. Deels was dit wel bier met een zeer laag alcoholgehalte, *dun bier* genoemd. Om aan de vraag te voldoen, waren er veel brouwerijen. Vanaf het midden van de achttiende eeuw kregen de brouwerijen concurrentie van andere dranken. Eerst koffie en thee, later in de negentiende eeuw jenever.

Links: Een komische tekening van een brouwer en zijn gereedschappen in de achttiende eeuw. Om het hoofd draagt hij het bierbrouwersteken: de zespuntige ster (ets: Martin Engelbrecht, 1730).

Rechts: Bedrijvigheid op de Aardappelmarkt te Dordrecht (detail). Naast de tonnen liggen enkele gemerkte balen. Op een van de balen staat de zespuntige ster: Dit zou er op kunnen wijzen dat deze baal (met hop?) bestemd is voor een brouwer (aquarel: J. van Lexmond, 1814).

Drinken van bier was gezonder dan het drinken van water. Tijdens het brouwproces werd het water gekookt, waardoor de bacteriën werden gedood. Helemaal gezond was het toch ook weer niet. De gistingstemperatuur van het bier lag tussen de 15-20 graden Celsius. Hierdoor had men juist weer last van bacteriën en lag het gevaar van infectie op de loer.

Het bier was meestal troebel en vaak zuur van smaak. In de laatste decennia van de negentiende eeuw werd het infectiegevaar uitgebannen. Door de ontwikkeling van koelmachines kon de gistingstemperatuur worden teruggebracht tot 5 graden Celsius. Het resultaat was een helder bier en minder last van infecties. Beroemd was het bier uit de stad Pilsen (Tsjechië). De benaming *pils* is hieraan ontleend.

Brouwmuseum in Pilsen, Tsjechië. Daarnaast de originele Pils: Pilsner Urquell.

Tot in de negentiende eeuw waren brouwerijen veelal familiebedrijven geweest. Aan het eind van die eeuw werden de brouwerijen op een meer moderne leest geschoeid en werden er ook dure machines aangeschaft. Voor veel brouwerijen was dit niet haalbaar. Zij sloten hun poorten.

In de twintigste eeuw nam het aantal brouwerijen dramatisch af en daardoor verschaalde ook het aanbod van soorten bier. In 1945 waren er in Nederland nog maar 83 brouwerijen. Dit aantal was in 1980 zelfs gezakt tot 19 brouwerijen. De laatste decennia kwam er echter een opleving. Grote brouwers, zoals *Grolsch* en *Heineken* breidden hun assortiment uit en er werden ook vele kleine ambachtelijke brouwerijen opgericht. Tegenwoordig zijn er weer zo'n 60 brouwerijen in Nederland. De meest recente brouwerij in Dordrecht is de *Stadsbrouwerij Dordrecht*, een leerwerkplek voor mbo- en hbo-leerlingen waar het *Dordts schapenkopbier* wordt gebrouwen.

Stadsbrouwerij Dordrecht is een initiatief van bierbrouwer Herman Marres en het Da Vinci College in Dordrecht. De brouwerij is vanaf april 2008 gevestigd op een historische plaats, de voormalige mouterij van brouwerij *De Sleutel*, gelegen op het Bud-dingh'plein 20.

In de Stadsbrouwerij worden op ambachtelijke wijze drie soorten bier gebrouwen onder de naam *Schapenkopje*. Het ontwerp voor het etiket is gemaakt door Agron Bytyqi (afbeelding linksboven), leerling van het Da Vinci College, afdeling Art & Design.

In mei moet het bier op de lokale markt komen. Herman Marres (afbeelding onder) is een telg van een familie, die eeuwenlang bier brouwde in Maastricht.

Brouwers aan het werk. Houtsnede uit 'Das Stundenbuch', J. Amman, 1649.

De ingrediënten en het brouwproces¹

Voor het brouwen van bier heeft men betrekkelijk weinig ingrediënten nodig. Eigenlijk alleen water, gerst, hop en gist.

Waterkwaliteit was altijd een van de belangrijkste zorgen voor de brouwers aangezien bier voor 90% uit water bestaat.

De dichtbevolkte Dordtse binnenstad was tot diep in de negentiende eeuw doorsneden met smalle grachtjes die ook tot afvoer van fecale stoffen dienden. Met dit water moest het bier gebrouwen worden. De brouwers hadden toch manieren om aan schoon water te komen. Er werden tijden afgesproken, waarop de brouwers water innamen en waarop bijvoorbeeld de ververs of looiers mochten lozen.

Gerst is altijd een belangrijkste grondstof voor het brouwen van bier geweest. Tijdens het brouwproces wordt het meel van de gerstekorrel omgezet in suikers. Afhankelijk van het alcoholgehalte was voor het brouwen van 5 liter bier, 1 tot 2 kg gerstekorrels nodig. Vanaf het einde van de dertiende eeuw was Dordrecht een belangrijke stapelmarkt voor graan. Daardoor was graan in Dordrecht altijd in ruime mate aanwezig. De oude graanmarkt was gevestigd aan de zuidzijde van de Grote Kerk, langs de haven. Later werd hij verplaatst naar buiten de Vuilpoort. In 1833 werd aan de Bomkade de Korenbeurs gebouwd en om het graan op te slaan en te verwerken, waren er in Dordrecht veel graanpakhuizen en korenmolens.

Tot omstreeks 1300 werd bier gebrouwen met *gruit* als belangrijkste ingrediënt. Gruit was een combinatie van kruiden, waaronder *gagel* en was zowel een smaakmakend element als een conserveringsmiddel. In de veertiende eeuw werd echter massaal overgestapt op het brouwen met *hop*.

Van de hop, een klimplant die wel tot zes meter hoogte kan groeien, werden de bloemen van de vrouwelijke plant gebruikt voor het brouwen. Zij werden voor de bevruchting in de herfst geplukt, omdat zij dan in de aanwezige kliertjes de belangrijkste stoffen bevatten, zoals etherische olie, bitterstof, hars en looizuur. De hopbellen werden tijdens het brouwproces aan het wort in de brouwketel toegevoegd, waardoor de bitterharsen eruit oplossen en het in het wort overgebleven zetmeel werd omgezet in vergistbare suikers. Hop zorgde voor een wat bittere smaak van het bier. Per 5 liter bier werd, afhankelijk van de gewenste bitterheid, 5 tot 30 gram hop gebruikt.

Hopbier was veel langer houdbaar dan gruitbier waardoor het over grotere afstanden vervoerd kon worden.

De hop, die in Nederland vooral in het Land van Heusden werd verbouwd, werd vervolgens door vooral Dordtse hopkopers naar Dordrecht vervoerd. Daar werd ze verhandeld in twee herbergen, 'De Hoppesack' en 'Heusden'.

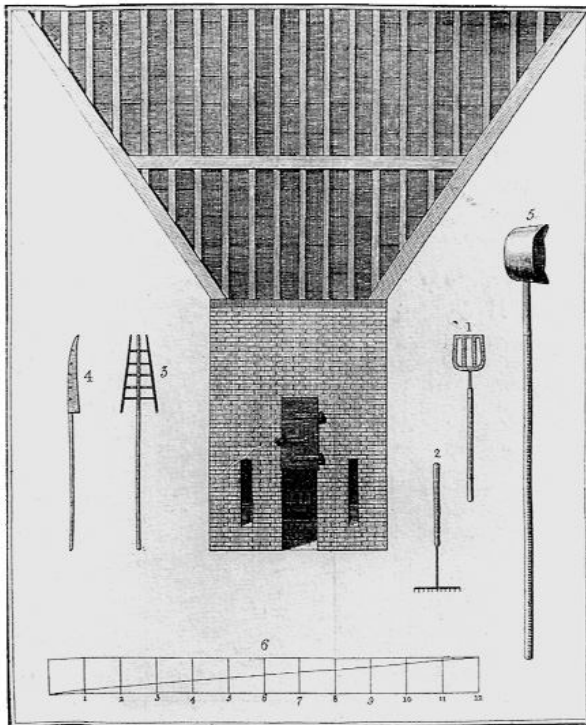
¹ Deze bijdrage kwam tot stand dankzij de hulp van Herman Marres, Jan Alleblas en Irene Dewald.

Doordat bier een alcoholische drank is, speelt de vergisting van suikers een belangrijke rol. *Gist* is een eencellig schimmelpuntje, dat overal in de lucht aanwezig is. Tijdens het gistingsproces worden de suikers, die tijdens het brouwproces gevormd zijn, omgezet in alcohol en koolzuur.

Anthonie van Leeuwenhoek (1632-1723) zag door zijn microscoop als eerste daadwerkelijk een gistcel. Pas in 1876 werd door Louis Pasteur (1822-1895) ontdekt hoe het gistproces verliep. Het werd toen mogelijk om zuiver gist in laboratoria te kweken.

Het mouten

Mouten is het verwerken van graan (meestal gerst) tot gedroogde, gekiemde korrels: de *mout*. Bij de verwerking van het brouwersgraan tot mout werd het graan in een bak geweekt en vervolgens uitgespreid op een vloer van ongeglazuurde tegels. Als gevolg van warmteontwikkeling verschenen dan wortelkiemen. Tijdens dit proces moest de massa regelmatig worden gekeerd en besproeid. Het kiemproces werd na ongeveer een week gestopt door het gekiemde graan, groenmout genoemd, over te brengen naar de zolder om te drogen. Dit drogen werd afgerond in de *eest*, een oven op de begane grond die met hout, turf en later steenkool werd gestookt. Dit proces heet het eesten. Hoe hoger de temperatuur en hoe langer er werd verhit, hoe donkerder de mout werd. De brouwer sprak dan ook niet meer over groenmout, maar over mout.

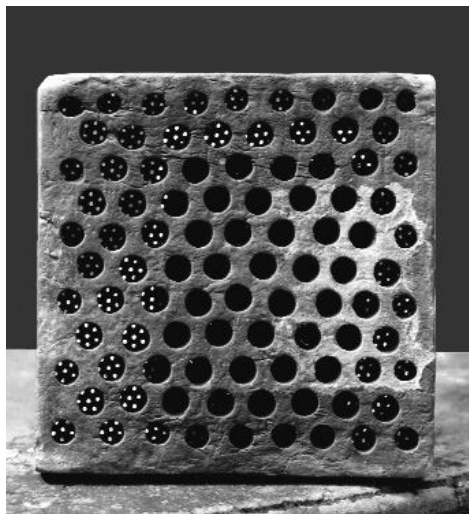

In het midden de eest, omgeven door kenmerkende werktuigen van de brouwer (Gravure, 1799).

De kern van de eest is de stenen, later ook wel ijzeren oven. De warmte van het vuur stijgt op binnen vier vanaf de oven wijd uiteenlopende wanden die met elkaar een grote vierkante of rechthoekige trechter vormen. Van boven wordt die trechter afgesloten door een vloer, de droogvloer, waarop de te drogen mout ligt. Die vloer moet tegelijk warme lucht kunnen doorlaten. Als regel bestond die vloer uit houten of ijzeren balken, met daarover een eestkleed, dat meestal van gevlochten paardenhaar was gemaakt. Dat gold als beter dan koeienhaar en was gelijkwaardig aan het veel duurder kamelenhaar. Het moest luchtig gevlochten zijn om de warme lucht door te laten, maar niet te luchtig, want de graankorrels mochten er niet doorvallen.

Houten vloeren zijn brandgevaarlijk, maar toch gaven de bierbrouwers daar de voorkeur aan. IJzeren balken werden snel te heet, waardoor de mout zou gaan schroeien en het bier een slechte bijsmaak geven.

In Engeland werd zo rond 1780/1790 een vervangend systeem voor het eestkleed uitgedacht: *eesttegels*, plavuizen voorzien van kleine gaatjes. Ze werden in Nederland snel populair. Juist zo'n eestegel werd bij een opgraving aangetroffen op het terrein van de Dordtse brouwerij *De Oranjeboom*, gebakken in de pannbakkerij van Adriaan van Diemen in Hazerswoude.

Eestegel, opgegraven in 1969 op het terrein van brouwerij De Oranjeboom en bewaard in het depot van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten te Amersfoort.

Mouterij en moutmolen

Het gedroogde mout, dat voor de bierbereiding grof gemalen moest zijn, kon op twee manieren verwerkt worden. In de eigen moutmolen van de brouwer, een door paarden aangedreven rosmolen of in de Dordtse moutmolens.

In principe kon elke molen worden uitgerust als mout- of graanmolen. Dordrecht telde een aantal moutmolens. De enige nog steeds bestaande molen is de molen *Kijk over den Dijk* aan de Noordendijk. Deze was tot 1740 uitsluitend moutmolen, daarna werd het een graanmolen. Andere moutmolens waren bijvoorbeeld *De Hoogmoet*, *De Dordtse Maagd* en *De Eikenboom*. *De Dordtse Maagd* was een gemengde molen waar zowel tarwe, mout als gort kon worden verwerkt. Nog in 1870 kon men daar zijn mout laten malen.

Het brouwen van mout tot wort

Brouwen is het verwerken van mout tot een zoet beslag: het *wort*, en het koken van dat beslag. Bij het eigenlijke brouwproces werd het mout in een met warm water gevulde werkkuip (de roer-of beslagkuip) gestort en voortdurend geroerd, waarbij zetmeel onder invloed van de in het mout aanwezige enzymen in moutsuiker (maltose) werd omgezet. De vloeibare bestanddelen van dit beslag verdwenen via een filter in de onderbak. De vaste bestanddelen die op het filter achterbleven, werden hergebruikt voor een tweede, derde, vierde, vijfde of soms zelfs wel zesde brouwsel van steeds lichter en goedkoper bier. Dit restbier werd ‘klein bier’ of ‘dun bier’ genoemd en had een laag alcoholpercentage.

De bostel die daarna nog restte, werd als hoogwaardige eiwitbron voor veevoer verkocht. Het wort, zoals de vloeistof na het zuiveren genoemd werd, ging naar de brouwketel waarna de brouwer er ter conservering en verbetering van de smaak gedroogde bloembellen of geconcentreerde stroop van de hop aan toevoegde. Hop zorgde ook voor de schuimkraag. Het geheel werd vervolgens ongeveer twee uur gekookt en gefilterd waarna het in een ondiepe bak kon afkoelen.

Brouwerij in de zeventiende eeuw. Het roeren in de beslag- of roerkuip.

Het vergisten tot alcohol

Nadat het brouwsel was afgekoeld, werden in de *gist- of gijlkuip* gist en lucht toegevoegd. De toevoeging van lucht was noodzakelijk voor een snelle vermeerdering van de gistcellen die voor hun reproductie zuurstof nodig hebben. De vergistbare suikers uit het wort werden tijdens deze *hoofdgisting* omgezet in alcohol, koolzuurgas en smaakstoffen. De niet-vergistbare suikers zorgden uiteindelijk mede voor de smaak van het bier. Na de eerste gisting werd het bier *jongbier* genoemd: een tussenproduct met weinig smaak en nauwelijks koolzuur. Na een paar dagen begon de nagisting en lagering.

Pas tijdens deze tweede gisting kreeg het bier een krachtige smaak. De nagisting vond plaats in gesloten grote houten vaten (het *lageren*), of in de fles. Hierdoor kon het koolzuur niet ontsnappen. Na zo'n twee weken was het bier consumptierijp.

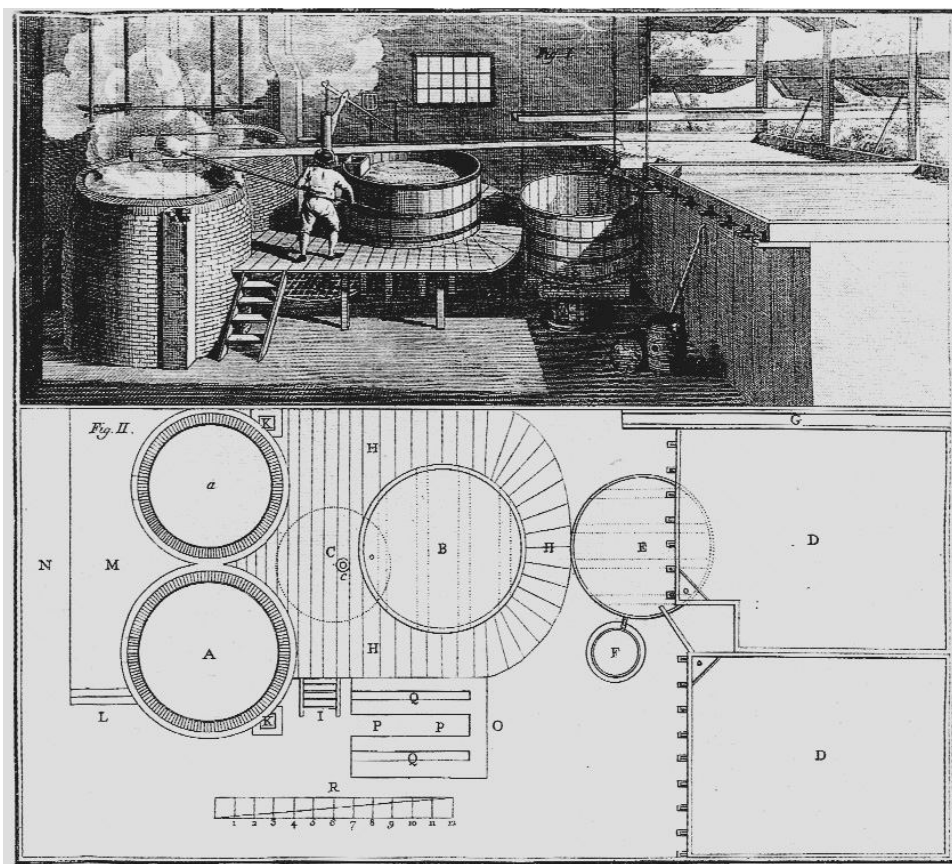
In de middeleeuwen werd geen gist toegevoegd. De vloeistof stond toen na het brouwen in grote open bakken en kwam daarbij in contact met zich in de lucht bevindende micro-organismen waarna spontane gisting ontstond. Al snel ontdekten de brouwers echter dat ze het schuim van een vorig brouwsel bovenin de kuip (waarin zich gist had gevormd) aan een volgend brouwsel konden toevoegen, waarna bij binnentemperaturen van tussen de 10 en 20 graden binnen enkele dagen gisten de gewenste gisting ontstond.

Deze zogenaamde *bovangisting*, die in heel Europa werd toegepast, werd in de negentiende eeuw echter verdrongen door de Beierse methode, die waarschijnlijk bij toeval was ontdekt toen men in Bohemen bij lage temperaturen brouwde. Door de veranderde omstandigheden ontwikkelde zich een nieuw soort gist, dat tegen het einde van de gistingsperiode niet meer boven kwam drijven, maar zich op de bodem afzette. De hoofdgisting duurde daarbij ongeveer tien dagen en de nagisting maar liefst zes tot twaalf weken. Door deze *ondergisting* werd de productie van licht, helder, koolzuurhoudend en schuimend bier mogelijk en verminderde de kans op een bedorven brouwsel, doordat melkzuurbacteriën minder kans kregen zich te ontwikkelen. De methode kon vóór de introductie van de koelmachine in onze streken echter alleen in de wintermaanden worden toegepast.

Reservoirs om bier te lageren. Opgraving achter de voormalige Twentsche Bank, Scheffersplein, in augustus 1986. Zie artikel pagina 86 (foto Ad Molendijk).

Na de lagering werd het bier in tonnen gedaan en was het klaar voor transport naar de consument. De meest gehanteerde inhoudsmaat was de ton (155,2 liter). Deze was onderverdeeld in twee halfvaten van elk 77,6 liter = acht steekkan of Dordtse kit van elk 19,4 liter = 130 mingel van 1,2 liter = 260 pint van 0,6 liter. Verder kende men nog het kinnetje, dat stond voor 1/3, soms voor 1/4 ton en de stoop van 1,94 liter (80 stoop is één ton).²

Geheel links achter staat de waterketel (a). Dit water wordt via de goot (G) van buiten naar binnen gebracht en in de waterketel verhit door de vuurhaard onder de ketel (M). Rechts staat de beslagkuip. Met het hete water uit de waterketel en mout ontstaat hier het wort. Het wort wordt vervolgens overgebracht naar de brouwketel (A). Nadat het wort gekookt is, wordt het via een goot overgebracht naar het koelschip (D). Vervolgens wordt het overgebracht naar de gist- of gijlkuip (E). Na dit gisingsproces kan het bier naar de vaten (F) worden overgebracht.³

² Verhoeff, *Maten en Gewichten*, en SAD archief 134, inventaris 16, nr. 76.

³ In 1799 gaf de Dordtse uitgever Blussé als onderdeel van zijn serie 'ambachten' ook een boekje uit over de bierbrouwer. Hierin komt onder meer bovenstaande afbeelding voor die een deel van het brouwproces uitbeeldt.

In de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw dronk men bier vooral uit aardewerken kannen. Hiervan zijn er heel wat gevonden in de Dordtse bodem. Vanaf de zestiende eeuw dronk men ook bier uit tinnen kannen en bierglazen.

Omstreeks 1930 gingen de grote brouwerijen over tot het leveren van bier in flessen voor thuisgebruik. De flessen werden afgesloten met een zogenaamde kroonkurk. Doordat de talrijke inknijpingen in de rand van dit metalen dopje zich stevig om de flesopening klemmen, is het dopje slechts met grote kracht te verwijderen. Dit maakte de kroonkurk bij uitstek geschikt voor het afsluiten van flessen die met koolzuurhoudende drank zijn gevuld.

De kroonkurk dankt zijn naam aan zijn uiterlijk: door de inknijpingen lijkt het dopje op een kroon. De naam werd bedacht door de in 1858 naar de VS geëmigreerde Ier William Painter, die de *crown cork* op 2 februari 1892 patenteerde.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog konden geen kroonkurken meer vervaar-

digd worden en kwam men op het idee beugelflessen te fabriceren. De afsluitrubbers voor deze flessen konden vervaardigd worden uit versleten autobanden. Toen ook in deze materialen tekorten opdoken, werd het verplichte statiegeld ingevoerd. Daardoor konden de bierflessen voortaan ingenomen en hergebruikt worden. Er zijn nog steeds brouwerijen die als een soort status bier in beugelflessen verkopen. De meeste brouwerijen maken echter gebruik van bier in flesjes met een kroonkurk.

Een groot succes was de toepassing van bier in blikjes. De Amerikaanse brouwerij *Krueger Beer* verkocht in 1935 voor het eerst bier in blik. Pas vanaf 1955 kwam de productie van bier in blikjes in Nederland goed op gang.

Dordtse brouwers tot 1600

Dordrecht had tot in de achttiende eeuw een bloeiende brouwnijverheid. Verwonderlijk is dit niet. Bier was eeuwenlang de dagelijkse drank. Het had een veel lager alcoholpercentage dan tegenwoordig en werd zowel door volwassenen als kinderen gedronken. Onduidelijk is wanneer er in Dordrecht voor het eerst bier werd gebrouwen. Aanvankelijk zal alleen voor het eigen huisgezin zijn gebrouwen. De vrouw des huizes brouwde het bier als onderdeel van het huishoudelijke werk. Veel was daar ook niet voor nodig: een (bier)ketel, vuur, water en graan als grondstoffen.

Met de opkomst van de steden in de dertiende eeuw, werd bier brouwen gaandeweg een gespecialiseerd beroep. In Dordrecht treffen we op het eind van die eeuw de eerste met naam genoemde bierbrouwers aan.

Sommige Hollandse steden, met name Delft, Gouda en Haarlem, groeiden in de late middeleeuwen uit tot belangrijke exportcentra van bier. Vele hectoliters bier werden gebrouwen en met schepen naar alle windstreken vervoerd, met name de dichtbevolkte Zuidelijke Nederlanden waren een belangrijk exportgebied.¹

In Dordrecht ontwikkelde de brouwnijverheid zich niet tot een exportnijverheid. Zij bleef door de eeuwen heen in hoofdzaak voor de lokale en interlokale markt produceren. Daarbij dient opgemerkt te worden dat het leveren van goederen naar een ander gewest als export werd aangemerkt. Dat vond zijn oorsprong in het feit dat elk gewest als een zelfstandige economische eenheid werd beschouwd.

Economische ontwikkeling: het stapelrecht²

Dordrecht, ooit ontstaan als nederzetting bij een doorwaadbare plek aan de rivier de Thure, groeide in de late middeleeuwen uit tot de belangrijkste plaats in het graafschap Holland. Omstreeks 1400 telde de stad al zo'n 7.500 inwoners, een scherp contrast met het nabijgelegen dorpje Rotterdam, dat toen nog slechts 2.500 inwoners telde.

Dordrecht dankte zijn economische ontwikkeling vooral aan de rivierhandel. De ligging aan de Merwede was van levensbelang. Stroomopwaarts leidde de rivier naar Duitsland waar Keulen een belangrijk internationaal handelscentrum was. Stroomafwaarts, mondde de Merwede uit in de Noordzee. Ook voeren langs Dordrecht de schepen vanuit Noord-Duitsland naar Vlaanderen en omgekeerd.

In de middeleeuwen koos het merendeel van de schepen voor de route *binnen dune* die liep van Vlaanderen via de Zeeuws-Hollandse Delta, Dordrecht via de IJssel over Gouda langs Alphen naar de (Oude) Rijn en via de Hollandse binnenmeren via Haarlem en Het IJ naar Amsterdam, waar de toegang tot de Zuiderzee en verder naar Noord-Duitsland open lag.

Dordrecht lag feitelijk als een spin in het web van de Europese handel in Noordwest-Europa. Al vroeg werd de gunstige positie van Dordrecht uitgebuit. De buitenlandse

¹ Zie voor een overzicht van de geschiedenis van het bier: Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*; Kistemaker, *Bier* en Unger, *Beer in the Middle Ages*.

² Grotendeels gebaseerd op Herwaarden, p. 74-88.

schippers die met hun schepen door Holland en Zeeland voeren, dienden tol aan de landsheer te betalen. Tolkantoren bevonden zich op strategische plaatsen. Binnen dit grafelijke tolsysteem vormde Dordrecht het centrum.

Vanaf de dertiende eeuw ontwikkelde Dordrecht zich - vooral dankzij de landsheerlijke handelspolitiek - tot de belangrijkste stad van Holland. In 1220 kreeg Dordrecht stadsrechten en op het einde van de dertiende eeuw, in 1299, verkreeg de stad als beloning voor trouwe diensten aan de graaf een uiterst belangrijk privilege, dat van het stapelrecht: *De marct van allen coepwaerliken ghoede dat de Marwe of de Lecke neder comt.*

Enkele zinsneden uit het document van 1299:

- vanwege de vele trouwe diensten die onze beminde burgers van Dordrecht ons hebben verleend en nog in de toekomst zullen verlenen, omwille van het gemeenschappelijk voordeel van alle kooplieden die door ons land trekken, en ter bevordering van de algemene vooruitgang van ons land -, na rijp beraad en op aanraden van vele voortreffelijke lieden, te Dordrecht de markt hebben gevestigd voor alle koopwaren die over de wateren van de Merwede en de Lek stroomafwaarts worden aangevoerd, of het nu wijn, koren, hout of welke andere goederen dan ook betreft.

Wij vestigen die markt om te kopen en te verkopen en wij dragen al onze huidige en toekomstige tollenaars van Geervliet en Strienemonde op niemand te zullen vertellen noch door te laten, tenzij men een stuk van de Dordtse wissel bij zich heeft waaruit blijkt dat men zelf de goederen in Dordrecht heeft gekocht. Voorts hebben wij geregeld en willen wij dat alle kooplieden, waar vandaan zij ook afkomstig zijn, vrijelijk zullen kunnen kopen en verkopen zonder enig beletsel.

Bovendien verlenen wij alle kooplieden waar vandaan zij ook afkomstig zijn een vrijgeleide door ons hele land om naar en van Dordrecht te reizen met alles en voor alle koopwaar, uitgezonderd zaken die jegens ons zijn verbeurd.

Wij willen dit voorrecht dat wij onze stad Dordrecht hebben verleend laten duren tot aan ons wederopzeggen.

Het stapelrecht hield in dat alle hout, koren en wijn die over de Merwede en de Lek stroomafwaarts kwamen in Dordrecht voor een aantal dagen te koop moesten worden aangeboden. Het was ook van toepassing op zout dat stroomopwaarts naar Dordrecht kwam.

In de veertiende eeuw werd het stapelrecht uitgebreid. In 1338 kreeg Dordrecht ook het *Maasrecht* dat in 1344 werd uitgebreid. Dat hield in dat alle goederen die over de Maas werden vervoerd onderhevig waren aan het stapelrecht en in Dordrecht ter stapel moesten worden gebracht.

Vanaf 1351 gold het stapelrecht voor alle goederen die via de Maas, de IJssel en de Merwede langs Dordrecht kwamen. Voor de kooplieden had de Dordtse stapel als

voordeel dat een groot aantal soorten goederen op de Dordtse markt te koop werd aangeboden. Daardoor behoeften niet allerlei markten te worden bezocht. Een schipper die in Dordrecht zijn lading had gelost en verkocht, kon er gemakkelijk een retourvracht vinden.

Om na te gaan of bepaalde goederen wel op de Dordtse markt waren gekocht, controleerden de tollenaars van Geervliet en Strienemonde de passerende schepen.

In de Hollands-Zeeuwse Delta was Dordrecht in de late middeleeuwen zonder meer de machtigste stad. Het stapelrecht bleef tot het einde van de achttiende eeuw van kracht.

Vroege sporen van een Dordtse brouwnijverheid

Het is moeilijk een goed beeld te verkrijgen van de brouwnijverheid van Dordrecht in de middeleeuwen. Grotendeels is dit een gevolg van het ontbreken van voldoende schriftelijke bronnen. Soms zijn bronnen ook moeilijk te doorgronden. Zo is er uit omstreeks 1248 een oorkonde overgeleverd waarin Rooms koning Willem de tollenaar van Niemansvriend (bij Papendrecht) verplicht aan de Minderbroeders (Franciscanen) van Dordrecht bier te verstrekken wanneer zij de tol passeren.³

Wilhelmus Dei gratia Romanorum in Regem electus et semper Augustus, universis Theolonarius tam praesentibus quam futuris in Niemansvrint gratiam suam et omne bonum:

Tenore praesentium vobis firmiter demandamus quatenus Fratres Minores de Dordrecht cerevisia indiguerint et ab ipsis requisiti fuerimus, ex parte nostra in potu cerevisiae subveniatis eisdem, donec duximus revocandum.

[Willem, Rooms koning bij de gratie Gods, beveelt zijn tollenaar te Niemansvriend dat deze nu en in de toekomst aan de Minderbroeders van Dordrecht bier moet verstrekken als deze langs de tol komen.]

Vooral monniken brouwden bier in de middeleeuwen.

Waar deze tollenaar zelf zijn bier inkocht, wordt niet genoemd. Het is echter zeer goed mogelijk dat hij dit in het nabijgelegen Dordrecht liet halen. Deze oorkonde bevat dan indirect de oudste vermelding van Dordts bier.

³ Oorkondenboek van Holland en Zeeland, II, no. 733.

De gruit

Tot in de veertiende eeuw werd tijdens het brouwproces *gruit* toegevoegd. Gruit was bedoeld als smaakmaker van het bier en vermoedelijk ook als conserveringsmiddel. Zo belangrijk was dit ingrediënt dat de landsheer zich het gruitrecht toe-eigende. Dit hield in dat alleen de landsheer of diens vertegenwoordiger gruit mocht verkopen.

In Dordrecht wordt het gruitrecht voor het eerst in 1278 vermeld. In dat jaar gaf Floris V, graaf van Holland, aan de Dordtse broers Ghise en Willem Dukingh het gruitrecht in leen: *grutam nostram de Dordrecht* (onze gruit van Dordrecht).

Deze Dukinghs vormden in de dertiende eeuw een belangrijke Dordtse familie. Vermoedelijk waren zij van oorsprong wijnhandelaren en zeker geen bierbrouwers. Het gruitrecht dat zij in 1278 in leen kregen, betekende voor hen als gruitverkoper uitsluitend een bron van inkomsten.⁴

Het gruit werd op één plaats in de stad verkocht, namelijk in het gruihuis. Dit behoorde toe aan de graaf. Waar het in Dordrecht stond en of het er al in de dertiende eeuw was, is onbekend. De vroegste vermelding van het gruihuis dateert uit 1322. In dat jaar verpachtte graaf Willem III de gruit voor een periode van vier jaren aan Janne's heren Gillijs sone en Ghisebrecht Maleghijs.⁵

Het pachten van de gruit in deze periode was blijkbaar risicovol, want er werd afgesproken dat onder meer in geval van oorlog de pachtsom verlaagd zou worden. Het transport van de grondstoffen en het afleveren van bier zou door oorlogshandelingen immers moeilijk worden, wellicht zelfs onmogelijk.

Graaf Willem III.

⁴ Herwaarden, p. 38-39. Als jaartal wordt daar 1279 genoemd.

⁵ Ibidem, p. 43.

Brouwers waren verplicht hun gruit uit het gruihuis te betrekken. Wie zich hier niet aan hield, kreeg een boete van 3 pond⁶ en wie zijn gruit van elders haalde, kon rekenen op een nog hogere boete (10 pond) en de in beslagname van het brouwsel.

In 1324 werd de gruit voor een periode van drie jaar door de stad Dordrecht zelf gepacht. Die pachtermijn werd telkens verlengd, waarbij het stadsbestuur als voorwaarde stelde dat behalve het al aanwezige gruihuis in Geertruidenberg nergens in het zuiden van het gewest Holland een ander gruihuis zou worden gesticht.⁷

De Dordtse stadsrekeningen uit de periode 1283 tot en met 1287 zijn op perkament geschreven. Het betreft 72 losse of aan elkaar genaaide stukken perkament. Hierin vinden we in 1283 voor het eerst melding van de bieraccijns en in 1284 wordt de eerste bij naam bekende brouwer genoemd. Het is *Diederick de Brouwer*. Hij is de eerste Dordtse bierbrouwer die wij bij naam kennen. Hij pachtte in 1284 de graanaccijns⁸ en wordt dat jaar nogmaals genoemd als borg voor zijn broer Cizarijs⁹ en een zekere Wybel.¹⁰

Zo omstreeks 1300 moet de brouwnijverheid te Dordrecht welvarend zijn geweest. Dit valt af te leiden uit de summier gegevens die zijn overgeleverd. In de periode 1283-1287 bestonden de belastinginkomsten van de stad voor zo'n 34 % uit de opbrengsten van de bieraccijns en in 1331 moest de pachter van de Dordtse gruit het aanzienlijke bedrag van 320 Hollandse ponden betalen, terwijl de pachter van het gruihuis te Geertruidenberg er slechts 25 betaalde.¹¹

Fragment uit de stadsrekening over 1283-1284:

Rekening van inkomsten.

Dit es mijn innemen van den assize.

Derste maent liep 100 lb. ende 31 lb. ende 11 sol.

Daerna was hi vercocht tvee maende, die liep elk maent 100 lb. ende 15 lb. ende 9 sol.

Daerna was hi vercocht tvee maende, die summe van eller 100 lb. ende 51 lb. ende 12 den.

Ter selver wilen was vercocht die assise van den oefte ende van den haringhen ende van den colen (...).

Ende 11 daghe was die assijs ghegadert van der port weghen.

Die assijs van den biere gaderde Snellard ende Wouter Bonevent, die gaven mi 12 lb. ende 17 sol.

(...)

⁶ Een pond telde twintig schellingen. Het dagloon van een arbeider was 1 tot 1,5 schelling.

⁷ Herwaarden, p. 43.

⁸ Burgers en Dijkhof, p. 16, vel 9 regel 4.

⁹ Burgers en Dijkhof, p. 17, vel 11 regel 6.

¹⁰ Burgers en Dijkhof, p. 17, vel 11 regel 8. In 1289/1290 raakte Diederick gewond tijdens een vechtpartij die Claes Oom, één van de welvarendste burgers van de stad, het leven kostte (zie ibidem, p. XXVIII).

¹¹ Herwaarden, p. 43.

Vort ontfinc ic van den corneassijs van dien 11 daghen van Jonghen Hollanders broider 38 s. ende van Thielemans sone des marsemans van der marserie 10 sol. Die summe van desen innemen 38 lb. 5 s.

Vort van den 11 daghen es sculdich Jan Weitijn sone van den vischassise 11 sol. Ende Clais die vleischouwer gaderde den assijs van den vleische; hi ne gaf mi niet.

Ende Cizarijs es sculdich der porten van den meelassise ende van den houte van den 11 daghen 38 sol.

Vort so hebbic ontfanghen van den derdendeele van boeten die der port ancomen es 50 sol.

Die summe van al minen innemen 1000 lb. 600 lb. 78 lb. 9 sol. ende 9 den., ende 50 s. van boeten.¹²

Het Ommelands bier

Vanaf het einde van de dertiende eeuw ondervond het traditioneel gebrouwen gruitbier in toenemende mate concurrentie van ander bier. In de bronnen wordt dit afwisselend aangeduid als *ommelands bier*, *oosters bier* en *bier van der zee*. Het gaat hier om bier dat uit Noord-Duitsland kwam, uit steden als Hamburg, Lübeck en Wismar. Daar had men in de dertiende eeuw ontdekt dat toevoegen van hop het bier smakelijker maakte en ook dat hophier veel langer houdbaar was dan het gruitbier.

Al vrij snel begonnen de brouwers uit de Noord-Duitse steden hun bier te exporteren. Het afzetgebied was vooral de Zuidelijke Nederlanden met grote steden als Gent en Brugge. Het bier werd vooral over de Hollandse en Zeeuwse wateren naar Vlaanderen vervoerd. Onderweg werd het bier ook in Holland afgezet en zeker ook te Dordrecht verkocht. Zo dronken de Dordtenaren in 1283 tijdens de heervaart naar Tiel voor een bedrag van 17 Engelse schellingen aan *ommelands bijrs*. Tijdens deze krijgstoct in opdracht van de landsheer dronken zij overigens ook twee vaten Dorts (gruit) bier, wat een uitgave van 9 schellingen vergde.¹³

Ook werd er bier vanuit Duisburg aan de Rijn naar Dordrecht geëxporteerd. Vermoedelijk was dit eveneens hophier. Tijdens de heervaart naar Schoorl in 1286 werden onder meer vier vaten *Duseborgs bir* gedronken. Bovendien werden nog twaalf vaten Dordrechts bier gedronken en verder nog zestien vaten onbenoemd bier en Ommelands bier. Ook wijn werd in overvloed gedronken, maar deze was vermoedelijk alleen voor de leidinggevende heren.¹⁴

Het Ommelands bier drong aan het begin van de veertiende eeuw snel door in de Nederlanden, ook in Dordrecht. In 1323 verordonneerde het Dordtse stadsbestuur in een stadskeur dat er drie soorten bier in Dordrecht getapt mochten worden:

- het binnen Dordrecht gebrouwen bier;
- *bier van der zee* (Ommelands bier);
- Duisburgs bier.¹⁵

¹² Burgers en Dijkhof, p. 5-6, vel 1, regel 1-5, 7-8, 15-20.

¹³ Oude stadsrekeningen vel 39, regel 29 en 30.

¹⁴ Oude stadsrekeningen vel 58, regel 4, 5, 8, 9, 14 en 21.

¹⁵ Herwaarden, p. 43.

Omstreeks 1325 begonnen brouwers in de Nederlanden ook zelf hopbier te brouwen en het Hollandse bier verdreef geleidelijk het Ommelandse bier.

Doordat de brouwers in Holland zelf hopbier gingen brouwen, dreigde de graaf van Holland zijn inkomsten uit de verkoop van gruit te verliezen. Hij voorkwam dat door te eisen dat een brouwer voor het gebruik van hop evenveel aan zijn gruiters verschuldigd was als voor het gebruik van gruit. Het gruitgeld veranderde in zo'n geval in hopgeld. Deze praktijk is onder meer ook in een Dordtse keur vastgelegd:

Item so wie binnen Dordrecht hoppenbier of ael brouwen wil, die sel brengen int gruuthuus van elken hoede mouts dat hi verbrouet, VIII penningen Hollants ende hierbi en salmen hem gheen grute gheven. Ende so wie des niet en dede, die verbuerde X pont, also dicke als hijt dede.

[Wie binnen Dordrecht hopbier of aal (is gruitbier) brouwen wil, moet aan de pachter van de gruit voor elke hoed¹⁶ mout, die hij nodig heeft om te brouwen 8 Hollandse penningen afdragen. Hij krijgt daarvoor geen gruit van de pachter. Wie zich niet aan deze stadskeur houdt, wordt voor elke overtreding beboet met een boete van 10 ponden.]

Deze keur komt voor in het keurboek van Dordrecht uit 1401. De keur zelf zal oorspronkelijk veel ouder zijn en vermoedelijk zelfs uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateren.¹⁷

De Dordtse brouwnijverheid in de vijftiende eeuw

De veertiende en vijftiende eeuw zijn de hoogtijdagen van de Hollandse brouwnijverheid. De groei die steden als Delft, Haarlem en Gouda op het gebied van de biernijverheid doormaakten, ging echter aan Dordrecht voorbij. Terwijl deze steden zich ontwikkelden tot exportsteden, waar in elke stad meer dan honderd brouwerijen te vinden waren, bleven de Dordtse brouwers vooral voor de lokale markt produceren. Zij leverden aan de plaatselijke herbergen en aan het platteland.

Omstreeks 1500 telde de stad zo'n dertig brouwerijen.¹⁸ Hieronder bevonden zich overigens ook brouwerijen van vier instellingen, het gasthuis in de Visstraat en drie kloosters: het Minderbroedersklooster (tussen de huidige Voorstraat, Vriesestraat en Breestraat), het Augustijnenklooster en het St. Agnietenklooster (op de huidige plaats van het Dordrechts Museum).

Van het gasthuis in de Visstraat waar de zieken werden verzorgd en dat waarschijnlijk in de dertiende eeuw werd opgericht, is uit 1310 een inventarislijst bewaard gebleven waarin specifiek een brouwketel wordt genoemd, hetgeen op een brouwerij wijst.¹⁹ Nog in de zeventiende eeuw beschikte het gasthuis over een (in 1605 opnieuw ingerichte) brouwerij.

¹⁶ Een hoed = 18 zakken = 1440 liter.

¹⁷ Fruin, *Oudste rechten*, p. 38-39, no 116.

¹⁸ Fruin, *Informacie*, p. 521.

¹⁹ Van Dalen, p. 942.

20 Maert 1605.

De Costen gevallen tot
maeckeninge vande brouwe-
rije int Gasthuys dije welcke
es begonnen te maecken op
den 20 Martii 1605

Den eersten Aprilis 1605
bethaelt by ordonnantie vande
thesourier Goeris
Martens als mede
regirder van dat voorscre-
ven godshuis de somme
van ses ende tsestich gulden
en onse de roepen
ende leverantie van
26000 steen dije Adriaen Jansz
van Moelt geleverd
heeft voor gelijcke
prijs als daer inne
verhaelt staet 66 - 1 -

Bethaelt aen de aer-
beijers voor draeghen 9 - 2 -
Bethaelt voor drie waegens 6 - 5 -

20 Maert 1605

De kosten gevallen tot
maeckeninge van de brouwe-
rije int Gasthuys dije welcke
es begonnen te maecken op
den 20en Martii 1605.

Den eersten Aprilis 1605
bethaelt bij ordonnantie vande
thesourier Goeris
Martens als mede
regirder van dat voorscreven
godshuis de somme
van ses ende tsestich gulden
een stuver over de coope
ende leverantie van
26000 steen dije Adriaen Jansz
van Moelt geleverd
heeft voor gelijcke
prijs als daer inne
verhaelt staet 66 - 1 -

Bethaelt aen de aer-
beijers voor draeghen 9 - 2 -
Bethaelt voor drie waegens 6 - 5 -

In 1605 werd het Sacramentsgasthuis in de Visstraat uitgebreid met een brouwerij. Het was feitelijk een heroprichting, want een brouwerij was er al in de veertiende eeuw. Thesaurier Goeris Martens was tevens regent (buitenvader) van het Sacramentsgasthuis.

De kloosterbrouwerij van de Augustijnen wordt pas in 1575 in een bron genoemd, maar bestond zeker veel eerder. In dat jaar werd de brouwerij van het klooster verkocht aan Pieter Pietersz en Frans Staetszn, respectievelijk herbergier / waard van 't Vlies en van De Lelye.²⁰ Zij kochten: *Het Brouwhuis, een geheel huys en erve met sijn toebehooren staende in 't Steechoversloot, twelck plach te wesen het brouhuys van den Augustijnen.*

Ook de brouwerij van het Minderbroedersklooster wordt pas in de zestiende eeuw genoemd, maar deze bestond zeker al lang daarvoor.²¹ In het St. Agnietenklooster werd bier gebrouwen voor de eigen nonnen. In een rekeningboek van het klooster van 1451-1503 wordt gesproken van het *brouwhuis*.²²

²⁰ SAD archief 17, inventaris 147.

²¹ Van Dalen, p. 738.

²² Ibidem, p. 767.

Uit de late middeleeuwen kennen we slechts twee Dordtse bierbrouwers bij naam. De één is Aernt van den Brande Heinricxsz die een brouwerij op de Riedijk had²³, de ander is Gerrit van Muylwijck wiens bierbrouwerij in 1485 werd afgebroken om het kerkhof van de Grote Kerk te vergroten.²⁴

Vanouds probeerde de stedelijke overheid de brouwnijverheid te reguleren. Dit werd vastgelegd in keuren. Uit de vijftiende eeuw zijn er enkele bewaard gebleven. De grootte van de biervaten was aan een maat gebonden en de vaten moesten worden voorzien van het stadswapen. Verder zijn er bepalingen over het betalen van de accijnzen.

Een fraaie stadskeur is die betreffende het dragen van bier. Bierdragen was in Dordrecht al in de vijftiende eeuw een gespecialiseerd beroep. De stad die bang was voor de ontduiking van de belasting op bier, legde vast dat bierdragers het bier alleen overdag mochten dragen. Niet voor niets waren de bierdragers beëdigd. Voor zonsopgang en na zonsondergang mocht bier alleen worden vervoerd wanneer daarvoor toestemming was van de belastingambtenaar.

Van bier te draghen

Item so en moet niemant gheen bier draghen tot eenigher tappers huus, voer die zonne of nader zonnen, ten zy bi orlove der exsisenaers (= belastinginners), op I pont [boete] ende dat bier verloren, rechtevoort te berechten. Ende uut wat brouwers dattet ghedragen waer, dat waer optie selve boete voorsz.²⁵

De brouwer uit wiens opslag het bier van het illegale transport afkomstig was, kon op dezelfde boete rekenen.

De bierdragers waren beëdigd om fraude met betrekking tot de verschuldigde belasting op het bier zoveel mogelijk tegen te gaan.

²³ Alleblas, p. 4.

²⁴ Van Dalen, p. 388.

²⁵ Fruin, Oudste rechten, p. 39, no 119.

Bierbrouwers in de zestiende eeuw

Door het graafschap Holland reisde in 1514 een commissie die tot taak had de toestand van de steden en dorpen in beeld te brengen. Op basis van de bevindingen van deze commissie zou de belasting worden vastgesteld die aan de landsheer betaald moest worden. Dit belastingonderzoek dat bekend staat onder de naam *Informacie up den Staet* levert een schat aan gegevens op. Ook Dordrecht werd door de commissie bezocht. De stad had het bezoek proberen tegen te houden, zich beroepende op oude privileges, maar uiteindelijk had ook zij de commissie inzage in de boeken moeten verschaffen.

Enkele waarnemingen in het gewest Holland in de *Informacie*:

Delft: ongeveer 98 brouwerijen;²⁶

Gouda: ongeveer 148 brouwerijen;²⁷

Leiden: geen belangrijke brouwnijverheid;

Rotterdam: aantal brouwerijen 8 tot 9; in 1494 nog 15 tot 18.²⁸

Over de Dordtse brouwerijen wordt weinig, maar wel iets gezegd: *hebben 21 of 22 brouwerijen*. Vervolgens werd ook genoteerd dat het aantal brouwerijen sinds het begin van de zestiende eeuw in Dordrecht gedaald was: *ende over 10 of 12 jaeren was-ser 28 of 30*.²⁹

Gedurende de zestiende eeuw bleef het aantal brouwerijen in Dordrecht schommelen. In 1541 werden er 18 brouwerijen in de stad geteld. In 1555 15 en in 1558 blijken er in de stad 22 brouwerijen te zijn, waarvan er overigens 4 leegstonden. Eén brouwerij had een rosmolen. In 1594 was het aantal brouwerijen 23, toch nog een aanzienlijk aantal. Het betekende weinig vergeleken met Delft (in 1568: 100 brouwerijen) of Haarlem (in 1548 nog 45 brouwerijen), maar vergelijkbaar met Amsterdam (in 1557: 11 brouwerijen) en Rotterdam (in 1540: 12 brouwerijen).³⁰

Het lijkt erop dat binnen de Dordtse brouwerijen in de zestiende eeuw een productie-vergroting plaatsvond. Omstreeks 1572 produceerden sommige brouwers zo'n 67 vaten per brouwgang, een behoorlijk aantal. En niet minder dan 53% van alle bier dat werd gebrouwen, kwam van bierbrouwers die 60 vaten of meer produceerden in één brouwproces.³¹

In het register van de Tiende Penning uit 1542³² vinden we alle brouwers bij naam genoemd en ook waar zij hun bedrijf hebben. Govert Snuyck woont aan de haven, Cornelis Jacobsz, heeft zijn bedrijf bij de Vuilpoort. De meeste brouwers hebben echter hun brouwerij aan of bij de Voorstraat, zoals onder anderen Cleys Thomisz, Denys

²⁶ Fruin, *Informacie*, p. 337.

²⁷ Ibidem, p. 385.

²⁸ Fruin, *Informacie*, p. 469.

²⁹ Ibidem, p. 521.

³⁰ Unger, *a history of brewing*, p. 84 en Herwaarden, p. 215-216.

³¹ Unger, *a history of brewing*, p. 178.

³² Herwaarden, p. 225-233.

de brouwer, Pieter Jacobsz, Arie Govertsz en Cornelis Claesz.³³ Soms worden namen van brouwerijen genoemd, zoals *De Beer* en *De Haring*. In andere bronnen uit de zestiende eeuw komen we ook andere namen van brouwerijen tegen, zoals *De Zwaen*. Deze wordt voor het eerst in 1519 vermeld en stond op de Riedijk, uitkomende op de kleine Vismarkt.³⁴ Andere bij naam genoemde brouwerijen zijn bijvoorbeeld *Het Anckertje* en *De Drie Leliën*. De bekendste is echter brouwerij *De Sleutel* aan de Varkenmarkt / Groenmarkt. De oudste vermelding van deze brouwerij in de archiefstukken van de stad dateert van 1560, maar de brouwerij is van vroeger datum (*zie het artikel over brouwerij De Sleutel*). Reeds in de vijftiende eeuw was de brouwerij als *Die Sloetel* actief in Dordrecht. *De Sleutel* zou tot in het midden van de twintigste eeuw blijven bestaan.

Brouwerij De Sleutel was één van de oudste brouwerijen van de stad Dordrecht en zou tot in het midden van de twintigste eeuw blijven bestaan.

De Dordtse bierbrouwers maakten dankbaar gebruik van de bijzondere positie van Dordrecht. Dankzij allerlei Dordtse privileges, hadden de Dordtse brouwers een groter afzetgebied dan alleen de stad. Het bierbrouwen in het gebied rondom Dordrecht werd zoveel mogelijk teruggedrongen. Al uit de dertiende eeuw dateert een privilege waarbij werd bepaald dat heel Zuid-Holland in Dordrecht zijn bier moest kopen en dat op het platteland geen bierbrouwerijen mochten staan. Het toenmalige Zuid-Holland was een gedeelte van de huidige provincie. Het omvatte het zuidelijke stuk van het gewest Holland.

³³ SAD register van de Tiende penning. Geraadpleegd in de vorm van een gedigitaliseerd bestand.

³⁴ SAD archief 17, inventaris 147.

In 1531 werd een verbod afgekondigd op de oprichting van nieuwe bedrijven die binnen 6 kilometer van de steden lagen. Dit verbod van de zogenaamde buitennering beperkte onder andere voor Dordrecht de concurrentie enigszins. Het verbod betekende ook dat de landsheer het belangrijk vond dat het monopolie met betrekking tot het brouwen van bier bij de steden zou liggen. Een belangrijk argument daarbij was, dat het dan gemakkelijker zou zijn een behoorlijke controle uit te oefenen op de verschuldigde belastingen op het bier en de gebruikte vaten.³⁵

Het min of meer illegaal bierbrouwen onder de rook van Dordrecht of in elk geval (te) weinig belasting afdragen, bleef echter een probleem. Zo kwam het voor dat vanuit Dordrecht naar Zwijndrecht werd gevaren om daar goedkoper bier te halen of te drinken. Ook werd er op het platteland illegaal aan huisbrouwen gedaan. Dordrecht zag dit met lede ogen aan en keer op keer werd daarom het Dordts privilege om accijns te heffen op bier vernieuwd.

Door de Dordtse brouwers werden diverse soorten bier gebrouwen. Twee bekende biersoorten waren het *Israel* bier en het *Pharao* bier. Interessant in dit verband is ook een post uit de thesaurierrekening over 1590:

Pieter Corneliss Brouwer die somme van zeven ende tzeventich ponden sestien schellingen zes penningen van XI grooten tpont over die betalinge van gehaelde byeren van deeser steede weegen gedroncken opt werck vanden Ryetdyck, te weeten elfff halve vaten pharao, een tonne pharao, zes tonnen ysrahel, tien halve vaten ysrahel, negen halve vaten ende een kinneken moeselaer, byde heyers, metselaers, kraenkinderen ende opten thoren gedroncken is.

Over deze ruim 3.450 liter bier, geconsumeerd bij de bouw van de nieuwe Riedijkspoort, moest de stad ook nog eens 36 pond en 14 schellingen belasting betalen aan de pachter der bieraccijns.³⁶ Bieren als Israel en Pharao werden overigens ook in Amsterdam en Delft gebrouwen.

Daarnaast was er ook het *dunne* bier, dat was slap bier met een laag alcoholpercentage. Dit dunne bier, ook wel *scharrebier* genoemd, werd aan het eind van het filterproces gemaakt. Doordat het minder suiker bevatte, had dit bier minder smaak en een lager alcoholgehalte dan het gewone bier. Het was zeer geschikt als dagelijkse drank ter vervanging van water en werd ook wel voorgezet aan de kinderen van het Dordtse armenweeshuis.

Naast Dordts bier werd er in Dordrecht ook bier van elders gedronken. In een ordonantie voor de bierdragers uit 1556 wordt gesproken over *vremde bieren 't sij Ham-borch, Joopen*³⁷, *Bremer, Besonts*³⁸, *Engels, Delfs ofte ander bier*.³⁹

³⁵ Zie artikel: *Bieraccijns en geloof, hand in hand*.

³⁶ SAD archief 3, inventaris 2964, folio LXV verso.

³⁷ Joopenbier kwam oorspronkelijk uit Danzig, maar werd in de zestiende eeuw in geheel Noord-Duitsland gebrouwen, Unger, *a history of brewing*, p. 132.

³⁸ Dit is waarschijnlijk ook Duits bier.

³⁹ SAD archief 3, inventaris 12, folio 19.

Bier en water

Water is een onmisbaar ingrediënt van bier. Juist daaraan was in Dordrecht geen gebrek. Maar al vanaf de late middeleeuwen vormde de waterkwaliteit in Dordrecht een probleem. Gesproken werd van *quaden luchten ende stanken die uut die graften comen*. De havens werden regelmatig uitgediept, wat het doorstromen van het water bevorderde, want voor vuil water waren stadsbestuurders en bierbrouwers beducht. Het had zijn invloed op de smaak van het bier en vormde een bedreiging voor de volksgezondheid.

Vermoedelijk haalden de bierbrouwers het water niet direct uit de havens, maar uit waterputten die indirect wel weer met de havens in verbinding stonden. Het vuil in het water kon in de putten bezinken, waardoor schoner water getapt werd.

Maar ook dit ging soms fout. Zo had in 1577 een brouwer water getapt uit de put bij de Nieuwe Haven. Nadat het bier was gebrouwen, bleek het echter erg vies te ruiken: *ende sulcken nieuwelick roke hadde dat zy noch noyt desgelycken binnen d'selve brouwerije noch in andere daer zy ooyt gebrouwen hebben, geroocken hebben*.

En ook de herbergiers aan wie het bier kennelijk toch geleverd was, klaagden over de ondrinkbaarheid van het bier. Het vermoeden bestond dat een lakenverver die aan de Nieuwe Haven zijn bedrijf had, de schuldige was. Maar voor zover bekend, werd hij niet vervolgd.⁴⁰

Tot slot

Wanneer we de periode vóór 1600 overzien, kunnen we vaststellen dat Dordrecht als oudste stad van het graafschap Holland al ruim vóór 1300 een brouwnijverheid bezat. Er was een graaflijk gruihuis gevestigd waar de brouwers hun gruit kochten. De omvang van de Dordtse brouwnijverheid wordt echter pas duidelijk in de zestiende eeuw. Er waren toen zo'n 20 brouwerijen gevestigd. Voor hedendaagse begrippen is dit veel. In vergelijking met de brouwerijen van andere steden in die tijd, zoals Delft en Haarlem, was dit echter een bescheiden aantal. De Dordtse brouwnijverheid was vooral lokaal en interlokaal van belang. Voor de internationale markt werd geen bier geproduceerd. Dordrecht was een handelsstad, een stad waar de handel dankzij het stapelrecht floreerde. Een piek in de economische bloei van Dordrecht was zichtbaar in de periode 1350-1425, de Dordtse Gouden Eeuw. Na de Sint Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 kon Dordrecht de stapelverplichting heel lang slecht afdwingen, wat negatieve gevolgen voor de stedelijke welvaart had.

⁴⁰ Zie voor een uitgebreidere beschrijving van deze zaak het artikel van *De Sleutel* 'anno 1433', *geschiedenis van een oeroude Dordtse brouwerij*.

Van Bier..

Het XIX. Capittel.

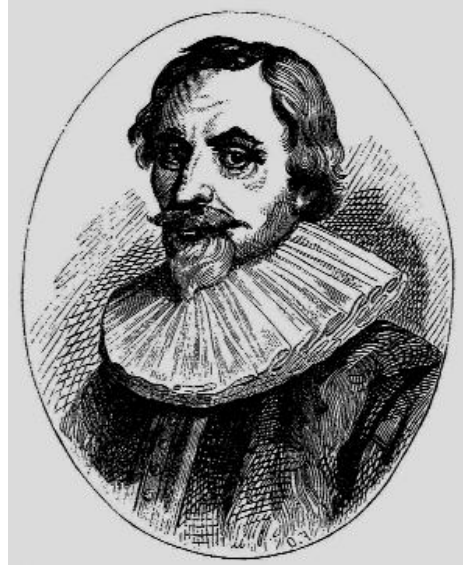
Wie kander van het Bier den rechten aert beschrijven,
 En of het dienstigh is voor alderhande lijven ?
 Dewijl het wort gekoocht uyt veelderhande graen,
 En datter selsaem kruyt oock onder wort gedaen .
 De waters even-selvs zijn niet van eener krachten ,
 Het eene wort geput uyt ongesonde grachten ,
 Het ander uyt een beeck , of uyt een driftigh zant ,
 Het ander uyt een poel , of uyt een siltigh lant .
 Ick sal dan , Hollants volck , in weynigh hier besluyten ,
 En op dit gantsch beslagh een korten regel uyten ;
 Maeckt dat sigh uwen dranck in dese palen hout ,
 Niet al te bijster jongh , niet al te lijdigh oudt .

Twée Dordtse zeventiende-eeuwers over bier

Twée bekende Dordtenaren uit de zeventiende eeuw die over bier hebben geschreven en gedicht zijn Johan van Beverwyck (1594-1647) en Jacob Cats (1577-1660). De twee kenden elkaar goed, want zij maakten deel uit van eenzelfde Dordts netwerk. Van Beverwyck was in Dordrecht stadsgeneesheer en Cats stadspensionaris. Van Beverwyck kreeg grote bekendheid door zijn geschriften op medisch gebied. Van die medische publicaties vormt een drietal boeken de kern: *Schat der gesontheyt*, *Schat der ongesontheyt* en *Heel-konste*. Op aandringen van Cats werden deze boeken vanuit het Latijn in het Nederlands vertaald. Cats droeg daar veel aan bij en voegde aan de vertalingen toepasselijke teksten en gedichten van zichzelf toe.

De afbeelding met gedicht op de linkerbladzijde staat in de uitgave van *Schat der gesontheyt* uit 1643 en vormt het begin van het negentiende hoofdstuk. Het gedicht is van Jacob Cats en het komt ook voor in de werken van Cats, onder meer in *Nuttelyck Huys-Boeck* uit 1769. In dit boek met huishoudelijke tips schrijft Cats over bier:

't Bier is een dranck van groot nut, tot bevochtiging der spyse in 't Lichaem en het lesschen van den Dorst. Daer is groot onderscheyt in het Bier, door de hoedanigheden van het water, waer uyt het gebrouwen wort. Het oude Bier is in veele natueren zeer schadelijck. Bier wat wel gekooct, en klaer is, niet te versch ofte out, is voor alle menschen 't best en bequaemste te drincken.

Jacob Cats, dichter en (stads)pensionaris.

Deze wijze raadgeving vinden we - maar dan uitvoeriger - eveneens in hoofdstuk 19 van het boek van Van Beverwyck. De tekst daarvan over bier blijkt een gezamenlijke productie te zijn van de Dordtse arts en de Dordtse dichter.

Van Beverwyck wijst op de lange geschiedenis van het bier. Het is geen jonge drank zoals sommigen menen, maar een drank die al duizenden jaren geleden uit gerst werd gebrouwen. Daar waar de wijnranken niet konden groeien, zou de gerstedrank een goed surrogaat zijn.

Bier wert geloofd een nieuw, ende niet lang gevonden brouwsel te wesen. Maer ick vinde al in den Grietschen history-schrijver Diodorus van Sicilyen, hoe hy in sijn eerste bouck verhaelt, dat Osiris, koning van Egypten, 't gebruyck van den Wijn gevonden, ende de Werelt geleert heeft, ende op de plaetschen, daer de Wijnstock niet en wilde aerden, 't volck gewesen heeft, eenen dranck van Gerste te maken, den welcken den Wijn in goede reuck weynigh weeck. Ende hy seyt, dat de Egyptenaers van Osiris, tot de tijden van Alexander de Groote, die aldaer de stadt Alexandryen gebouwt heeft, meerder als thien duysent jaer, rekenen, ofte, gelijk sommige schrijven, wat minder als drie-ende-twintigh duysent.

Johan van Beverwyck, arts en historicus.

Het is niet eenvoudig te zeggen wat de kenmerken van bier zijn. Dat komt door de gebruikte grondstoffen, het soort water en de manier van produceren. Wordt er gerst gebruikt, of tarwe? De hop en de gebruikte hoeveelheid ervan spelen ook een belangrijke rol en Van Beverwyck waarschuwt voor de gevolgen die de hop veroorzaakt:

Men kan niet wel in 't gemeen seggen, van wat aert ende nature het Bier zy, dewijl het soo seer verscheyden is, van wegen de stoffe, het water, den ouderdom, de maniere van bereyden. Het wert hier te Lande gemeenlick gebrouwen van Water, Gerste-mout, somtijts oock Terwe of Spelte (= grove tarwe), ende de bloemen ofte bellen (= bloemen) van de Hoppe. Dese verscheyde deelen hebben elck hun eygen ende besondere krachten. Want het Water, daer het Bier van gebrouwen wert, is kout ende vocht: het Mout is droogende ende afvagende (= neemt het vocht weg), met wat wermte: de Terwe ende Spelte zijn middelmatigh werm ende droogh: de Hoppe verwermt ende verdrooght in den tweeden graed, beroert het hoofd, ende vervult dat met waesdommen, verweckt het water-maken, ende heeft oock een afvagende ende openende kracht.

Van Beverwyck geeft enkele kenmerken en een waarschuwend woord met betrekking tot bier dat van tarwe is gebrouwen. Dit bier zou slecht uitwerken op de lichaamssappen, mogelijk zorgen voor verstopping en het vocht vasthouden.

Het Bier dat van Terwe gebrouwe wert, geeft meer voedsel als 't gene dat van Gerst komt, verwermt, ende vervochtigh oock meer, insonderheyt dewijl by de Terwe gemeenlick minder hop gedaen wert, als by de Gerst. Dewijl oock de Terwe wat taeyer gijl (= nog niet uitgegist bier) heeft, als de Gerst: soo maeckt het Terwen-bier oock taeyer vochtigheden in 't Lichaem, maeckt lichtelicker verstoppingen, insonderheyt soo 't niet heel klaer en is, ende drijft het water soo seer niet af.

De 'verwarmende' werking van gerstebier blijkt toe te schrijven aan de hoeveelheid hop die tijdens het brouwproces werd verbruikt. Dit bier is minder voedzaam en drijft het lichaamsvocht af. De Dordtse arts geeft de kenmerken van bieren die van andere of van een gemengde samenstelling zijn. Als er geen mout, maar gedroogd koren wordt gebruikt, kan dat leiden tot een slechte bloedsomloop en kortademigheid. Het water echter is volgens Van Beverwyck de factor die het grootste verschil tussen de biersoorten uitmaakt. Tenslotte is bier niets anders dan mout en hop gekookt in water, zo betoogt de Dordtenaar. Het water verleent het bier zijn bijzondere eigenschappen, evenals de manier van brouwen. De drinker dient zich echter verre te houden van te jong bier, want dat is slecht voor het lichaam. Er komt verstopping uit voort, er ontstaan steentjes in de nieren en blaas en leidt tot winderigheid.

Bier van Gerste gebrouwe en verwermt soo seer niet van wege de gerste, maer alsoo der dickwils veel Hoppe bygedaen wert, soo krijght het daer van een verwarmende ende verdroogende kracht, het voedt minder, ende maeckt dunder sap in 't lichaem, ende set het water beter af. Het gene van terwe ende gerst onder een gesoden (= gekookt) wert, heeft oock een gemengde kracht. Dat van geen mout, maer alleen van koren in de Son gedrooght, gebrouwen is, heeft meer overtollige vochtighen, ende maeckt dickwils verstoppinge in de kleyne aderkens, ende korthen op de borst. Hoeder meer Hoppe by gedaen wert, hoe het meerder drooght, maer minder voedt, soo licht niet en verstoppt, ende meer water doet maken.

Maer het meeste onderscheyt van de Bieren komt uyt het Water. Want dewijl het water van d'een plaets ofte d'ander seer verscheyden valt, ende het Bier niet anders en is als water met mout ende hop opgesoden: soo en kan het niet geschieden, ofte den aert van het water blijft oock in het Bier. Daerom die van de nature der Bieren wel wil oordeelen, die moet insonderheyt wel letten, op de nature van de Wateren. Want die geven sommige Bieren eenige bysonder eygenschappen, waer toe niet weynigh en helpt de maniere van brouwen, ende het Bier toe te maken.

Jong ofte Versch Bier dat noch niet wel geresen ende gesoncken is, doet den lichame veel hindernis, gelijckerwijs wy van den Most geseyt hebbe. Het maeckt winden in den buyck, doet het graveel (= gruis) in de nieren ende blaes groeyen, ende veroorsaect vele verstoppingen.

Ontydich tusschen (= bedriegen) en droncken drincken / maeckt arm misacht den naem doet stincken. (Pieter Bruegel, 1558).

Niet alleen jong bier is schadelijk voor de mens, ook zuur bier is slecht, met name voor het zenuwgestel, de nieren en de maag. Bier dat een tijdje opgeslagen is geweest, zoals het *maartbier* dat doorgaans in de zomer wordt gedronken, is beter. Weliswaar veroorzaakt het bij sommigen darmkrampen, maar de regelmatige drinker heeft daar geen last van. Dit bier is vrijwel even sterk als wijn.

De eindconclusie die de Dordtse geneesheer trekt: *het bier moet niet te jong, maar ook niet te oud zijn.*

Suer Bier is de zenuwen ende de nieren hinderlick, beroert de maegh, ende doet in 't Lichaem quade vochtigheden groeyen.

Maerts-Bier dat in de Maert gebrouwen zijnde niet voor de Somer en plagh gedroncken te werden, is soo klaer als wijn ende by-nae soo sterck, wert hier te Lande by sommige voor ongesont gehouden, als crimpselen (= krampen) in den buyck makende: dan de gene die het gewent zijn, en voele dit ongemack niet. Maer men moet wachten, dat het niet al te oudt ende te strafen wert; want dan wringt het te seer in de kele, ende buyck, ende is de zenuwen quaet. Voorts

is het dunste en lichtste Bier wel kout ende vocht van aert, door dien dat de waterige eygenheyt ende stoffe in 't selve wel de meeste is: het en is nochtans niet gantsch sonder eenige wermte. Maer de dicke Bieren zijn veel wermter; doch minder als de wijn, die oock veel dunder ende fijnder van stoffe is. Bier dat wel gesoden, ende klaer (= goed gekookt en helder) is, niet te jong ofte te oudt, is voor alle menschen bequaem om te drincken. Van suer Bier wert mede Azijn gemaect, dan en is soo sterck niet, als Wijn-azijn.

Van Beverwyck nam in zijn hoofdstuk een Grieks epigram op. In dit pittige punt dicht wordt de wijn als godendrank op een voetstuk geplaatst, een positie die het bier met zijn 'quaden reuk en stinkende dampen' nooit en te nimmer zal kunnen bereiken.

Onder de Grieksche Epigrammata lesen wy dit Schimpdicht van Julianus tegens den wijn van gerste gemaect, by ons Bier genaemt:

*Wie zijt ghy, lieve vrient? Sout ghy wel Bacchus wesen
 Van alle man bemint, van yder een gepresen?
 Van Jupiter geteelt? neen, die en zijt je niet,
 Gelijck men aen u verw en al u wesen siet.
 Ghy zijt van quaden reuck, en uwe dampen stinken,
 O ! 't is een ander nat daer van de Goden drincken,
 Dat heeft een frisschen geur, en vry al beter smaect,
 My dunckt ick word een Godt als ick het vocht genaect.
 Voorwaer ghy zijt geteelt daer noyt geen druyfen en groeyde,
 En daer noyt ackerman haer gulle rancken snoeyde,
 Ghy kreegh u wesen niet uyt 's wijngaerts edel hout,
 Maer uyt een brouwers kuyp, en vunstigh gerstenmout.*

Ook Jacob Cats nam de dichterlijke aanval van Julianus tegen het bier op in zijn 'Nuttelyck Huys-Boeck', maar de ode aan Dordts bier verraaft dat Cats en Van Beverwyck er een andere mening op nahielden. Het zou wel degelijk een godendrank zijn. Jupiter nodigde immers zijn echtgenoot Juno uit voor een roemer bier:

*Die gesont en frisch wil leven
 In dees aertsche Dordtse dreven
 Die wil wesen sonder pijn
 Drincke bier, de dranck der Goden
 Waerop Jupijn Juno noodde
 Bier voor krancken, hoeze oock sijn,
 Dordtsche bier is voor ieder medicijn.
 Bier alleen geeft ouden moed,
 Dordtsch bier is het besten soet.*

Een propaganda voor het Dordtse bier die er zijn mocht! Dordts bier is voor iedereen een medicijn hoe ziek hij of zij ook is en ouden van dagen putten er moed uit!

Ordonnantie bij mijnen Heeren de
regeerders der Stede van Dordrecht gemaecht,
besloten, ende geresolveert tot welcke
ende bevoorderinge der brouweringe bin-
nen deser Stede van Dordrecht, waer na
een iegheleick, die eenige brouweringe
sullen begheuen te doen, hem sullen behou-
den te vergulden.

Inde eerste dat de brouweringe hier binnen deser Stede
van nu voort en voort gelyc sal worden bij formen van
den ambacht waerbynt bij gemelde adreys van Bru-
wers alle faer op den dinsten d' aprilis gheschiede sullen
worden, twee gemelde personen de mederinge
bijt ambacht doende die conrmaen sullen voer om
dijde beside godde oprecht genomen te worden tot
avanchement van voer mederinge, en voer mede
schoep vergaert te nemen, dat mijn Heere de Stede
in haren impoest, ende de Stadt in haren oprij
niet verhoort off verongelyc en werde.

dat oock niemant binnen deser Stede die voer brou-
weringe sal mederenden off bantenden ten
bi dat hij niet ende all voer bij int voer ambacht,
ende dat hij oock sal bevoeren alle cieren ende oden,
na te onderbront, die bij gemelde adreys vande
brouwerie gheschiede en beslot sullen worden, en bijson-
der bijt insonden vande de conrmaen, die oock gint
mijn Heere van nu voort tot mederenden deser
Stede ende avanchement van voer ambacht
sullen bantenden

Teenderden. Zoo wat brouwerie enige bier binnen
deser Stede sijnt doen contrarie d' ordonnancie van
oprijt en impoesten sullen tot proffijten van
mijnen ambacht verbeiden de fond van twen-
tich carre gulden vovermindert de Stadt, ende

Op 16 april 1583 legden de Dordtse brouwers de basis voor hun confrérie.

De Dordtse brouwers, van gilde naar confrérie

Het jaar 1367 was een belangrijk jaar voor de Dordtse ambachtslieden. De stad kende diverse beroepsgroepen die zich op de een of andere wijze hadden georganiseerd, maar een wettelijke status ontbrak. De basis daarvoor legde het stadsbestuur op 1 september 1367 met een privilege voor de gilden. Daarmee werden de wettelijke richtlijnen gegeven waarnaar de gilden zich moesten richten en waaruit ook hun rechten bleken. Het waren algemene richtlijnen, want er zouden nog tal van stedelijke keuren volgen die gericht waren op een specifieke beroepsgroep.

Dordtse ambachtslieden hadden zich al eerder dan 1367 georganiseerd in de vorm van een gilde of een broederschap. Dat blijkt uit vroegere handvesten en decreten. Uit 1276 dateert bijvoorbeeld een handvest voor de wol- en lakenververs en voor de zoutmeters uit 1291. Zelfs al in 1200 schrijft Diederik VII voor dat in Dordrecht iemand pas laken mag verkopen, als hij lid is van het lakenkopersgilde.

Voorregten en Keuren, gegeven, door Schepenen en Raad, aan de Gilden en Gemeene Neeringen.

1. September 1367.

WI scepene ende raad ende de ghemeene stede van Dordrecht doen cont allen luden dat wi met gaders den ghemeenen ambochten onser portren in Dordrecht van den neringhen die hier na ghescreuen staen. Dats te verstante allen ambochten ende neringhen die nu ter tijt binnen onser stede van Dordrecht in ghilden begrepen sijn omme ghemeene noot orbaer ende nutfcep ende om ghebrec dat die stede vortijts in alrande beleede ghehadt heeft ende om te scuwen onraet in der stede ende die meeste ruste ende profijt vort te zetten tot ons gherechts lantsheren behoef ende der stede van Dordrecht in betren punten te brenghen van neringhen ende van rechte met mallic andren ouer eenghedraghen sijn dat wi hem in gracen hebben gegheuen ende in koren gheleit alfulke punten als hier na ghescreuen staen. In den eersten dat nyemant wie hi si die geen porter Tordrecht noch in hoer ghilde niet en is werken en mach binnen der stede vriheit van Dordrecht als meesterie van eenich desen vornoemden ambochten te hantieren hi en si porter in Dordrecht ende hine hebbe tsgilden ghemoede daer twerc of roert noch oec in knaepsceppen hi en hadde des ghilden ghemoede daer twerc of roert. Soe wye daer over dede dats op een pene ende boete van tyen ponden ende sijn poertrecht. Voert dat nyement

Gedeelte van de stedelijke keur van 1367.

Een handvest uit 1369 spreekt van: zoals men *de gilden bi ouden tiden in Dordrecht te hantieren plach*. De gilden en andere samenwerkingsvormen bij de ambachten dateren dus zeker geruime tijd van vóór 1367.

In het Dordrecht van 1367 waren de onderstaande gilden actief. In totaal worden er in het privilege 44 gilden genoemd waaronder het brouwersgilde.

1. Vleeschhouwers.	22. Metselaars.	} ²⁾
2. Vischkoopers.	23. Tegeldekkers.	}
3. Schippers.	24. Schoenmakers.	
4. Houtkoopers.	25. Oude-schoenmakers.	
5. Huistimmerlieden.	26. Platijnmakers.	
6. Kuipers.	27. (Droog)scheerders.	
7. Schrijnwerkers.	28. Rietdekkers.	} ²⁾
8. Houtsnijders.	29. Leemers.	}
9. Scheepstimmerlieden.	30. Linnenwevers.	
10. Bakkers.	31. Handschoenmakers.	}
11. Brouwers. ¹⁾	32. Beurzenmakers.	} ²⁾
12. Marskramers.	33. Tasschenmakers.	}
13. Smeden.	34. Zagers.	
14. Wantsnijders.	35. Wijnknappen.	
15. Kleermakers.	36. Wollenwevers.	}
16. Oude-kleermakers.	37. Ramers.	}
17. Zilvermeden.	38. Volders.	} ²⁾
18. Riemsnijders.	39. Ververs.	}
19. Tinnegieters.	40. Wolkoopers.	}
20. Beeldenmakers.	41. Bontwerkers.	
21. Glazenmakers.	42. Appelkoopers.	
	43. Mandemakers.	
	44. Molenaars.	

1) Het gilde van de brouwers verviel later en was vanaf 1583 een *confrérie*, een broederschap van brouwers.

2) De samengenomen gilden zegelden samen.

Ook de brouwers en hun personeel (mannen en vrouwen) waren verenigd in een gilde. Jaarlijks hadden zij een maaltijd en namen zij deel aan processies. Bij ziekte van een gildebroeder zorgde het gilde voor financiële ondersteuning en wanneer er een broeder overleed, werd deze door de leden van het gilde naar zijn laatste rustplaats gebracht.

Bronnen die ons meer vertellen over het brouwersgilde zijn schaars. Mogelijkerwijs hield het gilde in het begin van de vijftiende eeuw op te bestaan en werden de brouwers lid van andere gilden, zoals het koopmansgilde.

De gilden mochten zelf keuren uitvaardigen en door hun monopoliepositie konden zij een behoorlijke macht uitoefenen in de stad. Sommige keuren waren niet alleen van toepassing op de gildeleden, maar raakten de gehele Dordtse bevolking. De macht was niet louter economisch, maar was er ook op politiek gebied. De gilden mochten namelijk vertegenwoordigers leveren voor de stadsregering. Deze gildeleden vormden de zogenaamde Twaalven, later de Achten binnen het stadsbestuur. Om de politieke macht van de gilden in de hand te houden, werd die inbreng van de Achten later door de Oudraad zoveel mogelijk beperkt.

Een gevolg van het streven naar beperking van de invloed van de gilden was dat de stad het maken van keuren door de gilden aan banden legde en zelf met allerlei ordonnanties kwam, hetzij algemene, hetzij gericht op een bepaald gilde of broederschap.

Voorschriften vanuit het stadsbestuur

De stedelijke regenten wilden de macht van de gilden dus kunnen beteugelen en regelmatig verschijnen er voorschriften waaraan de gildebroeders zich dienden te houden. Zo eiste de stad in 1421 van de brouwers dat zij koren en bier niet verder de stad zouden uitvoeren dan tot in Zeeland en tot in de rest van Holland. De straf die daarop stond, was het verbeurd verklaren van het koren of het bier.

Naast allerlei voorschriften die de brouwers zelf hadden opgesteld, bepaalden de stadsbestuurders in 1422:

Dat gheen brouwer meer brouwen en sal dan tweelf in die weke, op II roede mueren ende tbier verboert, alsoe dicke almen daerover dede.

Een brouwer mocht dus niet meer dan twaalf brouwsels per week maken. Bij het negeren van dit voorschrift stond de brouwer voor elke overtreding een steenboete te wachten. Hij diende stenen of een vervangend geldbedrag te geven om twee roeden stadsmuur te kunnen bouwen.

De stedelijke voorschriften in de keur van 1422 schreven verder voor:

Dat die brouwers gheen vier (= vuur) in horen essen houden en sullen noch hebben nadat die clocke savonts acht gesleghen heeft. Soe wie daerna in zijn essen (= vuurhaard) vier hadde, ende men 't betugen mocht, die en soude darenteynden binnen enen halven jare niet brouwen inder stede, op die boete van LX pont ende tbier verboert, als men hierover dede.

De brouwers hadden er maar voor te zorgen dat er na 8 uur 's avonds geen vuur meer brandde in de stookplaats van de brouwerij. Indien met getuigen te bewijzen was, dat dit wél gebeurde, volgde een uitzonderlijk hoge straf: een half jaar niet brouwen en een boete van 60 pond.

Het stadsbestuur was heel beducht voor brand en de gevolgen daarvan voor de overige gebouwen in de stad. Dat een brand in een brouwerij niet zo denkbeeldig was, blijkt uit een ordonnantie uit 1698, geschreven naar aanleiding van een brouwerijbrand. In de keur werd voorgeschreven hoe de vuurhaard - de eest - in de brouwerij gebouwd diende te zijn. De bestaande Dordtse brouwerijen kregen ruim twee maanden de tijd hun stookplaats te verbouwen naar de voorschriften in de ordonnantie. De bestaande eesten bevatten veel houtwerk en daar moest direct een einde aan worden gemaakt:

V A T T.

Dat de houte Balken ofte Latten in alle de Esten zullen moeten werden uitgebroken / ende wederom gemaakt van pzer / zoo wel de Leggers als de Latten / de welke van de vloer of Plavuizen hoog zullen moeten staan (ten minsten) twee ende een halve voet / ende pzere Leggers niet verder mogen worden gelegd als ter halver Muur / welke voorsz Muur dik zal moeten wezen (ten minsten) een geheelen steen in 't vierkant / op zijn zelven opgemetzeld / zonder daar toe eenige gemeene Muuren te mogen gebruiken.

Artikel 8 van de veertien artikelen van deze keur¹ is duidelijk over de nieuw te maken e(e)sten. Hout moet worden vervangen door ijzer en speciaal metselwerk dient voor verdere veiligheid te zorgen. De brouwers gaven de voorkeur aan hout, omdat ijzer erg heet werd. Het hete ijzer zou de mout kunnen schroeien, waardoor die sterk in kwaliteit terugliep.

Van gilde naar broederschap

Het aantal Dordtse gilden en confrérieën veranderde nog al eens. Zoals uit het overzicht van 1367 bleek, waren er diverse beroepsgroepen verenigd in één gilde. Soms werd een van die verbonden beroepen later afgesplitst van het gemeenschappelijke gilde. De beroepsgroep werd dan vrij verklaard. Zo splitsten de borduurwerkers (*het-zij mannen ofte vrouwen*) zich in 1427 af van het Sint Lucasgilde waarbij werd vastgesteld dat deze groep *voirtan poortersneringe wesen ende bliven sall*. Doordat de borduurwerkers nu niet langer deel uitmaakten van een gilde mochten zij ook geen algemene keuren uitvaardigen, maar waren zij vrij om *alrehande arbeyt te doen*.

De gilden van de droogscheeders en de bontwerkers werden uiteindelijk opgeheven door het uitsterven van deze beroepsgroepen.

Het rietdekkersgilde besloot vrijwillig tot opheffing vanwege stedelijke ordonnanties uit 1442 en 1457 (na de grote stadsbrand) die voorschreven dat het dekken van huizen met riet voortaan verboden was. De rietdekkers werden door de stad uitgekocht, waarbij een ieder 2 nobelen² ontving. *Ende aldus so sijn die riedeckers mit desen all tsamen vernoecht ende tevreden*. Het werd de rietdekkers toegestaan naar een ander gilde over te stappen om op een andere manier de kost te kunnen verdienen.

Ook de Dordtse brouwers vormden op een bepaald moment geen gilde meer, maar de behoefte aan een eigen organisatie bleek toch gewenst. Tegen het einde van de zestiende eeuw - in 1583 - ontstond een nieuwe brouwersorganisatie in Dordrecht. Het was niet opnieuw een gilde, maar een *confrérie*, een broederschap: meer een werkgeversvereniging van brouwers. Wie in de stad een brouwerij wilde beginnen, diende lid te zijn van de confrérie.

De keur van 16 april 1583: verenigd in een broederschap

Op 16 april 1583 werd het feit vastgelegd dat de brouwers zich weer officieel hadden verenigd. Vanaf dat moment zouden zij deel uitmaken van een confrérie. De keur waarin dit besluit wordt vastgelegd is *geordonneert bij meest stemmen vant Ambacht van de Brouwers waer naer ijder brouwer hem hebben te reguleren, begonnen den XVJen Aprilis anno 1583*.³

De keur schrijft voor dat de confrérie zal worden bestuurd door drie overlieden; zij vormen het dagelijks bestuur. Eén van hen zal er voor zorgen dat alle keuren te boek worden gesteld en nieuwe keuren dienen door alle bestuurders te worden ondertekend. Iedere brouwer zal zich moeten schikken naar de inhoud van een keur.

¹ SAD archief 16, inventaris 950.

² Een nobel was in die tijd ongeveer gelijk aan 10 gulden, bijna een maandinkomen voor een vakman.

³ SAD archief 16, inventaris 932a.

Elk jaar op 1 april zullen twee of drie overlieden met meerderheid van stemmen gekozen worden, wat ook de instemming van de stadsbestuurders heeft.

De datum 16 april 1583 was een belangrijke voor de brouwers, want die dag werden er diverse besluiten genomen en vastgelegd in keuren. Zo werd eveneens bepaald dat de overlieden in probleemgevallen de brouwers voor een vergadering mochten oproepen. De brouwer die niet verscheen, kon rekenen op een *peijne van tijen stuivers*. Een boete van tien stuivers stond voor een arbeider ongeveer gelijk aan een dagloon. Dat bleek toch geen afdoende maatregel en een interne keur gaf een aanvulling.

De Overlieden Vermogen t. allen tyde als t.
hen goet dunckt de Confrerie te doen Vergaderen
op Seckere ure by hemlieden daartoe te Ordenen
ende Onsfanght den Knecht. van de selve Confrerie
by het aanleggen van de Voor J. ure van yder
Brouwer twaelff Stuy: Wat Brouwer op de
gedeyde ure Comparceert weest syn twaelff Stuy
weder gegeren, maar d. absente syn haer
geldt verbeurt.
Soe ymant onwilligh is de Voor J. twaelf.
Stuy: aan den knecht by den omloop te geven
Verbeurt Dertich Stuyvers.

De komst van de brouwer op zo'n speciale bijeenkomst was blijkbaar dringend gewenst, want er was goed nagedacht over de manier om hem daarheen te krijgen. Als de knecht van de confrérie de oproep voor de vergadering bracht, betaalde de brouwer hem 12 stuivers die hij bij opkomst retour kreeg. Verscheen hij niet, dan was hij die kwijt. Wie de 12 stuivers weigerde te geven, kon op een boete rekenen van 30 stuivers.⁴

Naast de speciale bijeenkomsten, was er op zaterdagochtend de wekelijkse vergadering van de leden van de confrérie. Wie ontbrak op de vergadering, betaalde een boete. Er waren nogal wat mogelijkheden om een boete op te lopen in de broederschap van de brouwers. Wie wegbleef bij de begrafenis van een collega-brouwer kon rekenen op een boete van 12 stuivers. Wanneer een brouwer de boetes niet betaalde, sommeerden de overlieden hem tot betaling. Had dit geen resultaat, dan volgde een boete van 6 gulden, een tweede weigering kwam op 12 gulden en een derde weigering betekende het sluiten van de brouwerij. Dat laatste werd de brouwer meegedeeld door een stadsboede en werd omschreven als:

⁴ SAD archief 16, inventaris 932a.

... door een Stadsbode doen interdiceren geen Vier (vuur) onder te steecken om weder te Brouwen voor ende aleer de voors[eyde] Schulden offte Breucken (gedeelten) sullen sijn voldaan.

De brouwers besloten tevens om eens duidelijk vast te leggen onder welke voorwaarden iemand zich als brouwer in Dordrecht zou mogen vestigen. Deze keur had de instemming van burgemeesters, Oudraad en de Achten en bepaalde dat niemand van buiten of van binnen de stad dit ambacht zou mogen uitoefenen *tensij hij eersyt ende alvorens gecoft sal hebben het Ambacht van de Brouwers*.

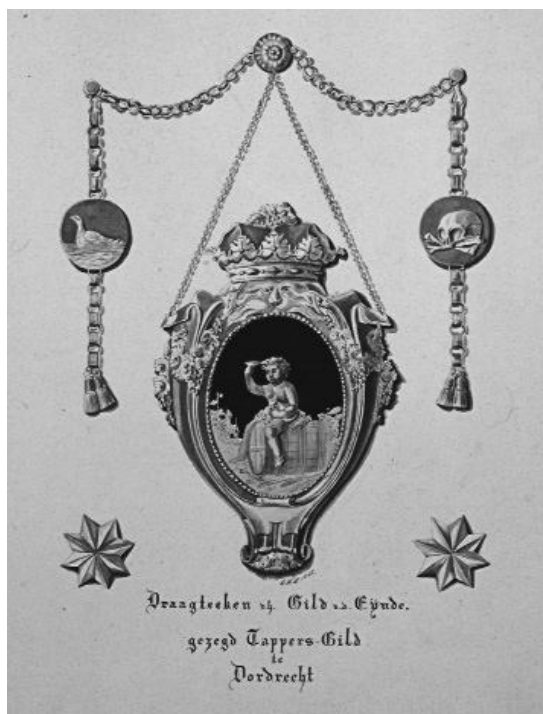
Het met de koop samenhangende bedrag varieerde. Een *burger-soon van deser Stat* kostte dat 15 gulden en een *buijen-Man* diende 18 gulden neer te tellen. Niet onbelangrijk was de bijkomende voorwaarde dat de nieuwe vakbroeder de keuren van de broederschap die met meerderheid van stemmen waren aangenomen, moest navolgen.

Dubieuze debiteuren

In het belang van alle brouwers werd er door de overlieden geadministreerd welke afnemer achter was met betalen van het geleverde bier. Voorkomen moest worden dat die *bijercooper, tapper ofte tapster* in zo'n geval bij een andere brouwer zijn bier kon halen. Achterstallige rekeningen werden bij de overlieden gemeld en alle brouwers werden door de knecht op de hoogte gebracht van de wanbetaling. Als de schuld van

een tapper of tapster beneden de 40 gulden lag, moest die contant worden betaald, daarboven mocht de schuld in tweemaal drie maanden worden voldaan. Voor een burger die zijn bierrekening nog niet had voldaan, gold dezelfde regeling, maar dan voor 25 gulden. Er mocht pas weer worden geleverd als de *brouwer die clagtig* was door de betreffende debiteur tevredengesteld was.

Achterstallige rekeningen kwamen blijkbaar nog al eens voor, want als twee brouwers van een bepaalde afnemer geld tegoed hadden, kon degene die het meest te vorderen had zijn collega verbieden die wanbetaler nog langer te leveren. De brouwer die het kleinste bedrag te vorderen had, ontving daarvoor wel een bedrag van zijn collega-brouwer!

In het zilveren draagteken van het tappersgilde was Bacchus afgebeeld. Van de brouwers is geen draagteken, gebruikt bij een begrafenis, bekend.

Een stedelijke keur om de brouwnijverheid te reorganiseren

De brouwers hadden in 1583 onder andere bepaald dat iemand zich pas als brouwer in Dordrecht mocht vestigen als hij een bepaald bedrag had betaald en had beloofd de keuren van de confrérie na te leven. Die keur bleek voor lange tijd voldoende te zijn. In de zeventiende eeuw besloot de stadsregering echter dat de teruglopende biernijverheid in de stad een impuls moest krijgen en zij kwam 11 oktober 1664 met een nader gespecificeerde keur: *tot welvaeren ende bevorderinghe der brouneeringhe binnen deser Stede van Dordrecht*.⁵

De *regeerders der Stede van Dordrecht* leverden een gedegen werkstuk af waarin de biernijverheid afdoende geregeld leek te zijn.

De stad benadrukte dat de brouwers geen gilde vormden, maar dat de brouwning voortaan georganiseerd zou zijn bij *forme van een ambacht*.

Elk jaar op 1 april kiezen de brouwers twee personen uit hun midden die als overman zullen optreden. Deze zullen moeten toezien op het naleven van de regels tot *avanchement van de voorseijde neeringe*. Tevens kiezen de leden een deken en een boekhouder uit de overlieden. De overlieden gaan onder meer naar de bijeenkomst van de *Generaele Brouwers van Holland en West-Vriesland* die jaarlijks in Den Haag wordt belegd. Daar worden gemeenschappelijke problemen besproken en de strategie bepaald tegenover de Staten van Holland en de stedelijke besturen.

Het belang van de overheid werd in de nieuwe keur evenmin vergeten, want de overlieden behoren *scerp regardt te nemen dat mijne Heeren de Staeten in haerene impost, ende de Stadt in hare exijs niet verkort off verongelijct en worden*.

Dat laatste was een zware last, want het toezicht op de verschuldigde bierbelasting voor de Staten van Holland en de accijnzen voor de stad was vanwege allerlei mogelijkheden tot ontduiking niet eenvoudig.

Het zonder ervaring als brouwer starten in de stad was er ook niet meer bij. De nieuweling behoorde al eerder als zodanig gewerkt te hebben. Uiteraard dienden de afgekondigde keuren nagevolgd te worden, evenals de keuren die de magistraat van de stad nog zou uitvaardigen. De stad nam duidelijk de touwtjes in handen. Dat gebeurde niet alleen om de macht van de gilden en confrérieën te beperken, maar evenzeer om de lokale economie (en daarmee de accijnsontvangst) te bevorderen.

Maatregelen tegen fraude

De brouwer die het in zijn hoofd haalde bier buiten de stad te verkopen in strijd met de stedelijke voorschriften, kon een boete verwachten van 20 Carolus gulden ten bate van de confrérie. Bovendien wachtte hem nog een gerechtelijke vervolging door de Staten van Holland en het Dordtse stadsbestuur. Het belang van de impost en de accijns op bier woog zwaar.

Dat blijkt ook uit artikel 7 van de keur van 1664. De brouwer heeft de eed afgelegd bij de schout en onder meer beloofd pas bier af te leveren in de stad of daar buiten nadat hij de schout een biljet heeft overhandigd waaruit blijkt dat de impost en accijns over de zending betaald zijn.

Toch was er dan nog frauduleus handelen mogelijk door met het volume van de vermelde vaten te knoeien. Het was verleidelijk grotere vaten te leveren dan er op het ge-

⁵ SAD archief 16, inventaris 930.

leidebiljet stonden; dat bespaarde impost en accijns! De stedelijke wetgever kende die mogelijkheden ook, want hij bepaalde dat de brouwer *geen halve vaeten⁶ uuijt en sal doen op een brieffken van een kinneken,⁷ oock geen tonne op een brieffken van een halff vat off op een brieffken van een kinneken.*

Het was de brouwer eveneens niet toegestaan *ijsrahel off pharoo uuijt en sal laeten, op een briefken van moeselaer, noch oock geen tweemaal bier uuijt te doen op een brieffken.*

Israel bier en *Pharao* bier waren duurder dan *Moeselaar*. Blijkbaar gebruikte een brouwer een geleidebiljet voor geleverde bieren ook wel eens meer dan één keer. De boetes logen er echter niet om.

Wie zich daar niet aan stoorde en betrapt werd, moest 20 Rijnse guldens⁸ betalen aan de confrérie en 100 gouden realen⁹ aan de stad. Bovendien zou hij nog door de schepenen voor hun rechtbank gedaagd worden.

Daarmee waren de anti-fraudemaatregelen nog niet alle genoemd. Om een nog betere controle op de bierverkopen te krijgen, werd de brouwers voorgeschreven hun bier in halve vaten en in tonnen door de beëdigde bierdragers te laten bezorgen bij een herberg of een particulier. Voor een nog betere kijk op de bierhandel was de brouwer verplicht alle briefjes van leveranties aan herbergiers en burgers aan een *lias* te rijgen en die elke zaterdag aan de pachter van de impost en de accijns af te geven als die daarom vroeg.

Een lias was een eenvoudige maar doeltreffende vorm van administreren. De documenten werden met een pen aan een koord geregen en aan de wand gehangen, (foto Robin Lasschke).

Het dagelijks bestuur van de confrérie, de overlieden, en de bierkeurmeesters letten scherp op de kwaliteit van het bier. Was de kwaliteit van het bier in overeenstemming met de benaming die het van de brouwer of tapper kreeg? Was het bier wellicht aangengeld met water, waardoor er te dun bier ontstaan was?

⁶ Een half vat bevatte circa 40 liter.

⁷ Een vaatje van circa 39 liter.

⁸ Een Rinse of Rijnse gulden was gelijk aan 28 stuivers, later 20 stuivers: 1 gulden.

⁹ Een gouden reaal was het equivalent van zeven gulden.

Een wel heel bijzondere manier van het beoordelen van de kwaliteit van het bier van een brouwer of een herbergier was die waarbij hertenleer werd gebruikt. De keurmeesters hadden niet de beschikking over de middelen van de huidige Voedsel en Waren Autoriteit. De oplossing werd gevonden door een broek van hertenleer aan te trekken. Vervolgens werd in de brouwerij of in de herberg over een houten bank rijkelijk bier uitgegoten. De keurmeesters namen plaats op de natte bank en bleven daarop enkele uren zitten, waarschijnlijk onder het genot van een kan bier.

Wanneer de hoofdkeurmeester de tijd rijp achtte, gaf hij de keurmeesters een teken en deze probeerden van de bank op te staan. Gelukte dat alleen met grote moeite, doordat de keurmeesters met hun hertenleren broek aan de bank bleven kleven, dan was de bierkwaliteit in orde. Wordt er echter geen weerstand ondervonden bij het opstaan, dan kon de brouwer of de herbergier een forse boete wegens frauduleus handelen tegemoet zien!

Of deze merkwaardige manier van bierkeuren ook in Dordrecht plaatsvond, is niet bekend.

Het belang van de brouwnijverheid

Een tegemoetkoming van de brouwers in de keur van 1664 was de vrijstelling van de groot¹⁰ per ton bier die de brouwer verkocht. De vreugde bij de brouwer zal echter van korte duur zijn geweest, want de regenten bepaalden eveneens dat de brouwer voortaan voor zijn brandstof belasting moest betalen: van elke ton turf¹¹ een duit¹² en van elke wagen met kolen een halve stuiver.

In 1664 was het de regenten duidelijk dat de graanmarkt in Dordrecht aan het verlopen was. Vreemde kooplieden meden de stad meer en meer. Het was opgevallen dat zij *hoelanger hoemeerder dese Stadt sijn voorbij passerende*. Blijkbaar speelde daar-

¹⁰ Voor elke ton bier die de brouwerij verliet, moest de brouwer een groot betalen. Een groot was gelijk aan een halve stuiver.

¹¹ Ongeveer 200 liter.

¹² Er gingen acht duiten in een stuiver.

bij de afwikkeling van de transacties en de betaling van de geleverde waren een rol, want de keur geeft de koopman en burger die *garst, mout, terwe, rogge, hop, houdt ende turff, ofte eenige andere waeren* aan een brouwer levert, meer zekerheid met betrekking tot de betaling van de geleverde waren.

De brouwers werd toegestaan een uithangbord te maken dat *in 't openbaer hangen sal*. Waarschijnlijk gebeurde dit als onderdeel van het voornemen de Dordtse brouwnijverheid zich meer te laten profileren binnen de plaatselijke gemeenschap en tegenover bezoekende kooplieden. Er was de Dordtse bestuurders veel aan gelegen de Dordtse biernijverheid te stimuleren. Tenslotte was de bieraccijns in Dordrecht altijd een belangrijke bron van stedelijke inkomsten geweest.

Bovendien zorgde de biersector voor een aanzienlijke werkgelegenheid en niet alleen binnen de brouwerijen. Daarbuiten kon een groot aantal beroepsgroepen door de brouwerijnijverheid een bestaan vinden. Kort na 1700 merken de bierbrouwers terecht op dat een goede brouwnijverheid ook van belang was voor de andere inwoners. Zij wezen erop dat *eene Brouwerije 23 à 24 huijsgesinnen van werkluijden en ambagts-volk de kost geeft, als Bierdragers, sleepers, zakkedragers, koperslagers, smeeden, timmerlieden, lootgieters, metselaars en diergelijken, inzonderheijd blokkuijpers*. Wanneer het de brouwerijen slecht gaat, gaat het die groeperingen ook slecht en zullen zij ten laste van de diaconie komen. De brouwers vragen dan ook om vermindering van belastingen.¹³

De brouwers lijken recht van spreken te hebben, want in de tweede helft van de zeventiende eeuw daalde het aantal Dordtse brouwerijen van 19 in 1650 tot 12 in 1699 en dat ondanks de keur van 1664 waarmee de stadsregering probeerde de biernijverheid een stimulans te geven. Volgens de brouwers waren als oorzaken aan te wijzen het illegaal brouwen op het platteland en de verminderde bierconsumptie vanwege de hoge bierimpost en het toenemende marktaandeel van *Coffij, Thee en diergelijke dranken*. Een vermindering van de bierimpost zat er echter niet in. De in 1691 ingestelde belasting op koffie, het koffiegeld, een belasting naar inkomen om zo de brouwnijverheid te steunen, bleek geen succes.

De keur van 1664 schreef veel voor, maar probeerde daarnaast het belang van de brouwers te dienen en daarmee indirect het belang van de stadskas.

De brouwers waren vanaf dat moment niet langer verplicht hun bier door de bierdragers te laten vervoeren als het om bier ging dat de stad mocht verlaten. Eigen personeel kon dat in het vervolg doen. De regenten volgden daarbij de regeling die de belangrijke bierstad Delft had opgesteld.

De bierkruiers verzorgden het transport van biervaten binnen de Dordtse stadsmuren. Dat monopolie werd hun niet afgenomen. De bierdragers werkten vanuit het Bierkantoor bij de Wijnbrug waar de opdrachten voor een biertransport werden afgegeven.

¹³ SAD archief 16, inventaris 930.

Dit uithangbord van bierdragers heeft gehangen 'op de Steiger aan de Nieuwenbrug'. Twee bierdragers staan met de ruggen naar elkaar. Het onderschrift luidde:

'Door het dwaze misverstand, zijn wij hier zoo neêr geplant'.

Het einde van de gilden

De Franse revolutie van 1789 en de daarna wijdverbreide rechten van de mens en de beklemtoning van de verworvenheden *vrijheid, gelijkheid en broederschap* lieten geen ruimte meer voor de gilden. Het monopolie dat zij uitoefenden en hun vele voorschriften waren in tegenspraak met de nieuwe leer. Met de staatsregeling (een soort grondwet) van 1798 van de Bataafse Republiek werden de gilden dan ook vervallen verklaard. Een dergelijke afschaffing zou overhaast te noemen zijn, want het zou een ontwrichting van de lokale economie betekenen. Voorlopig veranderde er dan ook niet veel. In 1799 werd het afnemen van gildeproeven verboden, maar de gilden stopten hun werkzaamheden niet.

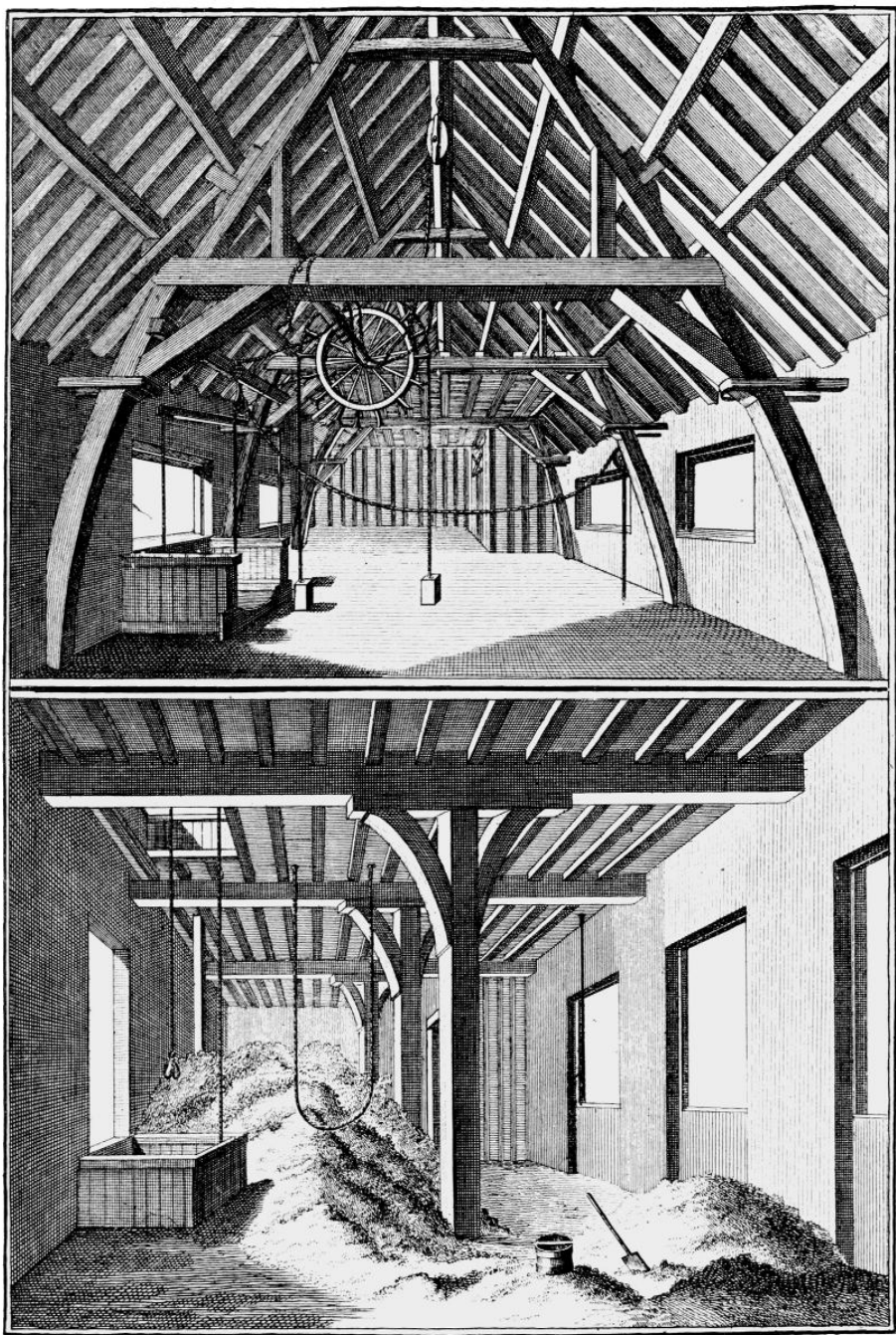
In 1801 kregen de 'voormalige' gilden weer wat status en werd eigenlijk het gildesysteem weer ingevoerd. Toch was het einde nabij. De Patentwet van 1805, een belasting op het *vrij* uitoefenen van een groot aantal beroepen, ging tegen het gildesysteem in. Er moest concurrentie komen, de markten moesten worden geliberaliseerd!

In 1808 werden de gilden definitief afgeschaft, maar in 1815 leek het of de gilden weer in ere hersteld zouden worden. Het wetsvoorstel haalde het echter niet. In 1818 bepaalde koning Willem I dat er bedrijfsvrijheid diende te bestaan, waardoor er geen plaats meer was voor het gildesysteem.

Enkele gilden bleven toch in de vorm van een soort vereniging bestaan, al noemden zij zich nog wel gilde, zoals dat van de ballasthaalders en de zakkendragers. Het laatstgenoemde gilde werd pas in de twintigste eeuw opgeheven.

De confrérie van de brouwers verdween evenmin in 1798 of in 1818, hoewel de ontwikkelingen tegen het einde van de achttiende eeuw niet rooskleurig waren. Van de negen brouwerijen in 1778 waren er in 1808 nog vier over: *Het Lam, De Bel, De Sleutel* en *De Oranjeboom*.

De confrérie van de brouwers bleef tot 1851 intact, hoewel de broederschap nog slechts twee brouwerijen omvatte: *De Sleutel* en *De Oranjeboom*. Deze brouwerijen waren tevens mouterijen en werkten elk met zes werknemers en een paardenmolen. Hoewel het aantal brouwerijen in de tweede helft van de negentiende eeuw nog zou toenemen tot vier, bleven de notulenboeken van de confrérie vanaf 1851 dicht, de confrérie had haar bestaan beëindigd.

Kiemzolder met valluik, keerwiel en eest. Het graan wordt via het valluik vanuit de benedenverdieping (de kiemzolder) naar boven gehesen waar zich de eest op de achtergrond bevindt (afbeelding uit de Encyclopédie van Diderot et d'Alembert, 1756).

Dordtse brouwers in de zeventiende en achttiende eeuw

Dordrecht, de oudste stad van Holland, behoorde vanaf de zeventiende eeuw niet meer tot de belangrijkste steden van de Republiek. Amsterdam en het nabijgelegen Rotterdam overvleugelden de Merwestad. Deze havensteden profiteerden van de groei van de (maritieme) economie.

Rond 1625 had Dordrecht een bevolking van 22.000 à 23.000 inwoners. In de zeventiende en achttiende eeuw zou dit bevolkingscijfer redelijk constant blijven. Anders was het in Rotterdam. Omstreeks 1600 was het nog veel kleiner dan Dordrecht met zo'n 13.000 inwoners. In 1650 was Rotterdam Dordrecht echter al lang voorbijgestreefd met een inwonertal van 30.000 en aan het einde van de zeventiende eeuw zelfs met 50.000.¹

Toch behoorde Dordrecht in de zeventiende eeuw nog wel tot één van de belangrijkste brouwersteden in Holland. Naast Rotterdam, Haarlem en Amsterdam, was het ook Dordrecht dat gedurende die eeuw een brouwnijverheid van enige omvang had. Overdreven voorstellingen moeten hier overigens niet van worden gemaakt. Amsterdam, Rotterdam en Haarlem namen in de zeventiende eeuw zo'n 60% van de totale bierproductie voor hun rekening, Dordrecht zo'n 10%. De overige 30% werd ingevuld door andere bierbrouwende steden en dorpen.

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw zette zich in de brouwnijverheid een neergaande lijn in. Dit gold niet alleen voor Dordrecht, alle Hollandse brouwerijen hadden het moeilijk.

De brouwers die toen de brouwering uitoefenden, keken met spijt terug op het verleden. In 1694 stelde de vergadering van de Hollandse brouwers:

*Rijk en machtig waren de brouwers als zoveel andere neringdoenden geworden tijdens de oorlog met Spanje, toen de zege van alle kanten de onderdanen van deze staat toevloede, de lasten en de imposten oneindig veel minder zwaar waren en er welvaart heerste in plaats van neringloosheid, die thans het land genoegzaam overstroomd had en met name ten aanzien der brouwerij nog dagelijks toenam.*²

De brouwerijen hadden in de tweede helft van de zeventiende eeuw vooral te lijden onder de oorlogsomstandigheden waarmee de Republiek te maken kreeg. Het rampjaar 1672 en de nasleep ervan veroorzaakten werkloosheid en een teruglopende afzet van de bierbrouwerijen. Bovendien werden de steden zwaar belast om de kosten van de oorlogvoering te bestrijden.

¹ Van Dalen, p. 40; Van der Schoor, p. 229.

² Hallema, p. 113.

De omvang van de brouwnijverheid

Archivalia³ die op het Dordtse stadsarchief berusten, geven inzicht in het aantal bierbrouwerijen dat in Dordrecht aanwezig was.

Voor de laatste jaren van de zestiende eeuw geldt:

1594 - 23 brouwerijen

1595 - 24 brouwerijen

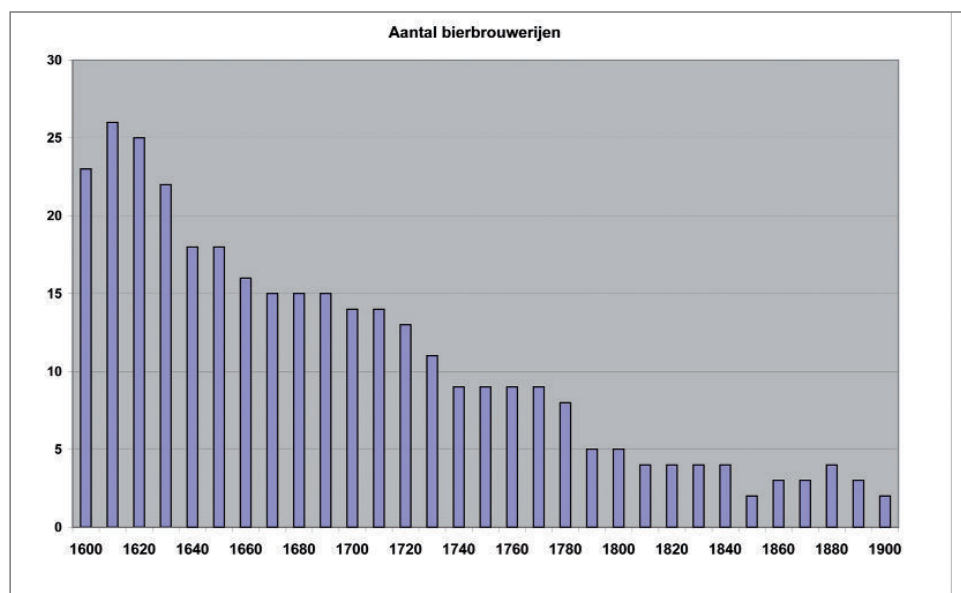
1596 - 21 brouwerijen

1597 - 22 brouwerijen

1598 - 24 brouwerijen

1599 - 23 brouwerijen

1600 - 23 brouwerijen

Het aantal Dordtse brouwerijen in de periode 1600-1900.

Het grootste aantal Dordtse brouwerijen in de genoemde periode was aanwezig in 1618, namelijk 29. De achttiende eeuw was een slechte periode voor de bierbrouwerijen. Dat was overal in de Republiek het geval. In 1720 kon Dordrecht nog bogen op 13 brouwerijen, daarna liep het aantal sterk terug. Omstreeks 1800 had Dordrecht nog maar vijf brouwerijen. Negen brouwerijen waren er in de loop van de achttiende eeuw verdwenen. Het betrof *Het Rode Hart* (1718), *Het Witte Hart* (1728), *De Zon* (1729), *De Ruit* (1738), *De Dissel* (1739), *Het Anker* (1779), *De Zwaan* (1782), *Het Vlies* (1785) en *Het Kruis* (1787).

³ SAD archief 16, inventaris 943.

Waardoor ging het slecht?

Eén van de belangrijkste oorzaken waardoor het slecht ging met de Dordtse brouwerijen was de opkomst van koffie en thee. Het consumeren van deze dranken kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de mode. Koffie was afkomstig van het Arabisch schiereiland, maar eind zeventiende eeuw ook uit Java en India. In de achttiende eeuw werd ook koffie verbouwd op de Surinaamse plantages, bijvoorbeeld op de plantage *Dordrecht*, aangelegd door de uit Dordrecht afkomstige Pieter van der Werf.

Koffie en thee werden aanvankelijk als medicijn gezien, evenals bier overigens.⁴ Zo dichte Cornelis Bontekoe, een arts uit Alkmaar, het gebruik van koffie allerlei gunstige effecten toe. Koffie was goed voor het tandvles, verhoogde de eetlust en was nuttig bij jicht, hoofdpijn en hoest. Ook voorkwam het drinken van koffie beroertes, verlammingen en zelfs epilepsie. Bovendien, niet onbelangrijk, het versterkte het geheugen en het verstand. Een wondermiddel dus.

Koffie dronk men aanvankelijk niet zozeer thuis, maar in koffiehuisen. Behalve koffie, kon daar ook thee, wijn en bier worden gedronken.⁵ Het eerste Dordtse koffiehuis was dat van Aert Teggers, die in 1684 zijn ‘Koffyhuys’ op de hoek Groenmarkt / Tolbrugstraat opende. Later kwam dit etablissement in bezit van de familie Zahn. In de jaren dertig van de vorige eeuw werd de zaak verbouwd tot ‘Taveerne Ter Merwe’.⁶ Een tweede koffiehuis vonden de Dordtenaren in de Hoge Nieuwstraat. Het heette ‘De Gouden Molen’ en stond in de buurt van brouwerij *Het Lam*.⁷

Het drinken van koffie en thee leidde tot een sterke afname van de vraag naar bier. De Dordtse brouwers waren daar niet blij mee. Zij hadden het moeilijk. In een brief aan het Dordtse Gerecht uit 1777 schreven de brouwers van *Het Ancker*, *Het Vlies*, *De Zwaan*, *De Sleutel*, *De Bel*, *De Lelie*, *Het Kruis*, *Het Lam* en *Den Boom* een brief aan het Dordtse Gerecht. Zij stelden in de brief dat het ‘overmatig gebruik van koffie en thee en ander water in dese eeuw hand over hand [is toegenomen]’ en ‘aan de bierconsumptie een zoo geweldige schok hebben toegebracht’ dat er brouwerijen tijdelijk of definitief gesloten zijn. Waar een brouwerij vroeger wel 150 tot 200 keer jaarlijks brouwde, was er nu slechts een afzet mogelijk voor 40 à 50 brouwsels per jaar.

De brouwers weten de dalende bierconsumptie niet alleen aan het koffie- en theedrinken. Ook het onmatig wijndrinken in de stad had zo zijn tol van de brouwers geëist.⁸ Behalve concurrentie van andere dranken, waren er meer factoren die van invloed waren op de brouwnijverheid. In de achttiende eeuw hadden de brouwers ook te maken met hoge prijzen voor het graan en dure brandstof. Daarnaast stegen de arbeidslonen en drukten de belastingen op de winst. ‘Bovendien’, zo klaagden de brouwers in bovengenoemde brief, ‘moesten zij met kortingen werken om tappers of schippers en andere klanten te lokken, de oude aan den band te houden en nieuwe aan te winnen’.

⁴ Zie: *Twee Dordtse zeventiende-eeuwers over bier*.

⁵ Pim Reinders e.a., passim.

⁶ Jaap Bouman, ‘De geschiedenis van het café’, in: *Dordts Horeca- en kroegenboek*.

⁷ SAD archief 123, inventaris 31, akte uit 1715.

⁸ SAD archief 9, inventaris 124, folio 18vs e.v., zie de bijlagen.

Wat deden de Dordtse brouwers tegen het verval?

Het schrijven van klaagbrieven was één van de methoden die de brouwers hanteerden om bij het stadsbestuur begrip te krijgen voor hun situatie. Maar zij deden meer. Al omstreeks 1660 was door de brouwers in Holland een belangenorganisatie opgericht onder de naam van de *Generale Brouwers van Holland*.⁹ De steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Amsterdam en Rotterdam namen binnen de *Generale Brouwers* de belangrijkste plaatsen in. Zij drongen via hun gewestelijke Generale Vergadering in Den Haag aan op verlaging van de imposten. Bovendien vroegen zij om afdoende maatregelen tegen de illegale brouwerijen op het platteland. Tot doeltreffende acties vanuit de Staten van Holland tegen deze verboden brouwerijen kwam het niet.

De Staten van Holland onderkenden de problemen die de Hollandse brouwnijverheid ondervond en de inspanningen van de Generale Brouwers leidden onder meer in 1676 tot de afschaffing van de *gijlimpost* (de provinciale belasting op bier).¹⁰ In 1751 resulteerde het in een aanzienlijke verlaging van de bierbelasting: van 30 stuivers per ton bier tot 15 stuivers per ton hier gebrouwen bier. De Staten hadden daar een goede motivering voor:

*... dat de Brouwerijen binnen deese Provincie niet alleen van tyd tot tyd merkelyk zyn vermindert en te grond gegaan, maar dat het ook te dugten is, dat soo daar in niet werde voorsien, de teegenwoordige nog in weesen zynde Brouwerijen meer en meer sullen declineeren en vervallen, en dewyl Wy te gelyk zyn geïnformeert dat al het selve meede in het bysonder daar door is en werd veroorzaakt, dat het gebruyk van de Dranken van Koffy en Thee seedert eenige jaaren soo merkelyk is toegenoomen.*¹¹

Volgens de Staten zijn koffie en thee de boosdoeners, maar wellicht was het goede bier gewoon te duur. Bier is echter veel *voordeeliger voor 's Menschen Lichaam* dan koffie en thee, meenden de gewestelijke bestuurders en het volk moest daarom weer aan het bier. Bovendien moest de brouwnijverheid worden beschermd. De lasten op zaken die als noodzakelijk werden gezien (o.a. bier) dienden verlicht te worden. Dat mocht niet gelden voor zaken die *uyt vermaak of tot overdaat gebruykt worden* (o.a. koffie en thee). De halvering van het tarief ging in op 1 juli 1751. Het was een handreiking naar de Hollandse brouwers, maar afdoende was die niet, want ook de tweede helft van de achttiende eeuw vertoonde een neergaande lijn voor de brouwnijverheid.

De Dordtse brouwers hanteerden nog een ander wapen in de strijd om een behoorlijk rendement van hun geld te realiseren. Vooral in de achttiende eeuw probeerden zij concurrentie van andere bierbrouwers zoveel mogelijk te weren. Op verzoek van de brouwers besloot het stadsbestuur in 1751 dat er geen nieuwe brouwerijen in de stad mochten komen.¹² Als een brouwerij door overlijden van een brouwer of door een an-

⁹ De geschiedenis van de Generale Brouwers is uitgebreid beschreven door E.M.A. Timmer, *De Generale Brouwers van Holland*, Haarlem 1918.

¹⁰ Unger, *a history of brewing*, p. 322-323. Gijlimpost is afgeleid van gijl, de laatste fase van de bereiding van het bier in de gijlkuip waarbij gist aan het bier wordt toegevoegd.

¹¹ SAD archief 134, inventaris 17, folio 114.

¹² SAD archief 16, inventaris 1005 en archief 9, inventaris 124, folio 18vs e.v.

De koffietafel.

Vol lof werd de nieuwe drank bezongen:

*Koffij is een eële drank,
Koffij maakt geen hersens krank,
Koffij maakt een ronde baan,
Koffij lokt gezelschap aan,
Koffij warmt en koffij koelt,
Koffij reinigt, koffij spoelt,
Koffij is voor zieken goet,
Koffij zuivert maag en bloet.*

dere oorzaak te koop kwam, kochten de Dordtse brouwers het bedrijf gezamenlijk op en lieten dit ontmantelen. Zo was de eigenaar van *Het Ancker* in 1770 bereid tegen een flinke schadevergoeding zijn brouwerij te sluiten en zijn ketels te vernietigen, zodat zij nooit meer konden worden gebruikt.¹³ In oktober 1785 was de brouwerij *Het Vlies* te koop. De zes overige Dordtse bierbrouwers besloten het bedrijf te kopen. Uit de transportakte van 17 november 1785 blijkt dat er twee eigenaars zijn: Jan Nienhof voor 3/4 deel en G. van Hoogstraaten voor 1/4 deel. De gezamenlijke brouwers kochten voor 14.000 gulden:

*de Bierbrouwerij Het Vlies met deszelfs Mouterij, Rosmolen, koorenzolders der neringen, woonhuis etc alles annex den anderen, staande in de Visstraat alhier tusschen het pakhuis van de wed. de Loos en 't Loverstraatje, item een koets-huis en kelder daar agter; mede staande in de Visstraat aan de overzijde van voors. Loverstraatje.*¹⁴

Zelfs in 1813 nog maakten de brouwers gebruik van deze mogelijkheid. In dat jaar kochten de brouwers van *De Bel* en *De Sleutel* brouwerij *De Drie Leliën* op en lieten deze afbreken.

¹³ Unger, *a history of brewing*, p. 325-326. De brouwerij werd in 1778 definitief gesloten.

¹⁴ SAD archief 9, inventaris 838, folio 124.

De Dordtse brouwers waren overigens niet uniek in deze werkwijze, ook elders in het land kochten brouwers de brouwerijen van collega's op om hun eigen broodwinning te waarborgen.¹⁵ Het uitkopen van collega-brouwers was een uiterste poging om binnen een teruglopende biermarkt nieuwkomers te weren. Ondanks allerlei maatregelen was het aantal brouwerijen in Dordrecht in 1800 nog maar vijf. Het jaar 1900 zou slechts plaats bieden aan twee brouwerijen.

Bier trouwt Bier

Bier brouwen is altijd een nijverheid geweest waarvoor veel kapitaal nodig was. Inkoop van grondstoffen, arbeidsloon voor de knechten en aanschaf en onderhoud van het bedrijfsspannend bestaande uit de brouwerij en regelmatig ook een mouterij. Het was minder belangrijk om brouwervaring te hebben dan om geld te bezitten. Vaak waren de brouwers wel eigenaar van een brouwerij, maar voerden zij daar geen werkzaamheden uit. Zij controleerden slechts de gang van zaken en lieten de bedrijfsactiviteiten over aan een brouwersknecht of brouwster en enkele andere vrouwen en mannen. Voor de eigenaar was de brouwerij een geldbelegging die een behoorlijk rendement moest opleveren.

Iemand zonder brouwervaring, maar wel bemiddeld, kon dus een brouwerij beginnen. Een goed voorbeeld hiervan is Mattheus Trip. De familie Trip was een ondernemingsbeluste familie, oorspronkelijk afkomstig uit Zaltbommel, die als basis de rivierhandel had. Via Dordrecht kwam de familie uiteindelijk in Amsterdam terecht. In de zeventiende eeuw behoorden de Trippen tot de welvarendste kooplieden in het land, rijk geworden door de wapen- en de ijzerhandel. Zo bezaten zij eigen ijzermijnen in Zweden.

Mattheus Trip werd niet zo rijk, maar was zeker in goeden doen. Omstreeks 1597 vestigde hij zich vanuit Zaltbommel in Dordrecht. Hij was handelaar en onder meer betrokken bij de ijzerhandel. In Dordrecht trouwde hij met de weduwe van koopman Matheus Paes. Hij werd waard van herberg *De Toelast* [een toelast is een groot (wijn)-vat]. Herbergen waren in Dordrecht de plek waar veel gehandeld werd. Het was daarom niet zo vreemd dat een koopman waard van een herberg werd. Enkele jaren later verwierf Trip brouwerij *Het Hoefijzer* in het Hoefijzerstraatje bij de Riedijk. De brouwerij kostte 1.700 gulden. Na de dood van Mattheus Trip in 1606 zette zijn weduwe de brouwerij (en vermoedelijk ook de herberg) voort. Uit een akte uit 1617 blijkt dat de brouwerij ook over een mouterij beschikte. Deze stond aan de Nieuwe Haven.¹⁶ Veel ervaring met bierbrouwen zal Mattheus niet hebben gehad. Het was het aanwezige kapitaal dat van hem en zijn vrouw bierbrouwers maakte.¹⁷

De eigenaars van de Dordtse brouwerijen behoorden tot de bovenlaag van de plaatselijke bevolking, het Dordtse patriciaat, de sociale laag van vooraanstaande families in de samenleving, bestaande uit de regerende families, hun verwanten en degenen die hen in sociaal en economisch opzicht evenaarden. Dus vinden we onder de brouwers

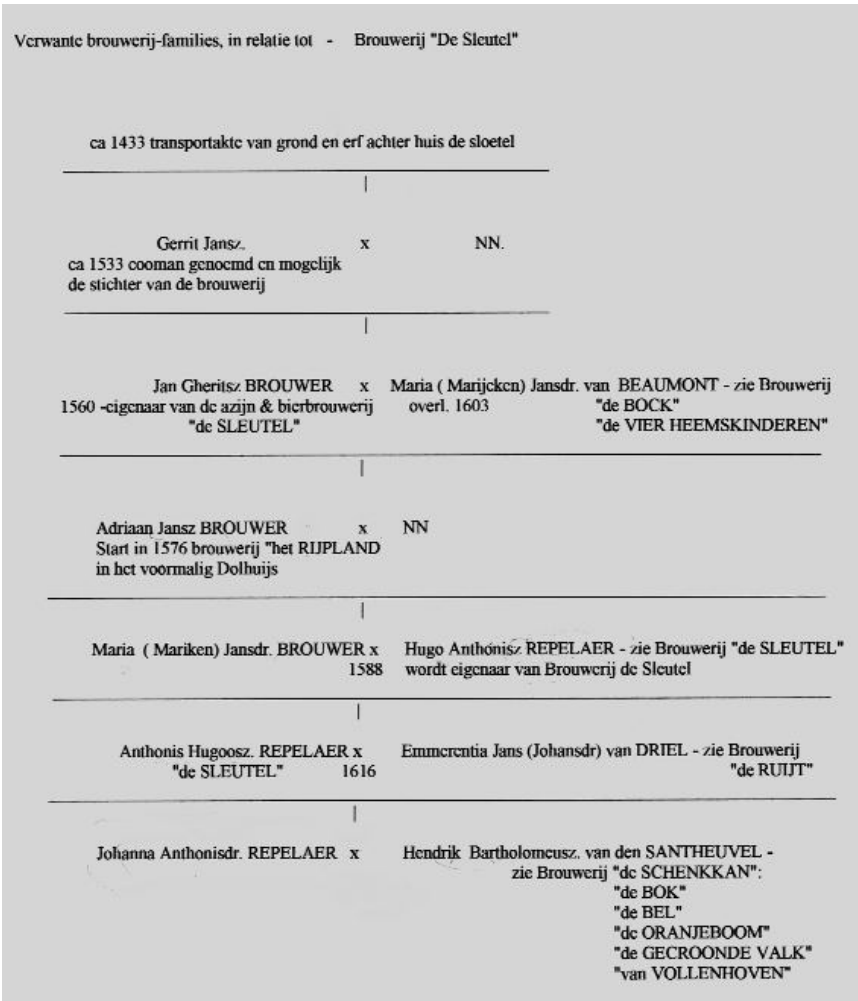
¹⁵ Unger, *ibidem*, p. 326.

¹⁶ SAD, notaris P. Eelbo, inventaris 12, akte 27-11-1617, vindplaats vermeld door Klein, p. 94.

¹⁷ Klein, p. 26-28, 92-96.

namen terug van mensen, die functies vervulden in het stadsbestuur, (zoals burge-meester, secretaris, acht, oudraad, schepen, veertig), binnen kerkelijke organisaties, een functie in de Hollandse Munt in Dordrecht, weesmeesters waren of optraden bij andere liefdadige instellingen.

In de zeventiende en achttiende eeuw waren zo'n 32 telgen uit de elite actief in de Dordtse brouwering.¹⁸ Een voorbeeld daarvan is Anthonis Repelaer (1591-1652). Hij bezat brouwerij *De Sleutel*. Daarnaast vervulde hij tal van bestuursfuncties, onder meer als schepen en burgemeester. Ook was hij bewindhebber bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie.

Schema van verwante brouwerij-families, in relatie tot brouwerij De Sleutel.

¹⁸ Frijhoff, p. 220.

Uiteraard waren de brouwers wel nauw betrokken bij hun brouwerij. Zo zien we dat Emmerens van Driel, zijn echtgenote, de administratie verzorgde. Zij schreef in 1648 een brief aan Jochem van den Hil, herbergier in 'De Vergulde Posthoorn' in Den Haag waarin zij hem meedeelde dat er een half last bier werd verstuurd in zeven vaten elk voorzien van het merk van *De Sleutel*.¹⁹

Zijn dochter Johanna trouwde in 1652 met Hendrick van den Santheuvel, een geslacht dat we als brouwersfamilie onder meer bij brouwerij *De Bel* tegenkomen. Zoon Anthoni van de Santheuvel trouwde in 1683 met Helena Beljaerts, dochter van Cornelis Beljaerts, brouwer in *De Bel* en Beatrix van Haerlem, ook weer een dochter uit een brouwersgeslacht.

Ook in de achttiende eeuw zijn er tal van voorbeelden dat de brouwers niet tot de Dordtse middenstand behoorden. Als we de huwelijksinschrijvingen van zonen en dochters van brouwers bekijken, staan die vol met namen van mensen met hoge functies. Het zijn namen van invloedrijke families en als we de Dordtse geschiedenis nazien, is het opvallend dat huwelijkskandidaten vaak werden gezocht in het circuit van de brouwersfamilies. Iets dergelijks was op te merken in de kringen van de Dordtse houtkopers.

Als illustratie het huwelijk van Adriaen Hendricks van den Santheuvel in 1709. De tekst maakt duidelijk dat het om aanzienlijke mensen gaat:

*Adriaan van den Santheuvel Heeren Hendricksz, j.m. geassisteerd met de heer Bartholomeus van den Santheuvel inden oudraad deser stad, mitsgaders de heer Anthonij van den Santheuvel inden Oudraad en schepen in wette deser stad, desselfs broeders respective met Alida Everwijn, heeren Samuelsdochter, j.d. beijde van Dordregt, geassisteerd met de Edele Vrouwe Cornelia de Roovere, vrouwe van Brandwijk en Gijbeland, weduwe van de Wel Ed. Heer Samuel Everwijn, in zijn Weledele leven Heere van Brandwijk en Gijbeland, Burgemeester deser stad Dordrecht, desselfs Vrouwe moeder ende de Weledele Heere Pompejus de Roovere, Bailluw van Zuid Holland, heere van Hardinxveld, alsmede Oud Burgemeester deser stad, desselfs heer oom maternel, mitsgaders met de Heer Mr. Pieter Everwijn Heere van Gijbeland, inden oudraad en Secretaris deser Stede, desselfs broeder respective.*²⁰

Een ander willekeurig voorbeeld uit 1785 geeft een vergelijkbaar beeld. In dat jaar waren er zes brouwerijen in Dordrecht. Onder de eigenaren vinden we een burgemeester (Willem Bartholomeus van den Santheuvel), een schepen (Barthout van Ourijk) en een lid van de Achten (François de Court).²¹

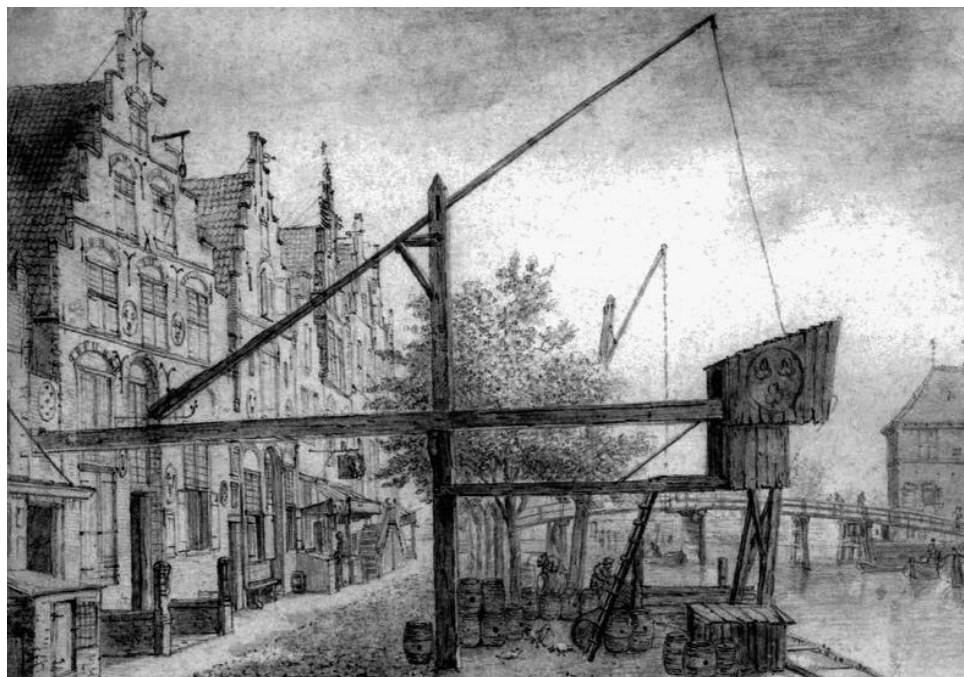
¹⁹ Alleblas, p. 8.

²⁰ SAD archief 16, inventaris 935.

²¹ SAD ibidem. De anderen zijn Adriaan Lacoste, Adriaan 't Hooft en Petronella van Haarlem.

De inrichting van een bierbrouwerij

Brouwerijen lagen zoveel mogelijk aan het water. Per schip konden de grondstoffen worden aangevoerd en het bier worden afgevoerd. Ook was het daardoor mogelijk direct water in te nemen. Brouwers gebruikten hiervoor vaak een putgalg. Dit was een installatie bestaande uit een goot en een hefmechanisme. Met behulp van een hefboom waaraan een emmer was bevestigd, werd water uit de gracht / haven getapt en overgebracht naar een goot die rechtstreeks de brouwerij inliep.

Een Haarlemse putgalg omstreeks 1665. Uit een waterschuit werd schoon water gehesen en via een over de weg lopende goot de brouwerij ingebracht.

Brouwerij *De Sleutel* had later in de negentiende eeuw zijn eigen put die door middel van een hevel in verbinding stond met de Nieuwe Haven (de Knolhaven). Schoon water was altijd van het grootste belang voor de brouwers. In Dordrecht schijnen de brouwers in de zeventiende en achttiende eeuw goed uit de voeten te hebben gekund met het water. Waar in andere steden, zoals in Amsterdam en Haarlem forse problemen waren met het water, werd in Dordrecht hierover niet geklaagd. In Amsterdam bijvoorbeeld werd al in de zeventiende eeuw water vanaf de Vecht betrokken, omdat het IJ-water te vies was. Speciale waterschepen voeren naar de Vecht om daar water in te nemen. Om die vaart mogelijk te houden, werd tijdens strenge winters zelfs een ijsbreker ingezet die door de gezamenlijke Amsterdamse bierbrouwers was betaald.²²

²² Beukers, p. 389.

De gezamenlijke Amsterdamse brouwers hadden in 1696 een ijsbreker laten bouwen. Hier wordt de ijsbreker door een groot aantal paarden door de Amstel getrokken (gravure Tieleman van der Horst, 1739).

Hoe een brouwerij eruit zag, valt af te leiden uit de beschikbare schriftelijke bronnen. Meestal bestond deze uit een woonhuis aan de straatzijde en daarachter de brouwerij. In de brouwerij was vaak ook een rosmolen geïnstalleerd; de Dordtse brouwerij *Het Hart* bijvoorbeeld had zo'n rosmolen.²³

In notariële akten wordt een brouwerij soms in zijn geheel beschreven. In 1778 werd brouwerij *De Lelie* in het openbaar geveild. Voorafgaande aan de veiling werd door de notaris het gehele bedrijf zeer nauwgezet beschreven (zie bijlage 4).

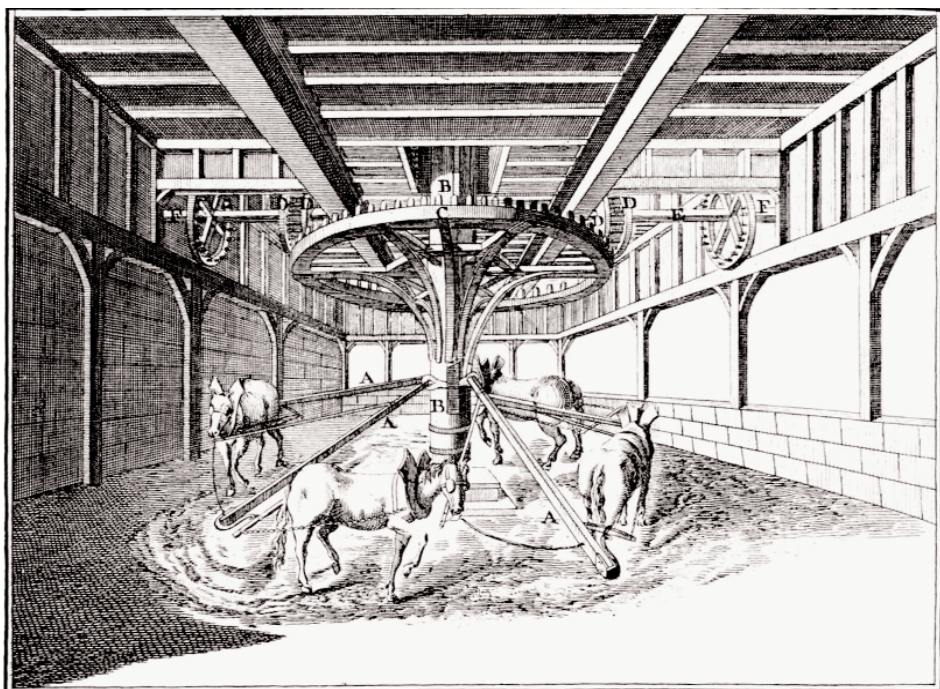
In de zeventiende eeuw lagen de Dordtse brouwerijen vooral aan of in de buurt van de Wijnstraat en de Voorstraat. Opvallend veel brouwerijen droegen de naam van een dier, zo'n 30% van het totale aantal.²⁴

Dordrecht kende toen: *De Bock*, *De Beer*, *De Eenhoorn*, *Den Harinck* (ook wel *De Gecroonden Pikkellarinc*), *De Hengst*, *De Gekroonde Valk*, *Het Lam*, *Het Haentje*, *Het Haesken*, *De Kat*, *De Leeuw*, *De Rode Leeuw*, *De Osch*, *De Steur*, *De Valk*, *Het Zeepaert* en *De Zwaan*. Ook in andere steden zien we dat brouwerijen dierennamen hebben.

Ook andere namen komen we bij Dordtse brouwerijen tegen, bijvoorbeeld *Het Schip* (gelegen buiten de Vuilpoort), *Het Tonneken* (op de Voorstraat bij de Spuistraat), *De Schenckkan* (op de Voorstraat bij het Stadhuis). Een wonderlijke naam tot slot is de brouwerij *De Drie Oude Mannekes* (tegenover de Wijnbrug).

²³ SAD archief 236, aanvulling 1972, inventaris 10.

²⁴ Kistemaker, p. 69.

Een rosmolen wordt aangedreven door één of meer paarden. De brouwer gebruikte de molen om er zijn mout te malen (Uit: Diderot et d'Alembert, Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers).

Fraude en ruzie

De belasting die op het bier verschuldigd was, leidde vaak tot fraude. Wanneer de fraude ontdekt werd, leidde dit tot een boete, soms tot (tijdelijke) sluiting van de brouwerij. Belangrijk was dat de fraudegevallen op schrift werden gesteld. Daardoor is een aantal gevallen bekend. Eén wordt er hier uitgelicht.

Brouwer Anthonie de Vries van brouwerij *De Swaen* dacht in 1658 handig te zijn, maar hij liep tegen de lamp. Hij leverde bakker Jan Joosten een half vat goed bier, maar had tegen de belastingambtenaar gezegd dat het om dun bier ging. Dun bier was goedkoop bier en had een laag alcoholpercentage. Over dun bier hoefde geen accijns te worden betaald. De belastingambtenaar was er achter gekomen en had het vat in beslag laten nemen en naar het Weeshuis laten brengen. Daar had hij het bier laten proeven door twee deurwaarders die inderdaad tot de conclusie kwamen dat het om goed bier ging.²⁵ Er was dus belasting ontdoken:

Op huijden den 14^(den) October anno 1658 compareerde voor mij Johannes Melanen openbaar notaris etc. inde presentie van getuigen naergenoemt: Andries Astijn ende Dirck Tegelberch deurwaarders van de gemeene lants mid-delen, dewelcke ter instantie ende ten versoecke van de pachters van de bijeren

²⁵ SAD archief 20, inventaris 178, folio 422.

over dese Stadt Dordrecht ende Dubbeldam van den loopenden termijn hebben geattesteert, getuijcht ende verclaert bij den Eedt in't stuck van haerluiders officie gedaen ende eerst den voors. Dirck Tegelberch, dat hij opten 18^{den} september verleden ten versoecke van Willem Hendricksz. de Ruijter, een van de Regteren, sr. Anthonij Sijmons. de Vries, brouwer in de brouwerij van de Swaen heeft in boeten beslagen, van dat hij voor Jan Joosten bakker een halff vadt goet drincke bijer hadt vuijt laten gaen, 't welck ten Comptoir maer voor dun was aengebracht. Vorders verclaerden bejide de voors. attestanten dat sij vande Regteren opten 25ten off 26ten derselver maend sijn versocht, omme in 't weeshuis te comen ende 't voors. halff vadt (dat den voors. Willem Hendricxz. de Ruijter door de bierdragers aldaer hadt laten brengen ende doen opsluiten) te proeven 'twelcke sij attestanten hebben gedaen ende verclaerden bevonden te hebben, dat het voors. halff vadt bijer goet drincke bier was, ende geen dun. Gevende voor redenen van wel wetenschap dat sij 'tselve bijer geproeft hebben tegens het ordinaris dun bier, 'twelck int weeshuis wert gedroncken, ende 'tselve veel beter hebben bevonden, presenterende mitsdien 'tgene voors. staet tot allen tijden desnoots ende daer toe versocht sijnde met solemneel(en) eed te bevestigen. Aldus gedaen ende gepasseert binnen Dordrecht ter presentie van Pauwels van Esch ende Abraham Coopmans als getuijgen.

Kolendampen in de stad

Brouwers hadden voor de verhitting van hun ketels brandstof nodig. In de regel was dit in Nederland turf. Maar al vanaf de vijftiende eeuw waren er ook brouwers die (Engelse) steenkool gebruikten. Steenkool had een aantal voordelen boven turf. Er konden hogere temperaturen mee worden bereikt en er waren ook veel minder kolen nodig om hetzelfde resultaat als met turf te bereiken. Stedelijke overheden hadden het echter niet zo op steenkool. De steden verdienden aan de turf, doordat er belasting over moest worden afgedragen. In de winter werd de aanvoer van turf echter regelmatig bemoeilijkt, doordat de waterwegen bevroren waren. Plaatselijke overheden moesten dan wel brouwers toestaan steenkool uit de Zuidelijke Nederlanden of uit Engeland en Schotland in te voeren. In november 1615 vroegen de Dordtse brouwers toestemming voor het gebruik van steenkool. In de winter van 1621 vroegen ze het opnieuw. De aanvoerroutes van turf waren bevroren en zonder steenkool konden ze geen bier brouwen. Ze kregen toestemming om drie keer per week te brouwen met steenkool, mits ze belasting afdroegen over de steenkool. Het is de vraag of alle Dordtenaren hier blij mee waren, want het gebruik van steenkool zal zeker tot luchtvervuiling hebben geleid.²⁶

Ook op het einde van de zeventiende eeuw speelde de kwestie nog, zoals uit de notulen van de vergadering van de confrérie der brouwers op 5 februari 1675 blijkt. Schotse kolen mochten niet worden gebruikt, terwijl de kolen die uit Luik moesten komen door oorlogsomstandigheden Dordrecht niet konden bereiken.

²⁶ Unger, *a history of brewing*, p. 100-101.

Is bij alle de brouwers uitgesondert Huijbert du Sair collegialiter vergadert zijnde, geresolveert ende vastgesteld dat gedurende den oorlog, ist dat geene Luijcxen kolen de Mase aff comen mogen, als voor desen bij geene van de brouwers alhier er geen Schotse kolen binnen dese Stadt Dordrecht opgedaan veel min gestookt sullen mogen werden, anders als alleenlijck Sunderlantse off Nieucastelse kolen uijt Engelant, op een boete van vijftig gulden van ider Hoet, te verbeuren bij de Brouwers die contrarie dese Colen in de voors. Stadt Dordt gebragt oft eenigszins opgedaan sullen hebben, door haar oft door andere directelijck ofte indirectelijck in geene der hande manieren ende dit alles onvermindert de ordonnantie bij mijn Edele Heeren van de geregte op het stookken van de koolen alreeds geemaneert oft noch te emaneren.²⁷

Herbergen

Bier werd natuurlijk vooral in de Dordtse herbergen gedronken. Het woord ‘herberg’ roept bij ons al snel een beeld op van vrolijke, gezellige eters en drinkers in een spaarzaam verlichte kamer of van vermoeide reizigers die te paard, per koets of per schip gearriveerd zijn. Zij zitten voor de herberg op banken aan tafels om van de inspanningen van hun reis bij te komen voordat zij zich voor de nacht op een kamer in de herberg terugtrekken.

Een herberg werd echter ook gebruikt om mensen te gijzelen. Een gijzeling werd vroeger wel toegepast als een rechtsgeldig dwangmiddel om van een onwillig iemand iets gedaan te krijgen. Meestal ging het om het terugbetalen van geleend geld of het voldoen van schulden. De eiser kon bij de autoriteiten een gijzeling verzoeken. De schuldenaar kreeg dan het bevel zich naar een bepaalde plaats te begeven en daar onder toezicht te verblijven totdat aan de eisen voldaan was.

Zo gebeurde het ook in 1656. Cornelis Pietersz van den Hoogenboom, brouwer in *Den Bok*, liet in januari 1656 Johannes Vincentius in gijzeling nemen. Deze was van beroep *gezworen ende boeckhouder van de dijkagie van Canisvliet* (bij Terneuzen) en burger van Middelburg. Blijkbaar moest Vincentius hem voor een bierleverantie betalen. In februari 1656 betaalde Vincentius uiteindelijk zijn schuld bij de brouwer en dacht uit gijzeling ontslagen te worden. Hij werd echter direct weer gegijzeld. Nu door twee Dordtse rijsschippers (zij vervoerden rijshout). Hoe die zaak uiteindelijk afliep, is onbekend.²⁸

Scheepsbier

In steden als Rotterdam en Amsterdam leverden bierbrouwers ook aan de scheepvaart. De Amsterdamse brouwer Pieter Rendorp bijvoorbeeld leverde veel bier aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Dit was bier ‘durabel en bequam om tot in Oost Indien toe te kunnen vervoeren’.²⁹

Dordtse brouwers leverden vooral bier aan de schepen die Dordrecht aandeden.³⁰ Zo verzochten de gezamenlijke brouwers in 1613 om bier (Mosselaar en Israel bier) te

²⁷ SAD archief 16, inventaris 932, folio 10. Emaneren betekent ‘verbeteren’.

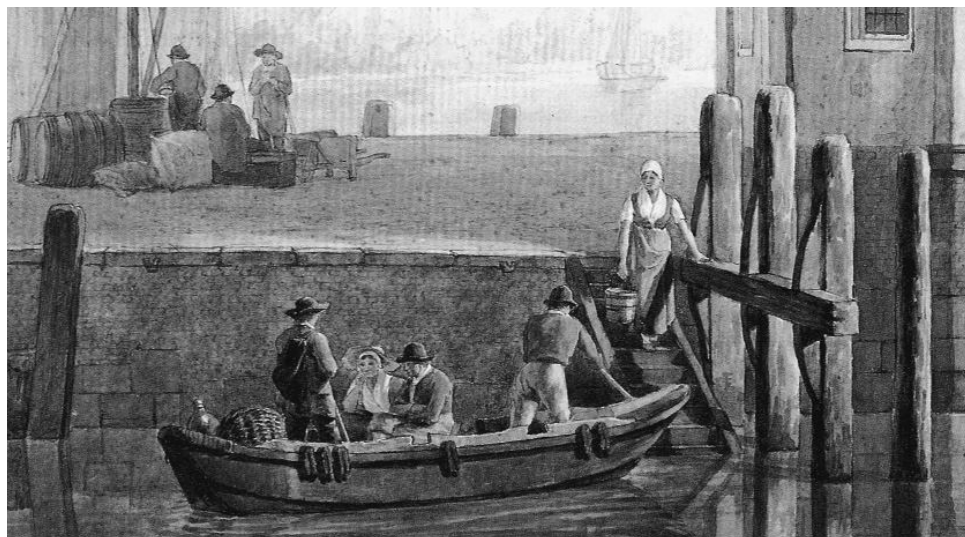
²⁸ SAD archief 20, inventaris 177, folio 8 / 20-24.

²⁹ Gawronski, p. 232-234.

³⁰ Voor scheepsbier gold een vast recht aan belasting. Zie ook de bijdrage *Het bier onder ede*.

mogen leveren aan de schepen die zeilklaar lagen.³¹ In de zeventiende en achttiende eeuw werd vermoedelijk ook bier geleverd aan de Dordtse walvisvloot. Eén brouwer, Simon de Vries, was reder van de walvisvaarder ‘Den Brouwer’, een toepasselijke naam.³²

Ook is er nog een voorbeeld uit 1738. In dat jaar haalden twee opvarenden van ’s lands uitlegger (een wachtschip) bij Den Briel in de maanden mei, juni en juli enkele keren (scheeps)bier bij brouwerij *De Lelie*.³³

Op de kade liggen de tonnen (scheeps)bier klaar voor vervoer (tekening J. Rutten, 1830).

Het Paulus Jonasbier

Bier dat eveneens verband hield met scheepvaart was het zogenaamde Paulus Jonasbier. In 1779 werd dit door brouwerij *De Sleutel* op de markt gebracht. Het is een voorbeeld van innovatie in de brouwnijverheid door het op de markt brengen van nieuwe bieren. Tegenwoordig gebeurt dat vaak. In de achttiende eeuw was dit uitzonderlijk. Het bier was vernoemd naar de Amerikaanse marine-officier John Paul Jones. Van oorsprong was hij een Schot. Al jong ging hij varen en was al snel kapitein van een koopvaardijship. In 1773 vestigde hij zich in de staat Virginia in Amerika. Toen de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog uitbrak, koos hij de Amerikaanse kant, tegen de Engelsen. In 1778 zeilde hij met een schip naar Europa om de Engelsen in hun

³¹ SAD archief 16, inventaris 965.

³² Het schip was een fluit. Van Dalen, p. 325; De Gruyl, p. 66. Simon de Vries de Jonge (1653-1705, Dordrecht) was brouwer in *De Swaen* in de Wijnstraat, zoon van Anthonie de Vries en Johanna Feltrum; in 1677 getrouwd met Anthonia van der Graaff, dochter van François van der Graaff en Margriet van der Hulck. Met dank aan mevr. R. van Blokland-Visser, Papendrecht, voor het verstrekken van deze gegevens.

³³ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Brielle, archief 110, inventaris 1063, akte 30/7/1739.

eigen wateren aan te vallen. In oktober 1779 ging hij bij Texel met zijn eskader ten anker onder de beschutting van de Waddeneilanden. Tot de vloot behoorde ook een aantal veroverde Engelse schepen. Toen de Engelsen doorkregen dat Paul Jones bij Texel lag, gingen zij over tot een blokkade van de Noord-Hollandse kust. De politieke spanningen tussen Nederland en Engeland liepen hoog op. Zeker ook toen Jones van de gelegenheid gebruikmaakte Amsterdam te bezoeken, waar hij ontvangen werd als een vrijheidsstrijder. Zo populair was deze Amerikaan die het ‘perfide Engeland’ een slag had toegebracht, dat er liedjes over hem werden gezongen en dat er dus in Dordrecht een bier naar hem werd vernoemd.

Het bier was zwaar gesuikerd en op smaak gebracht met specerijen. Het was typisch een winterdrank. Behalve als drank, had het ook een medische toepassing. Het werd in de kille wintermaanden ingezet als middel om verkoudheid tegen te gaan. Tot in de twintigste eeuw bleef het bier in productie.³⁴

Portret van John Paul Jones eind achttiende eeuw.

Samenvatting

In de periode tussen 1600 en 1800 was de brouwnijverheid in Dordrecht zowel lokaal als landelijk een belangrijke industrie. Veel bierbrouwers waren afkomstig uit de Dordtse elite en die verschaften het noodzakelijke kapitaal voor de brouwerij. In de loop van de achttiende eeuw was er een forse neergang. Dit lag niet zozeer aan de Dordtse brouwers, het was een teken des tijds. Concurrentie van andere dranken en hoge lasten maakten het moeilijk het hoofd boven water te houden. De Dordtse brouwers probeerden de terugval wel op te vangen. Eén van de methoden was concentratie van bedrijven. Het oprichten van nieuwe brouwerijen werd verboden en brouwers probeerden hun collega's uit te kopen. Omstreeks 1800 bedroeg het aantal brouwerijen vijf, een aantal dat eind negentiende eeuw uiteindelijk tot twee, *De Sleutel* en *De Gekroonde Valk*, zou worden teruggebracht.

³⁴ Alleblas, p. 20.

Omme de kerk

Ik ondengest. bekenne ontfangte hebbe van
de Heer Mr. Piet. Korn. Pompe van
Meerdervoort Thesaurier der Stat Dordrecht
de Somme van Achtien Guldens voor een
Vierendeel Jaars Fractement voor het
voorlezers Ampt op den Dorpe en Wijn-
drecht & alle ultimo Maartus 1751

~~150: - 1~~
A
72: 0: 0

P. Kluijt

Pieter Kluijt was schoolmeester onder de Halve Mijl in het dorp Zwijndrecht. De Dordtse thesaurier Pompe van Meerdervoort betaalde zijn salaris van f 72 in vier termijnen. De vergoeding was voor kerkelijke bezigheden: het voorlezersambt. Kluijt schreef dan ook terecht boven zijn kwitantie: 'Omme de kerk', vanwege de kerk.

Bieraccijns en geloof, hand in hand

De landsregering heeft er eeuwenlang naar gestreefd de wijn- en bieraccijnzen uitsluitend te laten innen door de steden. Voor alles was het de bedoeling een goede controle te kunnen uitoefenen op de opbrengst van deze accijns. Het een en ander betekende tevens dat de brouwerijen zich in de steden zouden bevinden, waardoor de steden het monopolie kregen voor het brouwen van bieren. Dat dit weerstand en ontduiking opriep bij de plattelandsbevolking is niet verbazingwekkend. Het brouwmonopolie van de steden werd in 1531 vastgelegd in een decreet van Karel V. Dit belangrijke voorschrift werd op voorstel van Johan de Witt in 1668 door de Republiek herhaald,¹ wat het belang voor de landelijke overheid onderstreept. Vanwege het aanzienlijke aantal overtredingen van het decreet was het noodzakelijk gebleken het voorschrift te herhalen. Er werden weliswaar voorschriften uitgevaardigd over het niet mogen brouwen op het platteland, echter, de gehele zestiende en zeventiende eeuw werden er geen afdoende maatregelen tegen overtreders genomen.

De opbrengst van de bieraccijns was een belangrijke inkomstenpost voor de landelijke overheid. Het ontlokte Van Zurck de uitspraak:

*De impost op bieren is een der specien, waer mede wy de dwinglandij van Spanje hebben uitgeluit.*²

Indien we op zijn uitspraak mogen afgaan, zou de bieraccijns dus de middelen hebben verschaft om de strijd tegen de Spaanse koning tot een goed einde te brengen. Onlosmakelijk daarmee was het belang van de steden verbonden, want die werden zwaar aangeslagen om bij te dragen aan allerlei schermutselingen, strafexpedities en oorlogen, zowel op regionaal, landelijk als internationaal niveau.

Voor Dordrecht was de opbrengst uit de accijnzen eveneens van groot belang en het is begrijpelijk dat de stad haar verworven rechten wenste uit te oefenen. De regelmatige botsingen met onwillige plattelanders in de omgeving van Dordrecht leidden ook hier tot bevestigingen van eerdere decreten aangaande de bieraccijns.

Een specifiek op Dordrecht toegesneden decreet voor de wijn- en bieraccijns stamt uit 1580 en werd uitgevaardigd door Filips II:

... dat van nu voortaan gedurende den tijdt van zes geheeel achter een volgende jaeren geen wijnen noch bieren getapt gesleten noch vertiert en zullen werden binnen de halve mijle van onsser voorsz stadt van Dordrecht dan midts dair van betalende der voorsz stede accijs zulcx als die binnen derselver stede geheven ende betaelt werdt ende dat tot behouwe ende prouffijte vande voorsz stede ende omme bij heuren collecteurs ende pachters geheven ende geinnet te werden nair gewoonlicker manieren ghelijck aldaer vanden anderen wijn ende bier accijns geuseert werdt.

¹ Hallema, p. 110.

² Van Zurck: *Codex Batavus* uit 1738.

De Dordtse regenten hadden het privilege om belasting te heffen op de wijn en het bier dat in de Zwijndrechtse en Papendrechtse Waard werd verkocht, althans in de dorpen die binnen een halve mijl van Dordrecht waren gelegen.

Het privilege werd Dordrecht dus voor de duur van zes jaar verleend. De accijnzen zouden gelijk zijn aan de Dordtse.

De dorpen van de Halve Mijl

De lengte van een halve mijl werd vrij ruim genomen, want zelfs bij het gebruik van een Italiaanse mijl - een uur gaans - lagen er voorbij deze grens dorpen die belast werden. Het leidde tot verzet bij de schouten en de herbergiers van de dorpen. Het gevolg was dat de Dordtenaren met succes aandrongen op een bevestiging, een herhaling, van de ordonnantie en die kwam er in 1586:

*De Graaf van Leicester verlengt, voor nog andere
Zes jaaren, het Octrooi van den 13. Junij des
jaars 1580., inhoudende, dat geene Bieren,
noch Wijnen, binnen de Halve Mijl van de Stad
zullen moogen getapt, gesleeten, noch vertierd
worden, ten zij daar van de Stads Excijs be-
taald word.*

22. Augustus 1586.

In 1586 bevestigde de Graaf van Leicester de Dordtse rechten op het platteland in de dorpen van de Halve Mijl accijns te mogen heffen over de wijnen en bieren.

Het is opvallend dat het recht van Dordrecht wijn- en bieraccijns te mogen heffen in de dorpen binnen een halve mijl van de stad in 1580 werd verleend en daarna weer voor zes jaar werd verlengd in 1586 zonder dat er na 1592 opnieuw een verlenging plaatsvond! De stad bleef echter onverstoort de impost op het platteland heffen. Wellicht speelde hierbij de invloed van Dordrecht als eerste stad van Holland en woonplaats van een flink aantal ambachtsheren een rol van betekenis.

De halve mijl strekte zich in de zestiende eeuw uit in noordelijke richting vanwege het simpele feit dat Dordrecht een eilandstad was. Pas na de eerste bedijking in 1603 kwam Dubbeldam in beeld. Hoewel er in geen enkele ordonnantie over Dubbeldam werd gesproken, maar uitsluitend over dorpen in de Zwijndrechtse- en Alblas-serwaard, ging ook Dubbeldam na 1774 zijn wijn- en bieraccijns aan de Dordtse collecteurs afdragen.³

³ SAD archief 3, inventaris 141, insertio 34. Dubbeldam - hoewel niet gelegen in een van de genoemde waarden - betaalde de bedoelde accijns ook en bleef dat tot de opheffing van deze belasting doen.

Dordrecht was tot 1603 een eilandstad (detail van de kaart van Pieter Sluyter uit 1560).

Aan de onzekerheid over de rechten van Dordrecht kwam in 1753 een einde, toen de Staten van Holland een verzoek van de Grote Lindt van de hand wezen toen het dorp verzocht bevrijd te worden van de belastingafdracht aan Dordrecht.

Dat betekende een opluchting voor het Dordtse bestuur, want dat had in 1749/1750 een ordonnantie laten drukken:

Stads Wijn- en Bierexcijns over de Dorpen van de Halve Mijl.

De Staten waren het dus eens met de Dordtenaren.

Hoe lang is een halve mijl?

In 1774 werd de ordonnantie van 1750 door de Dordtse bestuurders in een verbeterde vorm opnieuw afgekondigd en ook dat leidde weer tot protesten vanaf het platteland. Het bezwaar bleek vooral gericht te zijn tegen de lengte van een halve mijl, dat werd althans als argument aangevoerd. Om aan alle meningsverschillen hierover een einde te maken, lieten de Dordtse bestuurders in 1776 een nauwkeurige opmeting verrichten door een gezworen landmeter. Deze stelde vast welke dorpen en gehuchten binnen de lengte van een halve mijl lagen, waarbij die afstand gelijkgesteld werd aan 700 Zuid-Hollandse roeden, het hedendaagse equivalent van ongeveer 3.500 meter.

Op grond van de landmeetkundige uitkomsten beschouwde Dordrecht als dorpen binnen de halve mijl in de Zwijndrechtse en Papendrechtse Waard:

Schobbelants ambacht, Molenambacht, Heer Oudelands ambacht, de Linden, Hendrik Yden ambacht met ten Oostendam, mitsgaders in Papendrecht tot Pieter Banen toe ende opwaarts gaande tot naer Alblasterdam, tot het hekken toe aan den Noorthoek, als meede onder Dubbeldam.

Hiermee werden in feite de kerkdorpen Zwijndrecht, De Lindt, Hendrik Ido Ambacht, Papendrecht en Dubbeldam aangeduid. Desalniettemin bleven op het platteland de bezwaren tegen deze Dordtse bieraccijns bestaan.

Dordrecht wendde zich tot de Staten van Holland en Westvriesland voor steun omdat *eenige weynige schouten van de gemelde districten in den Zwijndrechtsen Waard en in 't bijzonder ook de schout van de Lindt en vervolgens op derzelver voorbeeld verscheide ingezetenen van de voorschreeve districten hadden kunnen goedvinden de verdere betaaling van den voorsz excijns te weygeren.*

De Staten voelden zich behoorlijk aangesproken, omdat hun resolutie van 1753 zo achteloos terzijde was geschoven door de betreffende dorpen en de reactie van de Staten was er dan ook naar. Het college kondigde in 1779 een octrooi af waarbij Dordrecht het recht van parate executie kreeg tegen de dorpen binnen de halve mijl die weigerachtig waren de wijn- en bierimpost aan Dordrecht te betalen.

Dordrecht mocht indien nodig het recht van parate executie uitoefenen - het in het openbaar laten verkopen van de bezittingen - tegen alle *op- en ingezeeten* onder de voorengemelde dorpen en districten in de Zwijndrechtsen Waard die weigerig en in gebreken bleeven omme denzelven stads excijns van wijn en bier volgens aloude usantie ... te voldoen.

Meesters, voorzangers en koster van de Halve Mijl

Regelmatig werd de Classis Dordrecht⁴ in de zestiende en zeventiende eeuw geconfronteerd met dorpen waar geen calvinistische schoolmeester was die de afgezette katholieke onderwijzer kon vervangen en waardoor niet opgetreden kon worden tegen het verdrijven van paapse invloeden. Met succes wendde de Classis zich tot het Dordtse stadsbestuur met het verzoek de noodzakelijke financiële middelen beschikbaar te stellen. De Dordtse magistraat besloot de dorpen onder de Halve Mijl financieel tegemoet te komen door in het onderhoud van de schoolmeesters bij te dragen, *want de onderwijzer verricht een arbeid, die het Koninkrijk Gods ten goede komt*, zo was blijkbaar ook bij de regenten de gedachte. Daartoe werd de opbrengst van de bieraccijns voor een deel aangesproken om de verlangde middelen te fourneren.

De betaling aan de dorpsonderwijzer was onder meer een vergoeding voor zijn onderwijs, onderwijs waarvan het leren van de catechismus en het psalmzingen deel uitmaakten. De meesters van de Halve Mijl verrichtten echter ook kerkelijke diensten, zoals activiteiten als koster, voorlezer en voorzanger. Het Dordtse stadsbestuur nam in feite de verplichtingen over van het plaatselijke armlastige kerkbestuur, want voor zijn onderwijswerkzaamheden ontving de meester schoolgeld van de leerlingen en waar het kinderen van arme ouders betrof, in de meeste gevallen van de diaconie.

⁴ De Classis Dordrecht omvatte het kerkelijke bestuur over een groot aantal gemeenten. De Classis voerde een eigen beleid bij de verspreiding van de gereformeerde (= hervormde) religie.

De Dordtse thesaurier tekende met betrekking tot zijn betalingen over 1594 de eerste bijdrage aan:

*Silvester Adriaens schoolmeester van Schobbelantsambachten de somme van vier en vyftich ponden van XL grooten tpondt over drie vierendeel Jaers weddens tegen LXXII £ tjaers hem by mijnen Heeren toegeleyt tot onderhout als schoolmeester van den voorschreven Dorpe vervallen en verschenen den eersten Julij ende Octobris vier ende tnegentich ende eersten Januarij vijff en tnegentich.*⁵

Er werden dus drie kwitanties afgegeven door meester Adriaens van Schobbelandsambacht (het latere Zwijndrecht). Hij is blijkaar vanaf 1 april 1594 opgenomen in de Dordtse 'betalingen van weddens buiten de stad', want salarissen werden achteraf betaald.

Wanneer dit inkomen van f 72 per jaar wordt vergeleken met het inkomen van de tweede Nederduitse schoolmeester van de Dordtse Latijnse school uit die tijd (f 70 per jaar), betekende dat een redelijke betaling. Dat de Dordtse schout Adriaan van Bleijenburg tevens ambachtsheer van Schobbelandsambacht was, zal het besluit de schoolmeester van dit ambacht te betalen zeker hebben beïnvloed.

Pas in 1602 verschaftte Dordrecht een tweede dorpsschoolmeester, tevens verspreider van het ware geloof, een jaarlijks traktement. Het betrof Reijer Adriaens, de schoolmeester van De Lindt en Heer Oudelandsambacht. Bij de verantwoording van diens wedde wordt tevens de bron weergegeven van waaruit de financiële middelen worden geput:

*Reijer Adriaens meester De Lind en Heer Oudelantsambocht (f 25), hem jaerlycx toegeleyt uyt de middelen van de wijn en bierexchyns.*⁶

Na enkele jaren kwamen daar de schoolmeesters bij van H.I. Ambacht (f 25), Papendrecht (f 36) en weer wat later Dubbeldam (f 72). Dit vijftal wordt door Dordrecht voorzien van een wedde die weliswaar nooit zou worden verhoogd, maar die tot het eind toe toch een basisinkomen betekende.

Een koster uit de bieraccijns

Welke functionaris - verenigd in de dorpsonderwijzer - werd nu eigenlijk betaald uit de bieraccijns? Was het de schoolmeester of was het diens alter ego de koster/voorlezer/voorzanger?

In Hendrik-Ido-Ambacht werd Paulus Layet vanaf 1696 door Dordrecht betaald. Deze schoolmeester/koster/voorzanger/doodgraver/bode wordt op zijn verzoek in 1722 ontslagen van de werkzaamheden als schoolmeester en doodgraver. Toch zien we in de afrekeningen van de Thesaurier van Dordrecht dat de betalingen van f 25 aan hem doorgaan tot 1729, een bewijs dat de vergoeding met het schoolmeestersambt niets te maken had.

⁵ SAD archief 3, inventaris 2615, p. 84.

⁶ SAD archief 3, inventaris 2617.

De dorpsschoolmeesters tekenden bij de thesaurier van Dordrecht voor ontvangst van het jaarlijkse bedrag en een aantal van deze kwitanties uit de achttiende eeuw is bewaard gebleven. Die kwitanties uit de periode 1750 tot en met 1784 aangaande de schoolmeesters van de Halve Mijl bevestigen de conclusie die ten aanzien van Paulus Layet werd getrokken:

- meester Vermaes tekende de kwitantie voor zijn werk als *koster* en *voorzanger* van H.I. Ambacht, maar een jaar later tekende hij als *voorzanger* en *schoolmeester*;
- meester Van Nes uit De Lindt tekende voor zijn werk als *voorlezer*;
- meester Kluyt uit Zwijndrecht tekent voor tractement van het *Voorlesersampt*;
- meester Van Harthals laat de zaak in het midden als hij schrijft: *wegens een jaar wedde tot onderhoud van den schoolmeester van Dubbeldam*;
- meester Kroon van H.I. Ambacht: *tractement als voorsanger en koster*;
- meester Korevaar van Papendrecht en Matena: *tractement als schoolmeester*;
- meester Kool uit De Lindt tekende zowel met *voorlezer* als met *voorzanger*.

Het is duidelijk dat de toelage werd toegekend aan de *koster* en niet aan de schoolmeester.⁷

Omme de kerk van de Halve Mijl
 Konderaelen de Leshonne ontfangen te hebben
 sijt vanden Vanden Nes en N. van C. schied
 Gelan. C. The Schuriet der stad Dordrecht
 de Somme van vijftien lwinthigt gulden zijnde
 en jaer voer leet is Traktement op den Dorppe
 van de Groote Lindt Norvalen in d'ien November
 1754 Actum den Eersten van Feb 1755.
 1757/25.000

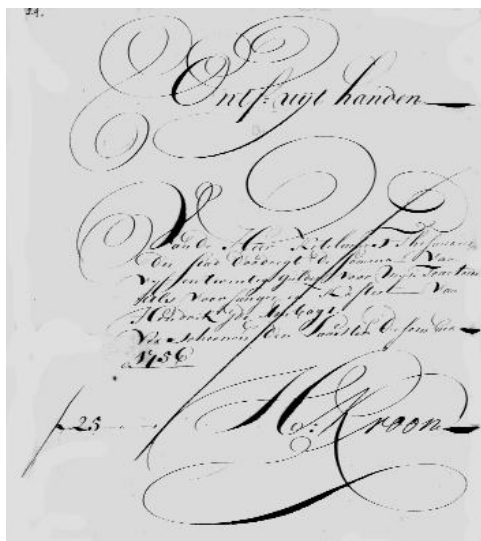
Schoolmeester Van Nes van de Groote Lindt beschouwde het traktement als beloning voor zijn werk als voorlezer in de kerk.

Het verschil in hoogte van de vergoeding was gebaseerd op de grootte van de te bedienen geloofsgemeenschap.

Ook het feit dat de meesters van de Halve Mijl boven hun kwitantie *Omme de kerk* dan wel *Pro ecclesia* schrijven, benadrukt dat het om een kerkelijke zaak ging. Zij behoefden dan geen gezegeld papier te gebruiken voor het uitschrijven van een kwitantie. Dat er vastgesteld wordt, dat het om een kerkelijke aangelegenheid ging, is van belang om te kunnen inzien, waarom de betalingen aan de meesters van de Halve Mijl

⁷ SAD archief 3, inventaris 3152 tot en met 3219, bijlagen tot de rekeningen van de thesaurier van de Reparation.

werden beëindigd. In het Koninkrijk Holland (1806-1810) vaardigde Lodewijk Napoleon in 1809 een decreet uit aangaande het stopzetten van de betalingen aan predikanten en andere kerkelijke bedienden uit de plaatselijke of andere publieke kassen.⁸ Na 1808 komen de betalingen aan de dorpschoolmeesters dan ook niet meer voor.

Meester Kroon van H.I. Ambacht maakte veel werk van zijn kwitantie. Hij tekende voor zijn werkzaamheden als voorzanger en koster.

Tot slot

Betalingen aan de schoolmeesters van de Halve Mijl was dus zeker geen sponsoring van het Dordtse stadsbestuur voor behoorlijk elementair onderwijs op de dorpen, maar eerder een streven naar het aanleren van de noodzakelijk geachte bijbelkennis en kennis van de psalmen. Het vervolgtraject werd ook belangrijk gevonden, want de dorpsmeester vervulde daarnaast kerkelijke functies als voorzanger, voorlezer en koster en overhoorde de kinderen in de kerk de vragen uit de catechismus.

De bieraccijns die Dordrecht in de stad en op het naburige platteland inde, werd voor een deel besteed aan de onderwijzers van de dorpen van de Halve Mijl. Het feit dat vele Dordtse regenten tevens ambachtsheer waren, zal de belangstelling voor de dorpen en het honoreren van de wens ten aanzien van het catechiseren van de dorpskinderen positief hebben beïnvloed.

De kosten ervan, uit de bieraccijns opgebracht door de dorpen, waren te overzien. Een opname uit 1774 leert dat de opbrengst van de wijn- en bieraccijns in de dorpen binnen de halve mijl in 1774 voor Dordrecht f 809 bedroeg; het bedrag aan salarissen voor de schoolmeesters van de Halve Mijl beliep dat jaar f 230.⁹

Indien het juist is, dat de bieraccijns een van de steunpilaren in de strijd tegen Spanje was, in feite een godsdienstoorlog, dan is het opvallend hoe groot in de zestiende en zeventiende eeuw de relatie was tussen bieraccijns en geloof. In de directe nabijheid van Dordrecht, in de Zwijndrechtse en Papendrechtse Waard, was die relatie zelfs dubbel aanwijsbaar.

⁸ SAD archief 4, inventaris 79 III.

⁹ SAD archief 3, inventaris 3200.

Op de plaats van brouwerij De Swaen in de Wijnstraat kwamen het huis met de fraaie klassieke gevel en het pand rechts daarvan.

Drie brouwerijen, opkomst en ondergang

Dordrecht had een belangrijke brouwnijverheid, maar net als andere belangrijke biersteden in het gewest Holland, zoals Amsterdam, Haarlem, Delft, Gouda en Rotterdam, was het niet in staat de neergang in deze sector tot staan te brengen. De stad bood in 1618 nog onderdak aan 29 bierbrouwerijen, maar na 1630 neemt dat aantal snel af om in de tweede helft van de zeventiende eeuw te stabiliseren op gemiddeld 15 brouwerijen. De achttiende eeuw is voor de Dordtse en gewestelijke bierbrouwers een periode van absolute neergang. Aan het eind van die periode telde Dordrecht nog vijf bierbrouwerijen.

Niet alleen was het aantal brouwerijen dramatisch gedaald, ook het aantal hectoliters bier dat de gezamenlijke brouwers produceerden, was in gelijke mate gedaald. De Hollandse biernijverheid had danig aan betekenis ingeboet.

Van een drietal Dordtse brouwerijen wordt hierna de ontwikkelingsgeschiedenis geschetst. Twee van hen haalden de negentiende eeuw, de derde, *De Swaen*, stopte het brouwproces al in 1782.

Brouwerij Het Beerken / De Swaen

In de Wijnstraat, halverwege de Schrijversstraat en de Palingstraat stonden naast elkaar het huis 'Londen' en brouwerij *Het Beerken*, later *De Swaen* genoemd (huidige locatie Wijnstraat 107). Na regelmatige problemen over de tussenmuur en het gotier (= de afvoergoot) tussen de beide panden, werd het verwaarloosde huis 'Londen' in 1659 eigendom van brouwer Anthonij de Vries van brouwerij *Het Beerken*.

In 1782 kocht de confrérie van Dordtse brouwers de brouwerij om het aantal brouwplaatsen in de stad te beperken. De vraag naar bier bleef namelijk achter bij het aanbod van de Dordtse brouwerijen. De nieuwe eigenaars stelden *De Swaen* dan ook buiten bedrijf om de ontstane overproductie terug te dringen. Daarmee kwam een einde aan brouwerij *De Swaen*.

Wat was daar allemaal aan voorafgegaan?

Het Van Beverentijdperk

In 1543 werd de brouwer van *Het Beerken* aangeslagen voor 33 Carolusguldens in de 10e penning. Het huis was toen in bezit van de familie Van Beveren, een familie die tot het Dordtse patriciaat behoorde. Mr. Willem van Beveren (1457-1506) woonde tot 1498 in Dordrecht in 'De Gans', toen hij het huis aan muntmeester Blasius Boucquet verkocht. Daarna woonde hij in 'Den Ouden Beer' in de Wijnstraat. Hij huwde in 1485 met Maria van Bakel (overleden in 1514). Zij was een dochter van Claas Dircks van Bakel en Geertruid Schrevels de Iode. Zoon Claas Willems van Beveren (overleden in 1529) woonde in het huis van zijn ouders 'Den Ouden Beer'.

De brouwerij bleef enige tijd in de familie, want in 1552 droeg Jacomine Evertsdochter, weduwe van Claes van Beveren Willemsz aan haar zoon Cornelis van Beveren Claesz een aantal zaken over. Het betrof een huis, erf en een brouwerij,

genaamd *Het Beerken* op het Groothoofd tegenover de Hoppenbrouwsteiger, tussen het huis 'Londen' van Cornelis van Nuijs en het huis 'Die Groenpoort'.

In 1553 wordt Cornelis Claesz van Beveren aangeslagen voor 33 Rijnsponders. De brouwerij daarachter is verhuurd aan Jacop Stevenssoen, die voor 100 Rijnsponders in de 10e penning wordt aangeslagen.

Ook in 1557 wordt de weduwe van Cornelis Claesz van Beveren in de 10e penning aangeslagen voor haar huis met brouwerij voor 78 Rijnsponders.

In 1563 sloot Coenraerd Heijman, mede namens Caspar Therlaen, zijn schoonvader, als eigenaars van het huis 'Londen' bij het Groothoofd een overeenkomst met Trijnen van Kempen Pietersdochter, weduwe van Cornelis van Beveren, als eigenares van het huis 'Den Ouden Beer'. Zij kwamen overeen dat de scheidingsmuur gedeeltelijk gemeenschappelijk zou zijn. De eigenaar van het huis 'Den Ouden Beer' zal de goten onderhouden *met eene bijdrage van dien van Londen* voor de eerste vernieuwing en krijgt toestemming een luifel aan de muur maken.

Een tijd lang horen we niets van de brouwerij. Zij is nog steeds in handen van de familie Van Beveren, want in 1580 verhuurde de weduwe van Cornelis Claesz van Beveren haar huis met brouwerij aan Dirck Willems.

In 1584 verkoopt Catharina van Kempen, weduwe van Cornelis van Beveren brouwerij *Het Beerken* aan François Jans van Meenen. Het betreft het huis en de brouwerij *Het Beerken* bij het Groothoofd tussen de huizen 'Londen' en 'Den Vergulden Ancker'.

In 1594 is een nieuwe brouwer in *Het Beerken* begonnen, want dan wordt François Schouttet, brouwer, aangeslagen in de verponding. Uit de belastingaanslagen blijkt dat de brouwerij daarna enkele jaren in handen van de familie Schut is, zoals uit een akte van 1635 blijkt: Eeuwout Aertsoon Schut draagt aan Josijna Maes, weduwe van Bitter van Reydt, *den halven muur tusschen de brouwerij den Beer en het huis Groote Groene Poort, nu de Vergulden Ancker* over.

Er blijven problemen met het gotier, want in 1641 sluiten Eeuwout Schut, eigenaar van *Den Beer*, en mr. Jaspersz Lijste, eigenaar van 'Londen', daar een overeenkomst over.

In 1651 verkoopt Eeuwout Schut brouwerij *Den Beer* en draagt die over aan Sijmon de Vries, brouwer in 't *Hardt*, en aan Anthonij de Vries. Deze familie zal de brouwerij enige generaties in bezit hebben. Waarschijnlijk hebben zij de naam van de brouwerij veranderd in *De Swaen*.

Er breekt duidelijk een periode van bloei aan, want de familie De Vries gaat uitbreiden. In 1659 dragen de curatoren van de desolate boedel van Pieter Jaspersen van Leijsten aan Anthonij de Vries het huis 'Londen' in de Wijnstraat tussen het huis van de weduwe van dr. Johan van Beverwijck en het pakhuis 'Sint Ewout' aan de eene en de brouwerij van de koper aan de andere zijde over.

Op 1 mei 1725 woont er nog steeds een lid van de familie De Vries in het huis aan de Wijnstraat, wat blijkt uit het feit dat Anthonij de Vries in een belending genoemd wordt. Anthonij de Vries, in 1708 gehuwd met Johanna van Gele, overlijdt vóór 1726.

In dat jaar verkoopt Ewout van Bosveld, als procureur van de weduwe en boedelhouster van Anthonij de Vries, de brouwerij voor *f* 8.000 aan het echtpaar mr. Thomas van Volbergen en Elisabeth Maria Duricant. De koop bestaat uit: *een brouwerij met bijbehorende huizinge en wooninge* en twee huizen ter weerszijde van de brouwerij, gelegen in de Wijnstraat tegenover de Wijnsteiger bij het Groothoofd. Het pand ligt tussen het huis van François de Vries, schepen van Rotterdam, aan de ene en het huis van Jordaen de Haan, meester huistimmerman aan de andere zijde.¹

Ook Thomas van Volbergen heeft de brouwerij niet lang beheerd, want zijn weduwe wordt in 1730 als eigenaresse van *De Swaen* genoemd.² In 1736 neemt Elisabeth Maria Duricant een hypothecaire lening van *f* 3.000 op haar bezit, bestaande uit de brouwerij met bijbehorende behuizing, woning en toebehoren, en een achterwoning, uitkomende aan de (Kuipers)haven, waar nog twee huizen en erven staan ter weerszijde van de voornoemde brouwerij.³

Op 29 november 1763 verkocht zij de brouwerij met toebehoren aan schepen Daniël de Iongh, geboren in Hoorn. Hij was ook boekhouder van de Oost-Indische Compagnie en bekleedde tal van andere functies. Hij behoorde duidelijk tot het patriciaat van de stad. In 1522 vestigde hij zich in Dordrecht als *controleur der konvooien en licenten* (recht, geheven van in- en uitgaande goederen). Sinds 1766 was hij blind. Zoon Hendrik, geboren in Hoorn en koopman in granen te Dordrecht, bood de brouwerij in 1782 te koop aan.

De Dordtse brouwers komen dan gezamenlijk in actie. Om hun eigen nering te beschermen, besluiten zij brouwerij *De Swaen* aan te kopen. Op 23 maart wordt de brouwerij overgedragen aan mr. Willem Bartholomeus van den Santheuvel, Hendrik Koijmans, Hendrik François de Court, Adriaan La Coste, Adriaan 't Hooft Willemsz, mr. Cornelis Vrolikhert, getrouwd met Petronella van Haarlem, een brouwersdochter. Dit zijn de laatste zes brouwers die dan nog in Dordrecht hun bedrijf uitoefenen.

De aankoop omvatte:

brouwerij De Swaen met deszelfs mouterij, rosmolen, korenzolders, denningen (vlon-ders), woonhuis en koetshuis daar voren aan leggende, en knegtshuis met alle de vaste gereedschappen, daarin zijnde, staande en gelegen in de Wijnstraat over de Wijnstijger bij het Groothoofd en uitkomende aan de Oude Haven binnen dese stad, belent van voren met het huis van Jacobus La Rivière aan d'eene en 't volgende huis aan de andere zijde, en een huis en erf genaamt Londen, staande en gelegen naast voormelte brouwerij.

Het was vanzelfsprekend de bedoeling van de gezamenlijke brouwers dat *De Swaen* nooit meer als brouwerij actief zou worden. Toen zij dan ook een maand later de voormalige brouwerij aan Dirck Vos Czn voor *f* 14.000 verkochten, bepaalden zij 23 april 1782 in de verkoopvoorwaarden, dat er in het perceel nooit meer een brouwerij gevestigd mocht worden. Het doek was gevallen voor *De Swaen*.

¹ SAD archief 9, inventaris 814, folio 266v, dd. 5-11-1726.

² SAD archief 9, inventaris 816, folio 43, dd. 27-4-1736.

³ SAD archief 9, inventaris 818, folio 136, dd. 27-11-1736.

De Kleine Spuistraat, vroeger bruisend van activiteit, nu een rustig, mooi gerestaureerd straatje.

Brouwerij De Bel

Wie tegenwoordig door de Kleine Spuistraat loopt, kan zich niet voorstellen, dat het een straatje is geweest met een bruisende economische activiteit. Een beschrijving in de Dordrechtse Courant⁴ van 22 februari 1924 luidt als volgt:

De vijf huizen, staande tusschen de Kleine Spuistraat en de Botgensstraat nemen de plaats in van de panden, die zeker tot de merkwaardigste der stad behoorden. Sommigen ervan hadden erven, die zich uitstrekten tot aan en over de stadsgracht, welke alle zijstraten der Voorstraat van de Spuistraat af doorsneed. Die oude panden droegen de namen: de Vijgeboom, de Engel, de Bel, het Ankertje en Rome.

De Engel was sedert 1719 een oude apotheek; het Ankertje het beruchte moordenaarshol der familie Smidt; de Vijgeboom was het geboortehuis van één van de dochters van Willem de Zwijger en Charlotte de Bourbon.

De oudst bekende bewoners van het straatje waren Jan Thomasz van Wesel, munter en zeepzieder, reeds voor 1580 overleden, Andries Jansz, brouwer, in 1580 Cornelis Jansz Both, vendrig, daarna thesaurier en dijkgraaf, Adriaen Claesz, in 1580 Jacob Dirxsz Absou, brouwer, Jacob Andriesz, in 1580 Adriaen Fransz corenkooper, Adriaen Loeff metten oliemolen. In 1594 woonden naast Cornelis Jansz Both, ten eerste Cornelis van Bel, die van Absou huurde, volgende de huur van Cornelis Servaes, en ten tweede Jan Willemsz de Witt, brouwer, in het huis dat hij van de weduwe van Schilman Dirxsz had gekocht.

Tot zover het citaat. Over de bewering van het geboortehuis van een van de dochters van Willem de Zwijger zijn de meningen nog steeds verdeeld. In 1617 bezocht, volgens een tijdgenoot, Johan van Beverwyck⁵, Brabantina haar geboortehuis in de Kleine Spuistraat *om te besien de kamer ende 't huys daer sy geboren was*.

Het krantenartikel geeft een beeld van een drukke straat met veel bewoners en een enorme bedrijvigheid en vervolgt:

Voor 1600 bestonden er minstens drie en misschien wel vier brouwerijen.

In 1604 worden vermeld:

Dirck Jacobs Absou, brouwer, 5 haardsteden, 1 brouwketel, 1 est; Cornelis van Bel, brouwer, 4 haardsteden, 1 brouwketel, 1 est; Jan Willems de Witt, brouwer, 6 haardsteden, 1 brouwketel, 1 est. Deze drie brouwers vindt men vermeld tot 1633, alleen Jan Willems de Witt verhuurde zijn brouwerij aan Leendert Bastiaens en was in september 1625 overleden; zijn weduwe woonde nog in 1633 in het huis. Cornelis van Bel was in december 1601 reeds overleden, zijn weduwe woonde nog in 1633 in het huis, als weduwe van Cornelis Beligaerts of Belliarts. Sindsdien is de naam Beljaerts geworden en gebleven. Dirck Jacobs Absou leefde nog in 1633.

⁴ Jan van de Maas, Dordrechtse Courant, 22-2-1924.

⁵ Johan van Beverwyck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht*, p. 360.

De families Beljaerts en Absou waren aan elkaar verwant, Jacob Dircksz Absou, zoon van de hierboven genoemde Dirck Jacobsz Absou was gehuwd met Christina Jan Thomasd. Van Wesel uit 'De Vijgeboom'. Zijn zoon Dirck was gehuwd met Cornelia van den Honert. Hun dochter Helena Dircks Absou huwde met Cornelis Beljaerts. Een zoon uit dit huwelijk, weer een Cornelis was gehuwd met Beatrix van Haerlem. Zij hadden geen zoons maar wel vier dochters, Helena (overl. 1730), gehuwd met Anthony van den Santheuvel, Geertruij, gehuwd met Ernest de Bevere (overl. 1722), Elisabeth (overl. 1726), gehuwd met Johan Hallincq (overl. 1728) en Cornelia gehuwd met Isaack Bernards, afkomstig van Amsterdam.

De oudste vermelding van de brouwerij *De Bel* is dus van 1580. Het pand lag in de Kleine Spuistraat, doorlopend tot aan de Voorstraat, waar nu zo ongeveer Bahlman is. In de gildeboeken van het grootkoopmansgilde is opgenomen dat Cornelis Beljaerts, *brouwer in 't jaer 1590*, is vrijgeworden.⁶ Afkomstig van Breda, trouwt hij in 1594 met Neelken Cornelis van de Corput, jongedochter van Lage Zwaluwe. Een zoon hieruit, weer een Cornelis, trouwt met Helena Dircks Absou. Helemaal duidelijk is dit eerste begin van de familie Beljaerts niet. In de doop-, trouw- en begraafboeken is weinig over hen terug te vinden. Als het artikel van Jan van der Maas in de Dordrechtsche Courant van 1924 klopt, zijn er drie generaties Cornelis Beljaerts brouwer in *De Bel* geweest.

Op 28 april 1626 wordt voor de confrérie van de brouwers een geschil uitgevochten tussen Cornelis Belliaert en Geerit Costermans, bierstecker:

Compareerde Cornelis Belliaert, verclaerde dat Geerit Costermans bierstecker alhier hem vervordert hadde boven d'interdictie aen hem gedaen met consent van deeckens op den 28 April 1626 uutwijsende het keur bieren geleverd hadde aen een van zijn tappers genaemt Hendrick Hage concluderende dat de voornoemde Geerit Costermans hem gehouden sal zijn te betalen zijn achterwesende (= het bedrag dat hij achter is met betalen).

Op dezelfde dag verschijnt Geerit Costermans voor het gerecht, die verklaart niet onder het keur en de ordonnanties van de brouwers te vallen. De confrérie beslist dat Geerit Costermans de hem opgelegde boete moet betalen. We spreken hier dus waarschijnlijk al van de tweede Cornelis Beljaerts. Zijn zoon Cornelis volgt zijn vader in de brouwerij op. Hij trouwt in 1655 met Beatrix van Haerlem, een dochter uit een aanzienlijk geslacht. Naast drie jong overleden kinderen, twee zoons en een dochter, worden er vier dochters volwassen. Cornelia, (1656-1734), gehuwd met Isaack Bernaerts, Helena (1664-1730), gehuwd met Anthoni Hendricks van den Santheuvel, Elisabeth (1664-1726), gehuwd met Johan Hallincq en Geertruijd (1666-?), gehuwd met Ernest de Bevere.

In de periode 1667-1669 produceert Brouwer Beljaerts het meeste bier van alle brouwerijen in Dordrecht, circa 120-173 brouten, op een totale Dordtse productie van 1.100-1.758 brouten bij 14 tot 19 brouwerijen.

⁶ Vrij geworden = niet meer gebonden aan het grootkoopmansgilde.

De brouwerij wordt uitgebreid, want op 6 februari 1670 koopt Cornelis Beljaerts, brouwer in *De Bel* een huis en erf in de Botgenstraat.⁷ Hij wordt opgevolgd door Isaack Bernaerts, getrouwd met Cornelia, de dochter van Cornelis Beljaerts.

Bernaerts overleed in januari 1700. Zijn vrouw Cornelia, die hem lang overleefde, stierf in januari 1734. Het huwelijk was kinderloos. Zij vermaakte bij testament aan Anna Bernards, weduwe van professor Johan Hoornbeek, f 600, aan haar zusters al haar juwelen. Ook bepaalde ze dat de schoorsteenstukken, tapijten en goudleren in de twee grote kamers van brouwerij *De Bel* in het huis moesten blijven. Na haar overlijden kwam haar nalatenschap aan de kinderen van haar zuster Helena, gehuwd geweest met Anthony van den Santheuvel. Al haar verdere verwanten zijn dan al kinderloos gestorven. Deze nazaten Van den Santheuvel erven de brouwerij dus gedeeltelijk, want er zijn ook nog erfgenamen van de familie Hallincq.

Op 1 juni 1734 volgde de verkoop van *De Bel*.⁸ De koop omvatte de brouwerij, mouterij, rosmolen, stalling en woonhuis. De koopsom is f 5.010. Koper is één van de erfgenamen, Bartholomeus Anthonisz van den Santheuvel, waarbij hij de erfgenamen Hallincq uitkoopt.

Op 9 augustus 1745 verkoopt Adriaen Anthonisz van den Santheuvel zijn deel van de brouwerij en het koetshuis aan zijn broer en zusters Bartholomeus Anthonisz, Johanna Anthonisdr en Emmerentia Anthonisdr voor een bedrag van f 1.286.⁹

Deze broer en zusters waren ongetrouwd en woonden samen in het grote huis *De Bel*. Na de dood van haar broer en zusters verhuist Johanna naar een huis bij de Beurs en verkoopt op 14 januari 1766 *De Bel* aan haar neef Willem Bartholomeus van den Santheuvel (1729-1793), schepen en burgemeester, gehuwd met Johanna Moralla Maria van Cattenburg. Hij is brouwer in *De Bel* van 1766 tot 1785 en produceert jaarlijks tussen de 64 en 94 brouten op een totale Dordtse productie van 350 - 410 brouten.

Dochter Henrietta Wilhemina van den Santheuvel (1769-1849) trouwde in 1795 met Bernard Johannes Vrijthoff (Maastricht 1769 - Dordrecht 1848). Ze woonden op de Voorstraat D 420.

Bernard Johannes Vrijthoff en zijn zoon Jean Jacques waren de laatste twee brouwers van brouwerij *De Bel*. Bernard Johannes studeerde rechten in Duisburg. Hij was vóór 1795 gezworen Raad van Maastricht, in 1813 vrederechter in Gulpen en na 1813 officier van justitie te Dordrecht. In 1808 is Bernard Johannes Vrijthoff brouwer in *De Bel*.

Zoon Jean Jacques Vrijthoff, koopman en brouwer (1795-1871) huwt in 1821 met Cornelia Johanna Hermanna Karsseboom, wonende aan de Wolwevershaven B.334. Ondanks het feit dat in het begin van de negentiende eeuw brouwerij *De Bel* het meeste bier produceerde, werd deze toch in 1844 gesloten.¹⁰

De familie Vrijthoff werd in 1840 in de adelstand verheven. Door uitsterven verviel de titel in 1968.¹¹

⁷ SAD archief 20, inventaris 183, folio 18.

⁸ SAD archief 9, inventaris 817.

⁹ SAD archief 9, inventaris 821.

¹⁰ SAD archief 16, inventaris 932a.

¹¹ Genealogie Vrijthoff door O. Delsman 1998 en filателиeregister Hoge Raad van Adel.

Brouwerij Den Bock bevond zich bij de Beurs (nu Scheffersplein) naast het pand met de luifel (foto 1910).

Brouwerij Den Bock

Al in 1400 is er in Dordrecht sprake van een huis ‘Den Bock’, gelegen naast ‘De Nachtegael’, op de Groenmarkt, naast de Waag, tegenwoordig het pand van de voormalige Twentsche Bank. Of er toen al sprake was van brouwnijverheid is niet met zekerheid te zeggen, maar het is wel waarschijnlijk, gezien de vondst van laatmiddeleeuwse ovens of komforen op die plek.

Ook niet helemaal zeker is of de bewoner die in 1543 genoemd wordt, Cornelis van Nuijs, brouwer was, maar waarschijnlijk was hij dat wel. Hij werd toen aangeslagen in de 10e penning voor 67 Carolusguldens, een zeer hoog bedrag. De Dordtse brouwers werden als hoogste aangeslagen, wat betekent dat deze nijverheid lucratief was.

Vermogende stedelingen investeerden, zowel in Dordrecht als elders, in bier- en azijnbrouwerijen. Zij bekleedden belangrijke functies in het maatschappelijk leven en lieten de gang van zaken in hun brouwerij over aan de opperbrouwer (ook brouwersbaas of *capite in de brouwerij* genoemd) of zetbaas. De namen van de opperbrouwers komt men in de akten maar zelden tegen. We zullen steeds zien, dat de eigenaren van deze en andere brouwerijen tot de bovenlaag van de Dordtse samenleving behoorden. Een verschijnsel dat trouwens ook in andere steden was waar te nemen.

Brouwnijverheid is er wel vanaf 1553, wanneer gesproken wordt van Jan Govertszoen. Het betreft hier Jan Goverts van Beaumont, azijn- en bierbrouwer, telg uit een oud Dordts geslacht, die we tegenkomen als lakenkopers, houtkopers en brouwers.

Het *azijnbrouwers huijs* is een groot huis met zeven haardsteden en hij moest dan ook, aangeslagen in de 10e penning, 78 Rijns-guldens belasting betalen. Jan Goverts van Beaumont overleed in 1558. Zijn tweede vrouw, Jannigje Cornelis Oemsdochter, dochter van schepen Cornelis Oem Cornelisz en Rijnsburg van Cuijl Herbertsdr, zette als brouwster het bedrijf voort.

In december 1567 blijken er geschillen te zijn gerezen tussen Jannichien Cornelis Oemendochter, weduwe van Jan Govaertsz, brouwer, en Cornelis Pietersz van Scherlaken. Het ging over Jennekens gotier, liggend tussen hun erven. De *drop van Scherlakens vier private huiskens* viel op Jennekens erf. De gezworen reetrekken (personen die belast zijn met het aangeven van rooilijnen) werden geraadpleegd en Scherlaken werd gelast de heiningmuur achter de huisjes te verhogen en er voor te zorgen dat het water van de *vier private huisjes* op zijn eigen grond werd gehouden, *sulcx datter geen vuylichheid offte dreck indes voors. Jennekens gotier commen mach*.¹²

Na het overlijden van Jenneke in 1574 zette een van de zoons, Herbert Jans van Beaumont, het bedrijf voort (zijn broer Govert Jans Beaumont was toen brouwer in *De Vier Heemskinderen*). Hij trouwde Cornelia van Slingelandt Sijmonsdr. Na zijn overlijden in 1585 hertrouwde de weduwe in 1586 met Herman Heerman Daniels.

¹² SAD archief 32, inventaris 392.

Cornelia van Slingelandt overleed in 1617 en duidelijk behoorde de brouwerij tot haar boedel, want de weduwnaar verkocht met de andere erven in oktober 1617 het bedrijf.

*Herman Heerman, weduwnaar van wijlen Cornelia van Slingelandt Sijmonsdr, Sijmon van Beaumondt, eerste raadspensionaris der Stadt Middelburch en Anthoni van Beaumondt, koopman te Amsterdam, ook namens Cornelis Heerman, verkopen aan Geerit Geeritsz Walburch, brouwer en burger dezer Stede, een geheel huijs, brouwerije, de huijsinge uutcomende in het Tollebrugstraetgen, mouterie, molen, stookhouck, bierkelders, een erf gelegen achter de Waege, ende voorts het geheele erfve soo breed ende lang 't selve es, streckende van voor van de straete tot achter op de Nieuwehaven toe, ende dat met alsulcke gerechtichheden van nieuwe goten, waterloopen als anders als 't selve huijs, brouwerie, mouterie ende erfve eenichsints es hebbende volgende de brijve daer van sijnde, ende es wel expresselijk geconditionneert, dat Joris Waraerdtz uijt de achtersten offte houten putt sijn water sal mogen trecken, end indien d'voors. put soude mogen worden gevelt offte toegestopt, d'voors. Joris Waraerdtz een gotier tot sijnen eigenen costen daer door sal mogen leggen in den steenen gotier tot d'voorz. put dienende aen alle t'water voorz.*¹³

De nieuwe eigenaar die over het algemeen in aktes, onder andere in verpondingen, als Geerit Gerrits voorkomt, heeft de brouwerij in bezit tot 1644. Een aantal aktes, die nu volgen, laten dat zien. Deze tonen tevens een verband aan met de volgende eigenaar.

27 juli 1624

Geerit Walburch, brouwer in *Den Bock op 't Marktveld* verkoopt aan Balten Baltenz van Horick, *asijnmaecker* een leeg erf, gelegen achter het huis en de brouwerij van de verkoper en uitkomende op de Nieuwe Haven tussen het huis van Joris Wernaertsz, *brandewijn-maecker* en het huis van de koper, reikende van 's Heeren *Straete* tot de paardenstal van de brouwerij. De heiningmuur aan de kant van de brandewijnbranderie behoort tot de helft bij het erf. Bepaald werd dat de brandewijnmaker een vrije doorgang behouden zal van vier en een halve voet breed (circa 1.35 m). De koper mag de gang overtimmeren, maar de gang moet wel zo hoog blijven dat een man met een bos hooi gemakkelijk passeren kan. Hij mag ook een pomp opstellen bij het schoon gotier van de verkoper. Maar als er vervuiling of verstopping van de watervoorziening zou optreden, moet hij toestaan dat het gerepareerd wordt. Het varkenskot dat nog op het erf staat, moet er blijven tot Bamis (1 oktober). De koper moet ook tot Bamis een stenen poort opstellen aan de gang voor aan 's Heeren *Straete*, zo breed en hoog als die aan de andere kant van de gang.¹⁴

4 mei 1644

Gijsbertgen Jans, weduwe van Geerit Geeritsz Walburch, brouwer, verkoopt aan Adriaen Blanckert en Marcus van Dijck, samen voor de ene helft en Cornelis Pietersz van den Hoogenboom voor de andere helft, het huis op het *Marcktveld*, de brouwerij,

¹³ SAD archief 32, inventaris 392.

¹⁴ SAD archief 32, inventaris 392.

het huis in de Tolbrugstraat *daer uuthangt den Trommel*, en alle gereedschappen en vaatwerk en alles wat bij de brouwerij, mouterij en de rosmolen behoort. Zij verklaart dat de gebouwen financieel niet belast zijn. Borgen: Jan Geeritsz Walburch en Jan Gijsbertsz.¹⁵

De nieuwe eigenaar, Cornelis Pietersz van den Hoogenboom, was geboren in Utrecht. Hij trouwde met Lijsbeth Lodewijcks Verbeek, eveneens uit Utrecht afkomstig. De getuigen zijn afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. In het register van de ingekomen attestaties *Doopsgezinden* zijn beiden ingeschreven op 22 november 1643, komend uit Utrecht.

Aanvankelijk had de nieuwe eigenaar succes in zaken.

Op 30 september 1656 kochten Cornelis van den Hoogenboom en Adriaen Blanckert van Annecken Thonis van Deijl de Azijnplaats en het tot Azijnmaeckerij ingerichte packhuis op de Varckenmarkt naast brouwerij Den Bock. Ook kochten zij nog de aan de gang van de brouwerij grenzende brandewijnbranderij met een plaats en erf er achter tot aan de paardenstal aan de Varkenmarkt.

De brouwerij had een uitgebreide klantenkring, niet alleen in de naaste omgeving van Dordrecht en Dubbeldam. Ook zijn er leveringen naar Piershil en naar Biervliet in Zeeuws-Vlaanderen bekend. In een contract betreffende de leverantie van bier aan de biersteker in Biervliet met de toepasselijke naam Jacob Melsz Proost, beloofde de brouwer:

*soo is mede geconditionneert Dat den selven sal moeten genieten ende proffiteeren voor de voors. prompte betalinge indien hij in 't selve jaer voor vijer duij-sent gulden aen Bijeren gehaelt heeft ende betaelt sal hebben, eenen silveren Beecker van veertich gulden off de waerde vandien, ende in cas. van meerder off minder consumptie naer advenant soo veele meer off minder als den selven Proost aen bijeren gehaelt ende voldae soude mogen hebben.*¹⁶

In augustus 1668 verkocht jonkheer Arent Boot aan Cornelis van den Hoogenboom een geheel huis met toebehoren, *van Ouds genaempt Scharlaacken, staende ende gelegen binnen der Stadt Dordrecht boven ende achter der Stads caaswaage* voor 3.500 Carolusgulden en 20 stuivers.

Aan de koop is een voorwaarde verbonden: de koper moet een hertshoornen kroon in de voorzaal ophangen. Verder geeft de verkoper aan de koper vijftig pond kaas in ruil voor zes halfvaten van zijn beste bier.¹⁷

¹⁵ SAD archief 32, inventaris 392.

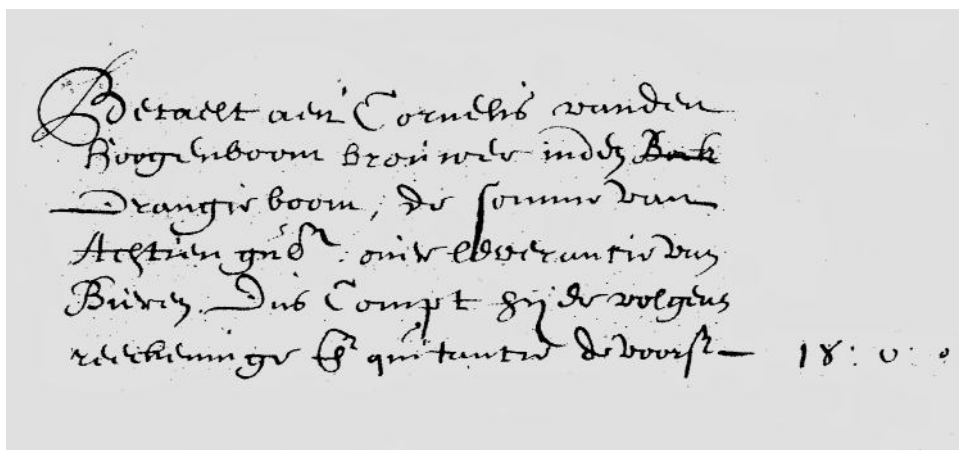
¹⁶ SAD archief 20, inventaris 182, folio 207, dd. 6-1-1669.

¹⁷ SAD archief 32, inventaris 392.

Brouwerij De Oranjeboom

In 1664 komt voor het eerst in een akte de nieuwe naam van brouwerij *Den Bock* voor: *De Oranjeboom*. Dat het om dezelfde brouwerij gaat, is te zien in onderstaande rekening waar de naam *De Bock* is doorgestreept en vervangen door *Oranjeboom*.¹⁸

Deze koop was echter te veel. Cornelis van den Hoogenboom kon zijn financiële verplichtingen niet meer nakomen. Het faillissement was onafwendbaar. In juli 1673 werd een staat opgemaakt van de desolate boedel van de vaste en mobiele goederen van Cornelis van den Hoogenboom, brouwer en gewezen thesaurier van de stad. Twee jaar later overleed Cornelis Pietersz van den Hoogenboom. Hij werd begraven op 20 december 1678 in de Grote Kerk.

Betadelt aen Cornelis van den
Hoogenboom brouwer in de ~~Bock~~
Oranjeboom, de som van
Achtien guld. onw. levertant in den
Buijck. Dus Compt zij de volgens
rekening 18. 0. 0

Op de tweede regel is de naam *Den Bock* doorgestreept en vervangen door *Oranjeboom*.

Op 15 september 1676 hebben de verkopers en Cornelis Terwen sr. als meest geïnteresseerde crediteur van Van den Hoogenboom de brouwerij *Den Oranjeboom* metten huijse boven de Stadts Caeswage mitsgaders de Asijn maeckerij, Brandewijn-Branderije ende het huijsken in de Tollebruchstraet met allen toebehoren verkocht aan de heer Hendrick van den Santheuvel voor de som van 17.000 Carolusgulden.

De koop was inclusief het gereedschap, bestaande uit kuipen, ketels, koelbakken, molen en molenstenen, akers, kitten, bierbomen, rieken, jagers, en nog enige Vlaamse stenen, alles wat tot de brouwerij en de azijnmakerij behoorde, ook de loden pomp in de brandewijn-branderij, uitgezonderd het vaatwerk en het overige wat niet gespecificeerd was.¹⁹

¹⁸ SAD archief 20, inventaris 196, folio 378 verso, boedelinventarissen en rekeningen 1664-1667.

¹⁹ SAD archief 32, inventaris 392.

De nieuwe eigenaar, Hendrik Bartholomeus van den Santheuvel (1631-1720), was brouwer in brouwerij *De Schenckkan* aan de Voorstraat. Hij was op 19-jarige leeftijd al lid van het grootkoopmansgilde, lid van de Raad van Acht en schepen. Hij was een zoon van Bartholomeus Andriaensz Ansems, die de naam Van den Santheuvel alleen op zijn grafzerk gebruikte. Deze laatste vestigde zich tussen 1622-1626 in Dordrecht en was gildebroeder van het grootkoopmansgilde sinds 1627. Hij was gehuwd met Johanna Hendriksdr Maes en werd 8 oktober 1629 eigenaar van brouwerij *De Schenckkan*.

Hendrik Bartholomeusz was getrouwd met Johanna Repelaer, dochter van Anthonis Hugensz Repelaer, brouwer in *De Sleutel*, en Emmerentia van Driel. Hier zien we heel duidelijk het geldbeleggingsaspect. Hij bezat al een brouwerij en breidde zijn bezit uit. Vijf jaren later deed hij de brouwerij over aan zijn zoon, Bartholomeus van den Santheuvel.

Mr. Bartholomeus Hendriksz van den Santheuvel (1654-1718), brouwer in brouwerij *De Oranjeboom*, lid van het grootkoopmansgilde (1669, hij was toen 15 jaar) en schepen. Hij werd aangeslagen in de, voor brouwers gebruikelijke, hoge verponding van f50. Hij was gehuwd met Henriette Stoop (1663-1741), dochter van Abraham Jacobsz Stoop en Jacoba van Mewen.

Na het overlijden van Henriette Stoop, weduwe van Bartholomeus Hendriksz Van den Santheuvel werd brouwerij *De Oranjeboom* 20 juni 1741 verkocht.

Abraham Kimijser, gezworen clerq ter secretarie deser Stad, in opdracht van de heer Adriaen Braets, heer van Geervliet, Simonshaven, Biert etc., in den Oudraad, echtgenoot van Vrouwe Catharina Johanna van den Santheuvel, Hendrick van den Santheuvel, Oud-burgemr., Mr. Abraham van den Santheuvel, Oudraad binnen dese Stad, Bartholomeus van den Santheuvel, koopman wonende tot Amsterdam, en de Jonkvrouwen Emmerentia en Hendrica Sophia van den Santheuvel, beide meerderjarige ongehuwde dochters, wonende in dese Stad, samen kinderen en enige erfgenamen van wijlen Vrouwe Hendrica (Henriette) Stoop, die weduwe en boedelhouster was van wijlen de heer Bartholomeus van den Santheuvel, verklaren te verkopen en over te dragen aan Willem 't Hooft, Out-Schepen en Medicine Doctor binnen de Stadt Gorinchem, de brouwerij 'Den Oranjenboom' met de mouterij en een rosmolen, twee grote koperen brouwketels, een azijnmakerij met een loods en erf daarbij behorend, en nog een pakhuys achter de brouwerij met een zolder, koetshuis en stallen en een huisken in het Tollebrughstraatgen, het woonhuis in de Wijnstraat bij de beurs, belend de Stads Kaaswaag aan de eene en het huis van Juffrouw van den Santheuvel aan de andere zijde, en nog een aparte woning of huis naast de brouwerij boven de Stads Kaaswaag, zoals alles openbaar is geveild. Willem 't Hooft en Barend Santman, timmerman, hebben de koopsom (10 .050 car.g.) met bijkomende kosten van 10.301:5:0 car.gulden contant betaald.²⁰

²⁰ SAD archief 9, inventaris 820, folio 38, akte nr.1.

De nieuwe eigenaar en zijn familie

Willem 't Hooft (1742-1824), schepen en arts in Gorinchem, was geboren te Dordrecht. Hij was gehuwd met Anna Meuls. Zijn zoon Adriaen Willemsz 't Hooft, koopman, werd later brouwer in *De Oranjeboom*. Op 19 maart 1781 trad hij in het huwelijk met Geertruida van Breugel, geboren te Berghem, dochter van Gerard van Breugel en Maria Antonia Luykx. Dat het hier weer om aanzienlijke personen gaat, blijkt uit de ondertrouwinschrijving op 1 maart 1781:

De heer Adriaen 't Hooft, jongeman geboren te Dordrecht, woont in de Wijnstraat bij de Beurs, geass. met zijn Edele swager de heer Gerrit de Haen met mejuffrouw Geertruida van Breugel, jonge dochter geboren te Berghem, woont in de Steegoversloot, geass. met haar edele ouders Ds Herman Gerhard van Breugel en Vrouwe Maria Adriana Luik.

Op 11 oktober 1825, ruim een jaar na het overlijden van haar man, werd de brouwerij op naam van Geertruida van Breugel overgeschreven. Zij overleed 8 maart 1828 te Dordrecht, wonend op de Groenmarkt, in het huis B 213.²¹ Na haar overlijden werd brouwerij *De Oranjeboom* overgeschreven op naam van haar dochter Anna Cornelia Gerharda 't Hooft.²²

Anna Cornelia Gerharda 't Hooft was geboren op 17 september 1784 en op 10 februari 1813 gehuwd met brouwer François Stoop (1789-1846). Hij was de zoon van Anhony Balthazar Jacobsz Stoop en Margaretha Johanna Pompe van Meerdervoort (1756-1800). Anna Cornelia Gerharda 't Hooft is overleden op 13 mei 1852. Zoon Adriaan Stoop neemt de brouwerij over.

Adriaan Stoop staat in het bevolkingsregister van 1840 ingeschreven als rentmeester. In 1849 trad hij in het huwelijk met Cornelia Deking Dura. Cornelia was de dochter van scheepsreder Frederik Cornelis Deking Dura en Johanna Christina Kouwens. Adriaan Stoop had een compagnonschap met Jan Otto Willem Frans Rens, geboren in Dordrecht in 1819, zoon van Jan Cornelis Rens en Aletta Elisabeth Berg. De firma Stoop & Rens had een kantoor in de Tolbrugstraat. Otto Willem Frans Rens trouwde in 1847 met Maria Magdalena Schultz van Haegen, dochter van notaris Julius Dominicus Schultz van Haegen en Henrietta Elisabeth Mispelblom Beijer. Hij komt in het adresboek van 1865 voor als kassier en commissionair in effecten. Daarna ook nog als bierbrouwer en mouter.

Een pand in de Wijnstraat bleef het woonhuis van de familie Stoop. Het kantoor bevond zich in de Tolbrugstraat. De brouwerij had haar ingang op de Varkenmarkt. De interesse van de compagnons lag duidelijk op het gebied van het bankwezen, de brouwerij was bijzaak.

In de manier van brouwen waren nieuwe methodes opgekomen die nieuwe investeringen vereisten. Tevens begon de concurrentie met andere typen bier zoals Pilsener

²¹ SAD archief 34, inventaris 7, folio 120, akte 2.

²² SAD archief 34, inventaris 7, folio 181, akte 3.

en Münchener de Nederlandse biersoorten te verdringen. Ook hiervoor moesten grote investeringen gedaan worden om deze soorten te kunnen brouwen. De brouwerijen kregen het moeilijk en alleen de grotere konden zich handhaven. Landelijk heerste de trend zich bij grote brouwerijen aan te sluiten.

Brouwerij De Gekroonde Valk

De Oranjeboom werd in 1882 overgenomen door brouwerij *Van Vollenhoven & Co.* in Amsterdam en omgedoopt tot *De Gekroonde Valk*. Deze bier- en azijnbrouwerij bestond in Amsterdam sinds 1733.

In het jaar 1734 verschijnt de naam *De Gekroonde Valk* voor het eerst in de annalen van het brouwerscollege van Amsterdam.

Ten tijde van de overname van *De Oranjeboom* waren de heren Hovy en Ten Boekel belast met de dagelijkse leiding in de brouwerij. In Amsterdam was Willem Hovy van 1881 tot 1899 lid van de gemeenteraad, van 1892 tot 1901 lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland en van 1901 tot 1915 lid van de Eerste Kamer voor de Anti-Revolutionaire Partij. Hij was één van de eerste sociaalvoelende ondernemers. Tegenover zijn werknemers gedroeg

Hovy zich patriarchaal. Hij voerde vele verbeteringen in op het sociale vlak, maar hij eiste een christelijke levenswijze, iets wat de mondige werknemers van vandaag niet zonder meer zouden accepteren.

In Dordrecht was Evert Diederich von Meijenfeldt (1849-1905), zoon van Carl van Meijenfeldt en Nel Diederich, in juli 1882 directeur van de nu Amsterdamse bier- en azijnbrouwerij geworden. Hij had louter administratieve functies vervuld: boekhouder, beambte, magazijnmeester en kantoorbediende. Als Von Meijenfeldt al ernstig ziek is, wordt de Dordtse brouwerij in 1904 gesloten. De productie vindt dan alleen in Amsterdam plaats.

In 1935 wordt de hele vestiging gesloten. Zes jaar later wordt Van Vollenhoven overgenomen door *Heineken/Amstel*, dat op zijn beurt de bedrijfsvoering in 1960 zou beëindigen.

Evert von Meijenfeldt overleed op 56-jarige leeftijd. Zijn vrouw Jo bleef achter met vijf kinderen tussen de 14 en 21 jaar. Zij had geen pensioen en moest zelf in haar inkomen voorzien. De brouwerij regelde wel dat zij een kruidenierszaak kon beginnen. Haar zoon Jan ging in de zaak helpen en vanaf 1916 zette hij in Amsterdam zijn verdere leven als winkelier en handelaar voort. In 1920 trok Jo bij haar oudste zoon Carl in Voorburg in, waar zij nog 17 jaar woonde.

De Kûiper .
Soo't niet en sluit, Het leckter uit .

Afbeelding uit 'Spiegel van het menselyk bedryf' door Jan en Kasper Luiken, 1694.

De Kuipers

De Dordtse bierbrouwerijen verschaften werk aan de mannen en vrouwen in de brouwerij, maar ook op een indirecte manier aan heel wat andere Dordtenaren. Niet in de laatste plaats kan daarbij worden gedacht aan de kuipers en de bierdragers, maar ook aan molenaars, schippers, koperslagers, zakkendragers, turfdragers, korenmeeters, makelaars voor roerende goederen, leveranciers van de grondstoffen en belastinggaarden. Het zijn enkele voorbeelden van personen die geheel of gedeeltelijk hun inkomsten ontleenden aan de Dordtse biernijverheid. Een voor de brouwers uitermate belangrijke beroepsgroep werd gevormd door de kuipers.

Het werk van de kuipers hing sterk samen met de visserij en de wijn- en bierhandel. De talloze tonnen en vaten die men nodig had, werden door de kuipers vervaardigd en bestonden uit gebogen houten delen, de duigen. De uiteinden van de duigen waren smaller dan het middelste deel. De duigen werden in een cirkel geplaatst en met van wilgentenen gemaakte hoepels bij elkaar gehouden. Tijdens de productie - het kuipen - werden de houten delen verwarmd om ze buigzaam en soepel te maken. Zolang het hout nat bleef, bleef de ton waterdicht. Door uitdroging ging het hout krimpen en de houten delen wijkten: de ton kon gaan lekken of zelfs 'in duigen vallen'. Veel kuiperijen teerden dan ook de binnenzijde van de ton tegen lekkage. Over het in duigen vallen bestaat zelfs een bekend kinderliedje:

*Jan Huigen in de ton
Met een hoepeltje erom
En de ton die begon te buigen
En de ton die viel in duigen.*

Het hout moest van goede kwaliteit zijn. Haringtonnen mochten van verschillende houtsoorten gemaakt worden, biertonnen alleen van eikenhout. Voor de kuiper ertoe overging de tonnen af te leveren, moest eerst het stadsmerk in de duigen worden gebrand. De tonnenbranders of brandmeesters hadden toezicht op de naleving van de regels. Alle tonnen moesten gemaakt worden volgens vastgelegde maten. Uit de rekeningen, ordonnanties en keuren van de brouwers en van het kuipersgilde blijkt dat de regels nogal eens overtreden werden. Regelmatig klaagden de brouwers dat de tonnen te duur en van slechte kwaliteit waren. Dat de tonnen alleen bij Dordtse kuipers besteld mochten worden, was de brouwers eveneens een doorn in het oog. In steden als Amsterdam, Rotterdam en Gouda waren de brouwers vrij om te bepalen in welke stad ze de tonnen wilden kopen.¹ In tijden van grote drukte maakten sommige kuipers dan ook misbruik van hun onmisbaarheid en rekenden woekerprijzen voor het leveren van biertonnen en vaten.

De burgerlijke overheid trachtte hier een stokje voor te steken door het opstellen van ordonnanties en keuren. Deze werden notarieel vastgelegd. Wel was het steeds nodig

¹ SAD archief 16, inventaris 982.

een afschrift van de originele ordonnanties en keuren te controleren op authenticiteit: *Naar gedane Collatie (= vergelijking van afschrift) jegens de voorenstaande Copie Authentyck gedateert ende onderteeckent als boven is dese Copie met het selve van woorden, te worde bevonden te accorderen.* Een afschrift van de op 28 februari 1606 opgestelde ordonnanties en keuren werd gecontroleerd op 10 september 1641, 12 april 1693 en 23 november 1697.

Ordonnanties en keuren voor het kuipersgilde

De oudste voorschriften voor het kuipersgilde staan vermeld in het keurboek van 1401. Maar al in 1367 wordt het kuipersgilde vermeld in een gildebrief, toen een nieuwe regeling op de gilden van kracht werd. Aan het hoofd van een gilde stonden twee of meer dekens. Het aantal had betrekking op de uitgebreidheid van de werkzaamheden. Om die reden werd bijvoorbeeld op 2 februari 1581 het aantal dekens van het kuipersgilde van 3 op 4 gebracht.

De op 28 februari 1606 vervaardigde ordonnanties en keuren waren opgesteld door de *Schout, Burgemeester ende Regeerders der Stat Dordrecht* en waren bestemd voor de dekens, achtmannen³ en broeders van het kuipersgilde.

Met het oog op het handhaven van de keuren en ordonnanties was elk nieuw gildelid verplicht bij zijn installatie de gilde-eed af te leggen:

*Dat Sweer ick
Dat ick sal helpen houden den Heijlige Kerck in haren rechten,
De Heer in Sijne Hooge Heerlicheijt,
De Stadt van Dordrecht in haren rechten
Dat Cuijpers Gilt in Sijne rechten,
Dat ick Sal helpen houden alle de Keuren
Die gemaect Zijn en gemaect Sullen worden.
Ende dat ick met niemant parten
Noch deelen en Sal, van 't gene de Cuijperije Aengaet,
Ten Sij hij is, Soo Vrijen Gildebroeder, als ick Zij.
Soo waerlick helpt mijn Godt.⁴*

Enkele voorschriften waaraan de kuipers zich te houden hadden

Alle groftonnen en halve vaten⁵ die werden gemaakt door de Dordtse kuipers moesten zijn voorzien van het Dordtse stadsmerk. Alleen *gesworene* (= beëdigde) branders mochten de tonnen en vaten merken (branden). Zij mochten *de branteysers niet uijtsenden bij hare wijffs kinderen off ymant anders*. Dit branden moest gebeuren aan de binnenzijde van de ton (*in den hals*). Het stadszegel moest over twee duigen worden ingebrand. Wilde de kuiper aan de buitenzijde (*op den buyck*) een naammerk plaatsen,

² SAD archief 16, inventaris 563.

³ Achtmannen of het College van Achten was een college, gekozen uit gildeleden. De Achten maakten met de stadsregering keuren en spraken mede recht voor zover het gildezaken betrof.

⁴ SAD archief 16, inventaris 507 z.j.

⁵ Een grofton (grove of grote ton) bevatte circa 155 liter, halve vaten of kinnetjes circa 40 liter.

dan moest dat door de brander geschieden. Voor ieder houtwormgat dat door de brander gevonden werd, moest de kuiper vier penningen betalen. Werd er na het branden en controleren toch nog een wormgat gevonden, dan kostte dat een halve stuiver per gat, *d'eene helft bij den Brander, en de ander helft bij den kuyper* te betalen. De opbrengst was voor degene die de wormgaten had opgemerkt.

Voor de tonnen moest worden gebruikt *goet droogh hout sonder spint, wormgaten ende quade quasten*. De duigen moesten voldoen aan de stadsmaten, verkrijgbaar bij de *gesworene branders*. De tonnen moesten worden gemaakt met *vijftien duigen van gelijke breete als tmoegelijk sal zijn* en gebonden worden met *goede getijdigen hoepen* (gevlochten wilgentenen). Dit laatste was het werk van de zogenoemde *vatebynders*.

De zijanten van de ton mochten uit niet meer dan drie stukken hout bestaan. De halve vaten mochten niet minder dan dertien duigen bevatten op boete van vijf stuivers.

Ook *sullen geen Meesters ofte knechts, ofte jongens inde Tonnen pissen, ofte eenige Vuijlghijt daarinne doen, anders dan schoon water* op boete van tien stuivers.

Als de brander bezig was met zijn werk, was het ten strengste verboden voor *alle Cuijpers, heuren knechts ende jongens, wijffs ende dienstsboden de brander te storen met woorden ofte met werken, drijven ofte qualijk spreken*. Hierop stond zelfs een boete van drie gulden.

Brouwers die ook lid waren van het kuipersgilde, mochten, als brouwen hun hoofdambacht was, geen tonnen *binnen haren huysen maken*.

Als de door de brouwers gekochte tonnen waren afgeleverd, lieten zij op de zijkant hun merk schilderen als teken van eigendomsrecht. Alle tonnen hadden in het midden een spongat waardoor het bier in de ton werd gegoten. Als de tonnen waren gevuld, werd het spongat met een *sponde* (houten stop) gesloten.

Bierdragers zorgden er voor dat het bestelde bier op de plaats van bestemming kwam.

Bierdragers dragen de gemerkte tonnen aan een draagboom naar de plaats van bestemming (prent Jan Luiken).

Kwaliteit zorgt voor problemen

Dat de kwaliteit van de biertonnen ook voor problemen kon zorgen, valt regelmatig te lezen in de afgekondigde plakكاتen van de overheid. Juist de goede kwaliteit maakte dat de tonnen ook voor andere doeleinden konden worden gebruikt. De lege vaten werden dan niet teruggebracht bij de brouwer, die daarvoor toch een redelijk ‘statiegeld’ plachte te geven, maar benut als boter-, melk- of regenton of zelfs als ‘tonnentje’ op het gemak.

De plaatselijke overheid kondigde plakكاتen af met het verbod de brouwerstonnen achter te houden om ze voor andere doeleinden te gebruiken. *’t Zij tot steygeringe of stellagie, te breeken, aan stucken te slaen of te sagen, of eenige andere vaten of kuypen daervan te maecken of deselve te verbernen (verbranden) of oock de boyemen (= bodems) van de voorszeyde vaten omme te keeren of te veranderen (waardoor het merk onzichtbaar werd) of die tot andere brouwers met bieren ende azijnen te doen vaten of met eeni- ghe andere manieren de brouwers hare tonnen afhandigh te maecten.*

Ook mochten de brouwers geen tonnen van andere brouwers gebruiken of voor particulieren vullen met bier. Ook mochten ze de tonnen waarop hun merk stond niet verkopen of zelfs weggeven. Op dit alles stonden zware boetes.

Aangezien de problemen, ondanks de plakكاتen, bleven, opperde de Dordtse overheid in april 1750 het idee van *namptisatie*. Met *namptisatie* werd bedoeld het deponeren bij de brouwer van een bepaalde geldsom voor elk uitgaand vat, die werd terugbetaald wanneer men het vaatwerk terugbracht. Tien jaar later werd dit besluit verworpen en keerde men terug naar het oude. De plakكاتen werden praktisch niet uitgevoerd, omdat daarin nergens stond dat *composeren* (= schikking tot afkoop van straf) verboden was.⁶

Enkele rekeningen van het kuipersgilde⁷

Van het kuipersgilde is een belangrijke serie rekeningen bewaard gebleven van de jaren 1484-1608, 1632-1650, 1652-1708, 1746-1758 en 1777-1796. De rekeningen zijn een belangrijke bron om inzicht te krijgen in het wel en wee van de kuipers, ook met betrekking tot de bierbrouwers. Uit de vele rekeningen blijkt dat er ook door de kuipers heel wat bier werd gedronken.

1529

Aan Jan in den Horen wordt twee gulden betaald voor een ton bier. Waarschijnlijk wordt met *in den Horen* brouwerij *De Hoorn* aan de Riedijk bedoeld. Ook wordt opdracht gegeven 12 tonnen bier te dragen *int gasthuus*. Brouwer Ariaen Corneliss ontvangt *f*24 voor de 12 tonnen bier die de kuipers al *int gasthuus* hadden liggen.

1532

Aan een niet met name genoemde brouwer wordt *f*57,30 betaald voor het leveren van 16 tonnen bier. Van de weduwe van Adriaen Willemsz wordt een *half ton biers* ontvangen voor de vrijstelling van bepaalde werkzaamheden voor het kuipersgilde.

⁶ Uit: A. Hallema, p. 141-142.

⁷ Mr. J.C. Overvoorde, *passim*.

1535

Aan Jacob de brouwer, *ons ghildebruer*, wordt *f* 45 betaald voor 18 tonnen bier die *die ghesellen ghedroncken hebben int sijnt Jans-gastus* (Sint Jans Gasthuis). Jacob zal naast bierbrouwer ook kuiper zijn geweest, daar er gesproken wordt over *ons ghildebruer* (= gildebroeder). Het was geoorloofd lid van meer dan één gilde te zijn. Wel bleef men aangemerkt als in hoofdzaak te behoren tot het gilde waar men het eerst de eed had afgelegd (gildelid van de eerste eed).

Het Sint Jans Gasthuis stond aan de Voorstraat en behoorde toe aan het kleermakers-gilde. Het diende vaak als vergaderplaats van diverse gilden.

1538

Bij Jan Toenisz in *De Bruynvis* worden 2 tonnen bier gehaald, *die ons ghiltbrueders naedruncken*. Voor het slepen, dragen en accijns werd *f* 8,35 betaald. Of *De Bruynvis* een herberg of een brouwerij was, kon niet worden achterhaald.

1539

In dat jaar zijn er problemen met de brouwers die tonnen hadden gebruikt die niet waren gemaakt door de Dordtse kuipers. *Item betaelt voer die oncosten, die wij (de kuipers) hadden, doen wy tegens die brouwers te recht ginge, omdat sy ons ghilt te na gingen, 10,5 stuivers.*

Controleren van de tonnen op de juiste maat (houtsnede, 1540).

1540

Dat de kuipers het bier niet altijd puur dronken, vertellen de volgende rekeningen: *Item betaelt voor 20 lamoenen (= citroenen) die wy int bier deden, 4 stuivers. Item betaelt voer geraynge appelen, die wy in ons bier deden, 3 stuivers. Item betaelt voer terw ende appelen van gerannien,⁸ die wy int bier deden, 5 stuivers.*

1579

Dirck Dircksz, brouwer *int Jerusalems-cruys* heeft tegen de *ordonnantie ende keurbouck* tonnen gekocht in Rotterdam die hij door de kuipers wil laten branden. Na de rechtspraak wordt er bier *verteert* voor *de some van 9 stuivers*. Brouwerij *Het Jerusalems Cruys* bevond zich achter het stadhuis.

1584

In dit jaar zijn er weer problemen met de brouwers. Deze hebben elders tonnen laten maken en branden, *hetwelck was strydende tegen ons gilts gerechtigheden*.

1586

Mattheus Janssen heeft een klein biervat (kinneke, circa 40 liter) gemaakt dat echter iets groter is dan de toegestane maat. Hij *tracht tselve gebrant* (gemerkt) *te crygen met bedroch*. De list, waardoor hij 10 liter bier meer in het vat zou krijgen, wordt doorzien. 2 juni 1586 moet hij voor de dekens, achten en enige oudsten van het kuipersgilde verschijnen. Alle aanwezigen moet hij vergiffenis vragen met *gevouwen knyen*. Ook mag hij een jaar niet komen in de gildevergaderingen. Bovendien moet hij *eenen Carolus gulden* betalen aan de armen.

1587

23 augustus 1587 neemt Robert Dudley, graaf van Leicester, intrek in het Hof. Hier leeft hij als een vorst. Natuurlijk wordt er naast wijn ook bier gedronken. Zo moeten de bierdragers 12 tonnen bier dragen *uuyt desen kelder hiertegenover in den kelder van Lenart Henrixen, omdat syn Excellentie de graeff van Leycester int Hof quam met al syn volck*.

1595

Frans Jansz van der Haer heeft drie biervaten gemaakt met 12 duigen in plaats van de voorgeschreven 13 duigen. Ook heeft hij de vaten gemerkt met het stadsmerk buiten de stadsbrander om. De vaten laat hij door zijn knechten bezorgen bij brouwerij *De Twee Boucken*. De stadsbrander komt achter het bedrog en klaagt hem aan bij de dekens van het kuipersgilde. Hij wordt veroordeeld tot een hoge geldboete ten behoeve van de armen en van het kuipersgilde. Ook mag hij tien jaar de vergaderingen niet bijwonen.

1599

Mels Leendertss heeft ongebrande tonnetjes geleverd aan zeepzieder Jan Danielsz en krijgt een boete van *f 1,50*.

⁸ Met 'geraynge' of 'gerannien' worden sinaasappelen (orange of orannien appelen) bedoeld.

De kuipers in de negentiende en twintigste eeuw

Begin 1795 werd Nederland ingenomen door de Franse legers. In Frankrijk was bij wet van 2-28 maart en 9-17 september 1791 het ambachtswezen ontbonden en te niet gedaan en de ambachtseigendommen verbeurd verklaard. Toen de Fransen Nederland veroverden, kwam dit onderwerp op de politieke agenda. Afschaffing van de gilden betekende echter opheffing van de autonome stedelijke economische politiek. Geen wonder dat hiertegen verzet rees.

Het verzet mocht niet baten, want in de op 23 april 1798 aangenomen Staatsregeling luidde artikel 53 dat vervallen worden verklaard *alle Gilden, Corporatiën of Broederschappen van Neeringen, Ambachten of Fabrieken*.

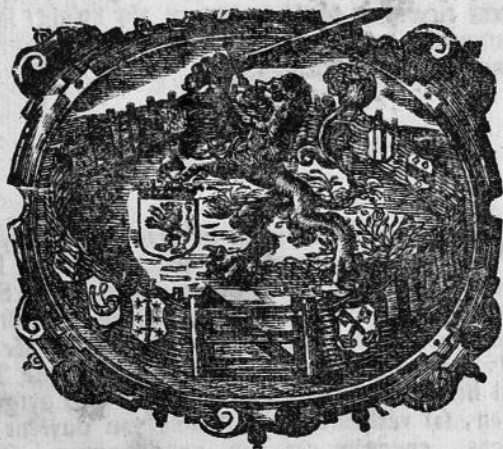
Ondanks de vele verzoeken om de gilden te herstellen toen Nederland zijn onafhankelijkheid weer herkrege had, werd in 1818 het opheffingsbesluit van de gilden bevestigd.

Tot in de twintigste eeuw bleef de houten ton één van de meest gebruikte verpakkingsmaterialen. Grote brouwerijen hadden vaak een eigen kuiperij. Kleine brouwerijen betrokken de tonnen en vaten van particuliere kuipers.

Door de komst van gegalvaniseerde ijzeren en kunststof vaten (fust) verdwenen de houten tonnen en vaten van het toneel en daarmee stierf een kwalitatief hoogwaardig ambacht in ons land snel uit.

Kuiper Bosua in de Kleine Spuistraat was één van de laatste Dordtse kuipers (L. Marchand, 1948).

W A A R S C H O U W I N G E .

DE Staten van Hollandt
 en West-Vrieslandt, Doen te
 weeten / dat hy Ons in achtginge
 genoomen zijnde / dat in het twee-
 de Articel van het Placaat / dat
 op den derden Julii seventien hon-
 dert elf / tot voorszooninge van de
 fraudes / die dooz het bzouwen en
 verkoopen van Scheynen / Ruyp /
 en Schayrebieren / werden veroorzaacht ende ondernoomen /

A

is

De Staten van Holland en West-Friesland lieten in 1711 een waarschuwend geluid horen 'ter voorkominge van de fraudes'.

Het bier onder ede

De brouwnijverheid was eeuwenlang een sector die als fraudegevoelig kan worden omschreven. Fraudegevoelig op het punt van het betalen van de verschuldigde bierimpost, de bierbelasting. Dat blijkt overduidelijk uit de talloze ordonnanties die door de Staten van Holland en West-Friesland in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw werden uitgevaardigd. Uit die vele keuren blijkt ook machteloosheid, want met een bepaalde regelmaat werden dezelfde voorschriften opnieuw gepubliceerd en de aangekondigde straffen op een hoger niveau gebracht, waarbij zelfs openbare geseling gevolgd door verbanning uit het gewest werd opgelegd.

De Staten van Holland wonden er geen doekjes om. De keuren die zij lanceerden, waren er om de opbrengst van de bier- en wijnimpost veilig te stellen. Een zo groot mogelijke opbrengst van de bierimpost diende onder meer bereikt te worden door het decreteren van maatregelen *ter voorkoominge van de fraudes*.

Mogelijkheden te over voor fraude

Het bleek voor de Staten van Holland niet mogelijk een sluitend stelsel van voorschriften in te voeren, waardoor het onmogelijk zou zijn de bierbelasting te ontduiken. Een zwakke schakel in de wetgeving was de verscheidenheid aan belasting voor eenzelfde biersoort. De belasting die schippers, burgers en tappers / herbergiers moesten betalen, was verschillend. Een mooie illustratie daarvan geeft de keur van november 1749. Een burger betaalde toen 30 stuivers bierimpost voor een vat bier, een tapper echter ruim tweemaal zoveel: f 3,50. Voor verse bieren die in de oogsttijd werden geconsumeerd, gold een impost van 15 stuivers per vat. Bier dat buiten het gewest werd verkocht, was vrij van impost. Door aan te geven dat het bier bestemd was voor de 'export' ontstond er een aanzienlijke sluikhandel. Het was ook aantrekkelijk voor te geven dat het bier bestemd was om aan boord van schepen gebracht te worden. Over alle soorten bier was dan een impost van 12 stuivers per vat verschuldigd.

Juist die verscheidenheid in tarief leidde tot smokkel en andere vormen van fraude. Een Dordtenaar die een bierordonnantie ging herzien, speciaal om fraude te bestrijden, schreef rond 1700 een aanvullende wettekst:

Ende alsoo ondervonden wert, dat veel afschrijvinge wert gedaen van bieren daer van de intentie niet en is om die te versenden, maer om die in borgers en tappershuysen ter sluyck in te brengen en dat de brouwers, off hare knechts merckende dat daer ontrent recherche (= onderzoek) wert gedaen, het voor-noemde bier alsdan weder inslaen, voorgevende dat de schippers met dewelcke sij van mejninge waren 't gemelte bier te versenden, vertrocken, off niet te vinden sijn, soo sal in alsulcke gevallen, ende alvorens sodanigh bieren by jmant mogen werden ingeslagen, daer van weder een billiet gemaekt moeten werden, op de boeten van drie hondert gulden op jder vat.¹

¹ SAD archief 16, inventaris 1021.

Voor een tapper was het niet moeilijk bij een particulier bier te kopen die dat op eigen naam bij een brouwer of een biersteker had gekocht en daarover de relatief lage burgerimpost had betaald. Een dergelijke handelwijze was een vorm van belastingontduiking en dus strafbaar, maar waarschijnlijk moeilijk aan te tonen. De Staten hadden op een dergelijk vergrijp een boete gesteld van 40 ponden. Blijkbaar nam deze sluikhandel grote vormen aan, want in 1654 verhoogden de Staten van Holland de boete voor een dergelijke tapper tot 200 ponden, een gigantisch bedrag, gelijk aan een aantal jaar-salarissen. In de keur van 1740 werd dat bedrag zelfs verhoogd tot 400 ponden en een jaar sluiting van de zaak.

De hoge bierbelasting voor een tapper leidde er toe dat er clandestien bier werd getapt. Deze zogenaamde *sluycktappers* dienden gearresteerd te worden en gedwongen tot betaling van de boete. Kon de sluyktapper of tapster de boete niet betalen, *dan sullen sy luyden daar over openbaarlijck by geesselinghe of ten minsten by bannissement uyt Hollandt en Westvrieslandt* door de plaatselijke schepenen worden gestraft. Verbanning moest echter de ondergrens van de straf zijn!

De Staten lijken in het geheel geen vat te kunnen krijgen op de bierhandel en de daarmee samenhangende hoeveelheid bierbelasting. Bijna wanhopig vermeldt het twaalfde artikel van de resolutie uit 1740² :

En alsoo bevonden werdt dat de deure van fraude daagelijcks hoe langer hoe meerder werdt geopent, vermits de meenichte van Bierstallen die ten platten Lande zyn opgesteld, soo ordonneeren Wy dat de Statenresolutie van 28 mei 1669 wordt nageleefd.... Het bleek een vrome wens.

Fraude op grote schaal werd in de hand gewerkt door de handel in *dun* bier, ook wel *scheynbier* of *scharrebier* genoemd. Dat was eigenlijk nauwelijks bier te noemen, want het was een mengsel van spoelwater en wat restanten van wort aan het eind van het brouwproces. De vloeistof bevatte minder suiker, had nauwelijks smaak en had een heel laag alcoholgehalte. Dit soort ‘bier’ was vrij van belasting en werd vooral door de arme bevolking gedronken. Voor de fraudeur was het aantrekkelijk de betere (en duurdere) biersoorten als dunne bieren te laten aanmerken, waardoor er geen belasting verschuldigd was. Uiteraard werd dit bier dan tegen de normale prijs van het goede bier verkocht. De klant ondervond er geen nadeel van, de Staten des te meer.

De Staten reageerden door een maximumprijs voor scharrebier in te stellen, een besluit dat vele malen herhaald werd. Dat laatste duidt op het geringe succes van de resolutie. De Staten bepaalden voorts dat het scharrebier moest worden geleverd in emmers of in vaten met één bodem. Het moest direct zichtbaar zijn dat er sprake was van het zogenaamde *nabier*. Ten overvloede werden ook de boetes maar weer eens verhoogd:

Degene die *Scheyn, Kuyt ofte Scharrebier* voor een hogere prijs dan twintig stuivers per ton van 155 liter zou verkopen, *sal verbeuren een somme van duysent guldens, ende in cas van onvermoogen, sonder eenigh de minste gratie ofte coniventie, daar over arbitraal werden gestraft, ten minsten met bannissement.*

Een boete van duizend gulden dus, wat in die tijd een vermogen was en bovendien nog verbanning.

² SAD archief 134, inventaris 24, nr. 23.

De enige prijsverhoging die toegestaan is, wordt gevormd door vrachtkosten, maar ook die bedragen schreven de Staten voor.³ Eerder was het de Staten namelijk gebleken dat de handelaren de maximumprijs van dunne bieren verhoogden *voor onkosten van Vaetwerck, schoonmaken van de selve, t'huis brengen* e.d. In 1695 was daar dan ook een verbod op gekomen. Het waren clandestiene verhogingen om de bierimpost te ontwijken.

Het opleggen van een eed

Het afkondigen van diverse resoluties met betrekking tot de bierbelastingen door de Staten van Holland was niet afdoende om allerlei vormen van fraude te voorkomen, zoveel was wel duidelijk geworden.

Een belangrijke aanvulling op de resoluties was het opleggen van een eed aan diverse beroepsgroepen binnen de brouwnijverheid. In de eerste plaats kwamen natuurlijk de brouwers daarvoor in aanmerking. In de tekst van de eed van 1679 en 1695 wordt daarbij regelmatig verwezen naar de *Ordonnantie op de Bieren*:

Eedt voor de Brouwers

Ick beloove en sweere dat ick niet sal frauderen, of doen frauderen den Impost op de consumptie van de Bieren, directelijck of indirectelijck, in eenigerhande manieren; ende specialijck:

- Dat ick volgens het eerste Articul vande Ordonnantie op de Bieren gearresteert, geen Bieren sal brouwen minder dan de grove Tonne van dertig stuyvers, twee gulden, en soo voorts opgaende tot sulcken prijs als men goet vint; uytgesondert de Scheeps Bieren, die op de Schepen gedroncken en geconsumeert werden, die gebrouwen sullen werden op alsulcken prijs, als die by de Schippers den Brouwers aenbesteedt sullen werden.

- Dat ick oock met mijn kennisse geen Bieren (Scheeps-Bieren alleen uytgesondert) sal vaten, of doen vaten, dan in Tonnen, halve Tonnen, Vierendeelen ende Achtendeeltjes, ten ware met consent ende toestaen van den Pachter, ende dat daer van by Acte bleecke, welcke Tonnen, halve Tonnen, Vierendeelen en Achtendeeltjes eerst en al vooren ge-eyckt sullen moeten wesen by den geswooren Eycker.

- Dat ick volgens het negentiende Articul, door my, of yemandt van mijn Huysgesin, mijns wetens, geenige Bieren sal uytleveren, 't zy of deselve Bieren binnen dese Stadt, ofte het ressort van dien werden geconsumeert, ofte datse binnen de Steden of Plaetsen der Vereenighde Nederlanden, of oock buyten de Provincien werden vervoert, ofte t'Scheep gedroncken ofte geconsumeert, voor ende al eer vertoond werd het Biljet vanden Pachter mijnder residentie, of van den Pachter of Collecteur van de Plaetse daer die Bieren gesonden werden; inhoudende de quantiteyt van de Bieren, des sullen de Brouwers die hunne Bieren uyt het Geil scheppen, om op hare Bierstallen te senden, hun Bieren t'al-en tijden mogen uyt het Geil scheppen als het best gelegen komt.

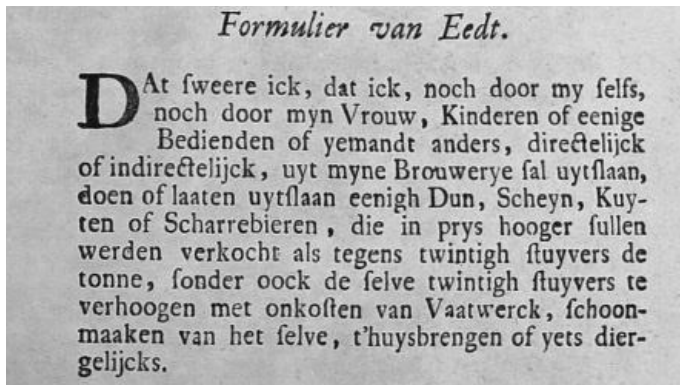
³ SAD archief 134, inventaris 24, nr. 207.

- *Dat ick oock volgens het ses en twintighste Articul, geen Dun, Scheyn of Scharrebier sal verkoopen ofte uytleveren, hooger als van een gulde de Ton.*
- *Dat ick oock, volgens het vier en dertigste Articul, voor mijn Drincke-Bier sal betalen in den Impost van elcke Brouwte, het zy groot of kleyn, twaelf stuyvers, ende 't selvige den Pachter oprechtelijck aengeven sal.*⁴

De gebrouwen bieren zouden dus ten minste f 1,50 per vat moeten kosten. Deze minimumprijs was van belang om een duidelijk verschil aan te geven met de dunne bieren die voor maximaal f 1 per vat belastingvrij werden verkocht.

De eed moest op een en dezelfde dag door alle Hollandse brouwers worden afgelegd: op woensdag 20 juli 1695. De brouwer die dan weigert de eed af te leggen, krijgt een boete van f 200 en wordt geschorst als brouwer.

Dat de handel in dunne bieren de bottleneck was, bleek uit de herhaalde gewestelijke ordonnaties, maar ook uit een aanvullende eed die de brouwers in 1711 moesten afleggen. De strekking was dat de brouwer noch zijn gezinsleden of wie dan ook, het dunne bier voor een hogere prijs dan f 1 per vat mochten verkopen:

Formulier van Eedt

Dat sweere ick, dat ick, noch door my selfs, noch door myn Vrouw, Kinderen of eenige Bedienden of yemandt anders, directelijck of indirectelijck, uyt myne Brouwerie sal uytslaan, doen of laten uytslaan eenigh Dun, Scheyn, Kuyten of Scharrebieren, die in prys hooger sullen werden verkocht als tegens twintigh stuyvers de tonne, sonder oock de selve twintigh stuyvers te verhoogen met onkosten van Vaatwerck, schoonmaaken van het selve, thuysbrengen of yets diergelijcks.

Het opleggen van een eed aan de brouwers was vanzelfsprekend niet voldoende om 'fraudateurs' te weren. De brouwers werden immers omringd door diverse personen die ook met het bier van doen hadden. Personen die op enigerlei manier betrokken waren bij de bierhandel moesten volgens de autoriteiten eveneens onder ede worden geplaatst. Zo werd ook de *kuipers* een eed afgenomen, want bij de constructie van de

⁴ SAD archief 134, inventaris 24, nr. 86.

vaten kon al fraude worden gepleegd, onder andere met betrekking tot het volume. De *ijker* die vervolgens de vaten ging beoordelen en ijken stond ook onder ede. De *bier-dragers* en *bierslepers* werd eveneens een eed afgenomen, want ook zij zouden kunnen meewerken aan frauduleus handelen.

Een andere schakel in de bierhandel was de biersteker of bierschooier. Deze kocht de bieren bij de brouwerij en leverde die bij de tappers en herbergiers. Ook deze diende onder ede te staan, want ook deze fase in het biertraject van brouwer naar consument was fraudegevoelig.

Eedt voor de Biersteeckers

*Ick belove ende sweere, dat ick niet sal frauderen of doen frauderen den impost op de Bieren, directelijck ofte indirectelijck, in geenderhande manieren, ende specialijck dat ick, in gevolge van het negentiende en twintighste articul van de Ordonnantie op het Middel van de Bieren geëmaneert (= ingevoerd), door my, ofte yemandt van mijn Huysgesin, mijns wetens, geenige Bieren sal uytleveren, het zy of de selve Bieren binnen dese Stadt of Plaetse, ofte het resoort van dien werden geconsumeert, ofte dat die binnen de Steden ofte Plaetsen der Vereenighde Nederlanden, ofte oock buyten de Provincie werden vervoerd, of te Scheep gedroncken, of geconsumeert, voor ende aleer vertoont sal werden het Biljet van den Pachter mijner residentie, ofte van den Pachter ofte Collecteur van de Plaetse daer de Bieren gesonden werden, inhoudende de quantiteyt van de Bieren. Soo waerlijck moet my Godt almachtigh helpen.*⁵

De bierstekers kunnen eveneens een boete van *f* 200 en een jaar schorsing tegemoet zien als zij weigeren de eed af te leggen. Ook bij de biersteker draait het om het tijdig en volledig betalen van de bierimpost. Alle bieren moeten aangegeven zijn en het biljet moet de juiste hoeveelheid bier vermelden.

Soms werd zelfs het personeel van een brouwer door de schepenen of door de schout onder ede geplaatst als dat personeel werd ingezet bij het vervoer van bier van brouwerij naar schepen of als het bier vanuit de werkplaats meteen op karren werd geladen. De gezworen bierwerkers werden dan vervangen door eigen beëdigd personeel. Hoger in de hiërarchie stonden de pachter en de collecteur van de bierimpost/accijnzen.⁶ Zij inden de belastingen namens de gewestelijke of lokale autoriteiten. Ook deze personen waren vanzelfsprekend onder ede geplaatst. De persoon die nauwkeurig elke week noteerde hoeveel brouwsels een brouwer had geproduceerd, de zogenaamde inslager, had eveneens een eed aan de stad afgelegd. De moeilijkheid was echter dat nu wel de wekeleijkse productie van de Dordtse brouwers bekend was, maar daar werden correcties op toegepast vanwege weglekken en gebruik door personeel en bezoekers van de brouwerij. Een sluitend systeem was het daardoor niet.

Hoewel vrijwel het gehele biercircuit onder ede stond, werd het ontduiken van de bierbelastingen er niet mee voorkomen.

⁵ SAD archief 134, inventaris 24, nr. 87.

⁶ Een pachter had voor een aantal jaren (doorgaans drie jaren) van de overheid het recht gekocht om belasting te mogen innen. Dat recht ging naar de hoogstbiedende. Vaak had de pachter een of meer collecteurs in dienst.

PUBLICATIE.

ho Bailliuw en Schepenen der Stad Dordrecht en Merwede, in erbaring zyn gekomen / dat een of meerdere Booswigten zig niet ontzien hebben om in den Nacht tusschen laatstleden Woensdag en Donderdag, op de allerbiolentste wyze niet alleen te breeken in 't Comptoir waar op de Impositien op de Bieren ontfangen worden / staande inde Hoffstraa t binnen deeze Stad / maar ook daar en boven alle de Lesfenaars in 't gem. Comptoir staande / op eene geweldadige wyze open en aan stukken te breeken / en het daar in gelegen hebbende geld weg te neemen / zonder dat zodanige Booswigt of Booswigten tot heden toe / niet tegenstaande de gedaane recherches hebben kunnen worden ontdekt. Zoo is 't: dat Bailliuw en Schepenen voornoemd / met communicatie en overleg van den Provisioneele Raad deezer Stad / by deezen uitlooben eene Præmie van Honderd Ducaten te betalen uit Stads Casse / aan den geenen die de Daader of Daaders van boosfz. enoyme Braak en Dieffstal weet aan te wyzen / zodanig dat dezelve in handen van de Justitie komen te geraken / en van het fait overtuigd worden / zullende des aanbengers naam / des begeerende / werden gesecreteerd.

Aldus gedaan, gearresteerd en gepubliceerd by Bailliuw en Schepenen voornoemd, op heden den 21 Maart 1795. het 1ste Jaar der Bataafsche Vryheid.

In kennisfe van my Secretaris.

M. G. REES.

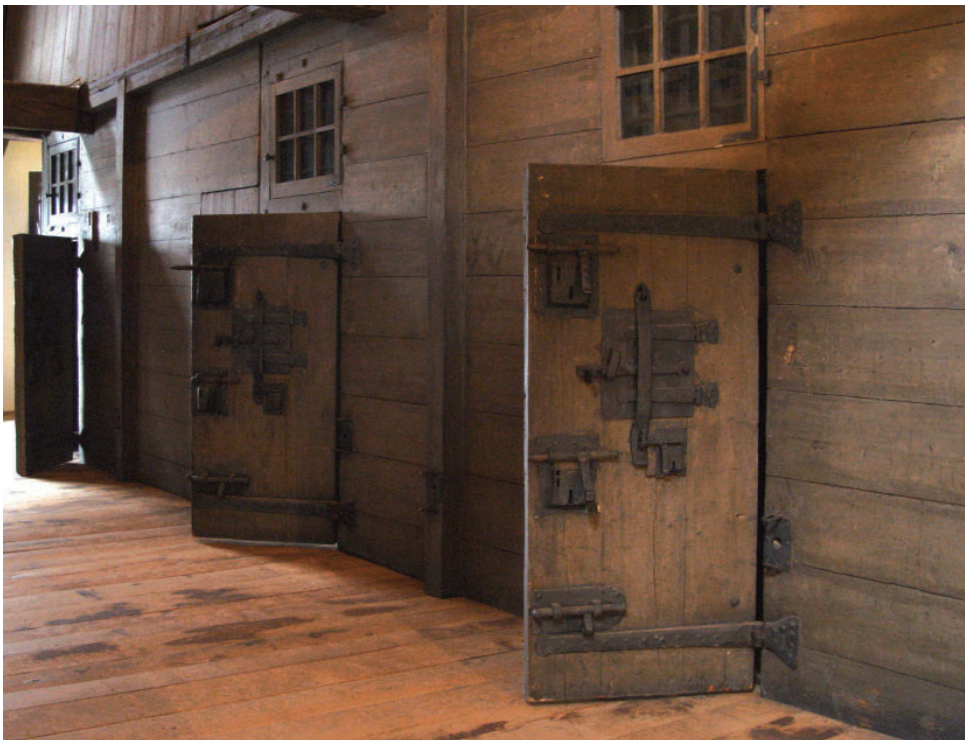
Inbraak

Een Publicatie van zaterdag 21 maart 1795 maakt melding van een brutale inbraak in het kantoor van de impost op bieren.

In de nacht van woensdag 18 maart op donderdag 19 maart vond er een *allerviolenste* (zeer gewelddadige) inbraak plaats in het kantoor waar de imposten (= belastingen) op de bieren werden ontvangen. Het kantoor bevond zich in de Hofstraat. *Eén of meerdere Booswigten* waren nogal te keer gegaan en hadden alle lessenaars op *een gewelddadige wijze* opengebroken en het geld dat zich daarin bevond, weggenomen.

Ondanks onderzoek was er van de inbrekers geen spoor te bekennen. In overleg met de Provinciale Raad van de stad loofden de baljuw en schepenen een premie uit van *Honderd Ducaten*, te betalen uit de stadskas, voor het aanbrengen van de dader(s) van de voorsz. *enorme Braak en Diefstal*.

De naam van degene die de dader(s) zou aanbrengen, zou geheim worden gehouden (*gesecreteerd*).

Gevangeniszellen in het stadhuis van Dordrecht.

N M

De Ed: Heeren Bailliuw, ende Mannen van den Hove ende Hooge Vyerschare van Zuydt-Hollandt meer ende meer in erbaringe gekomen zijnde / Dat al-omme doo; geheel Zuydt-Hollandt, eenige Jaren herwaarts / het Belschieten of Belschencken van Huydegoms ende Huydts / al-daar soodanigh is toe-genomen / dat sommige Jonge-
manschap / en andere / die haar daar onder vermengen / rotten / en by een-komste komen te formeren / doo; welke sy niet alleen by Dagen / maar oock (dat het schynelijckste is) by Nachte / de Huydegoms ende Huydts al-daar Belschieten / ofte (soo sy 't noemen) Eer-schoten geven / ende oock veel-tijds op de Wegh / daer de selve ten dage van het Trouwen passeren / Belschencken met Wijn / ofte andere Dranken / alles in verwachtinge / gelijk die selve Rotte niet duysterlijck te kennen geven / van daar doo; / van de Huydegoms / Huydts / of hare Vrienden / merckelijke Somme / tot Drinck-gelagen te krijgen / 't welck / indien daar op niet spoedigh / of groot genoegh / naar der selver fantasie / komt te volgen / de selve niet Schelden / ende ongehoorde Dreygementen / in het Schieten menighmaal soodanigh voort varen / dat de Deuren ende Vensters / by de Nieuw-Getrouwde / of haar Ouders en Vrienden / daar sy haar onthouden / worden verbroken / en aan stukken geslagen / wordende oock het Geldt / dat sy doo; soodanige geweldige af-perssinghe bekomen / met Droncken drincken / Vechterpen / ende Straat-schenderpen / seer onnuttelijck geconsumeert werdt / behalven dat doo; het voo; gemelde Schieten seer swaere Ongelucken van Brandt / en andersints / te verwachten staan / aan-gesien wel de meeste ercessen / in de voorschrebe sake / by Abondt werden gepleeght / ende by sulck slag van Volck / die haar / op de verwachtinge van de voo; gemelde Schenckagien / al-bereydt in de Herberge Droncken / en Onbequaam Gesloopen hebben: **S O O I S 'T**, Dat mijn Ed: Heeren Bailliuw ende Mannen voornomt daer jegens / soo veel doenlijck / trachtende te voo;-sien / hebben goet gebonden allen ende een yegelijck by desen wel expresselijck te verbieden / ende te interdiceren / by Dagh ofte Nacht / de Huydegoms ofte Huydts te Belschieten / Eer-schoten te geven / ofte oock met Wijn / Bier / ofte anderen Dranch te Belschencken / ende oock aan soodanige Belschieters of Belschenckers eenige Fooyen / Drinck-geldt / of Vereeringen te geven: Op Poene dat die gene de welke de Huydegoms ofte Huydts als vooren sullen komen te Belschieten / Eer-schoten te geven / ofte te Belschencken / naar exigentie van laken / arbitraijck / selfs aan den Lijve / sal werden gestraft / ende dat die gene de welke aan soodanige Belschieters ofte Belschenckers eenige Fooyen / Drinck-geldt / ofte Vereering-
gen komen te geven / ten behoefte van den Heer Officier / sullen verbeuren een Boete van dertigh Ponden / te veertigh grooten 't Pondt. Ende op dat dese Haar Ed: Achtbaarheden serienle meyninge ende intentie des te beter mochte werden geasssequeert / ende de Ober-treders van dese Ovdonnantie naar behooren gestraft / soo lasten ende bevelen wel-gemelde Ed: Heeren Bailliuw ende Mannen / by desen wel expresselijck alle Schouten ende Gerechten / missgaders Secretarissen, ende andere Bediende van de respectieve Dorpen, onder het Distrikt van Zuydt-Hollandt resorsterende / Dat de selve / soo ras tot haar luyder kennisse geho-
men sal zijn dat dese Haar Ed: Achtbaarheden Ovdonnantie by d'een ofte d'ander is Ober-treden / gehouden en geobligeert sullen wesen / aan-sondts aan den Ed: Heer Bailliuw des-wegen de behooylijke kennisse te geven / sullende op des selfs Aan-bryngen / onder Verklaringe / op den Eedt by 't aan-bangen van des selfs Bedieninge gedaan / volkomen geloof meriteren / ende selfs soodanigh / dat daar op / sonder eenigh verder ofte nader Bewijs / Recht sal werden gedaan / ende den Belschuldighden gecondemneert / onder Beloften / Dat den Naam van den Aan-brynger altoos sal blijven geseereteert / ende den selfden een Werde van de Boeten gemeten sal: Ende op dat niemandt eenige Ignorantie soude kunnen praterenderen / sal desen al-omme werden Gepubli-
ceert ende Geaffigeert daer het behoort / ende in gelijcke gelegentheden te geschieden gebuychelijck is. Actum by d'Ed: Heeren Bailliuw ende Mannen voornomt / op hyden den 10^{den} Maart, 1681.

In kennisse van my,

H: van den H O N E R T.

Tot Dordrecht, gedrukt by Hendrick en Johannes van Esch, Ordinaris Stadts Drucker, woonende naast de Brouwerij van 't Cruys, in de Papier Winckel.

Afpersing

Een akte van 10 maart 1681 vaardigt een verbod uit om bruidsparen niet met bier te overgieten of af te persen.

Al vele malen was het de *Baljuw, de Mannen van den Hove en de Hoge Vierschaar van Zuid-Holland* ter ore gekomen dat het *beschieten* of *beschenken* van bruidsparen zeer was toegenomen. Jongelui vielen niet alleen overdag maar zelfs 's nachts bruidsparen lastig. Ze schoten - zelf noemden ze het *ereschoten* - in de lucht en overgoten bruidsparen met bier of andere dranken op de weg waar ze langs kwamen.

Het was de bedoeling op deze manier geld los te krijgen van de bruidsparen en hun vrienden om zich te bedrinken in de herbergen. Als ze te weinig ontvingen, begonnen ze te schelden en te dreigen. Ze schoten dan ramen en deuren van het bruidspaar, de ouders of vrienden aan stukken. Met het afgeperste geld gingen ze naar de herberg, waar het vaak op vechtpartijen uitliep. Door het schieten ontstond er groot gevaar voor brand en ongelukken.

Door de overheid werd nu een verbod uitgevaardigd dat wie betrappt werd op het *beschieten* of *begieten met bier* een gerechtelijke lijfstraf niet zou ontgaan. Zelfs bruidsparen die de daders toch *eenige fooyen, drinckgeld ofte vereeringen* hadden gegeven, konden rekenen op een boete.

Schout, gerecht of secretaris van het dorp in het district Zuid-Holland waar dit plaatsvond, moesten de baljuw zo snel mogelijk hiervan in kennis stellen. De naam van een eventuele aanbrengrer zou geheim blijven. Tevens kreeg deze een derde van de boete. En opdat niemand *eenige ignorantie* (onwetendheid) zou *praetenderen* zou deze kennisgeving *al omme* werden gepubliceert.

Man met bierpul gevangen in het blok. Misericorde of zitterke in de koorbanken van de Grote Kerk te Dordrecht, 1540.

Regelmatig werd er geklaagd over de slechte kwaliteit van het water in de grachten. Zowel voor het bier als voor huishoudelijk gebruik werd hier water geput (de Lombardbrug, detail, door J. van Lexmond, 1830).

‘Een beklaghelijck Refereyn van dat arme Bier’

Ghy lieve Drincke broeders, bidt voor dit bier,
Want den adem wilder uut, 't is seer kranck hier,
Het en wasser noyt soo qualijcken ane,
4 Wy moeten al blijven op de bane,
Alle die daer geerne pleghen mede om te gane.
Het wort seer beklaecht van menighen Kuythane
Om dattet in alsulcken quale is ghesleghen
8 Van een jammerlijc gebrec; my deert dat ickt vermane,
Want het heeft een groote Water-siechte ghekreghen.
Ghy die daer raet of remedie weet teghen,
Comt ende helpet doch uut rechter ghenaden,
12 Het heeft langhe tijt dus platte gheleghen,
Want dit arme Bier heeft het water gheladen..

Het heeft langhe ghesien seer bleeck ende blaeu,
Maer nu ist t'eenmaal flaeuwer dan flaeu.
16 Het en heeft niet een haerken op zijnen kam,
Ten heeft reuck noch smaeck, ten stont noyt so naeuwe,
En bysonder sint dat Maerten van Rossum quam:
Hij dede dat ment t'eenmael zijn cracht benam,
20 Al lagh het te vooren ghenoech in qualen.
Och, ick worde daerom so bloedelijcke gram
Datmen de schade op 't arme Bier wil verhalen
En op mijn Heer van Halewijn dat zy moeten betalen
24 Die soo menighen ghoden ghilde kunnen versaden:
Jae, ick vrees dat ons 't Bier op 't leste sal falen,
Want het arme Bier heeft het water gheladen.

Mijn Heere de Kan sit soo deerlijck int ghetreure
28 Omdat dit arme Bier als een maghere leure
Kranck is, hij en weet ter wereld geen liever vriendinne;
Men schooter wel een bout van seven ellen deure.
Het leyt en zwalpt, ten heeft niet dan 't water inne.
32 Och sterft het Bier ick verliese mijn sinne.
Ick sorge jae na dat de siekten uytwijsen,
Want waer ick mij keere of waer ick mij winne,
K'en hoore niemant het onnosele Bier meer prijsen.
36 Och conde men noch vinden eenighe provijsen,
Die dit arme Bier een weynich quamen in staden.
Comt thoont u hulpe, alle lieve Accijsen,
Want het arme Bier heeft het water gheladen..

40 Het marckt nu de broeders alle confuys,
 Omdat men 't arme Bier doet sulcken kruys,
 't Welck in seven jaeren niet al te ghesont en was.
 Och, het dede ons soo hertelijck loopen van huys,
 44 Als wij hoorden segghen dattet ghenas.
 Maer eylaes, nu ist t'eenemael inden plas,
 Het swalpt inden buyc, ten can niet verheughen
 En twort alle daghen hoe langher hoe argher gebras.
 48 Ten sal haest nau om wat te spoelen deughen.
 Niemant en achtet dan onnutte zeughen,
 Die daer in plossen als eenden die baden.
 Dit is die meeste oorsake datment niet sal meughen,
 52 *Want het arme Bier heeft het water gheladen.*

Prince, wy bidden u ootmoedelijc voor onse Vrouwe:
 Soect doch remedie in eenighen wouwe
 Opdat dit arme Bier wat verfrayen magh.
 56 De brouwers gaen soo deerlijck inde rouwe,
 Zy klaghen en kermen den gantschen dagh,
 Ende alle Drincke-broers maken sulcken gheklagh.
 Een steenen hart soud't moeten erbarmen
 60 Omdat men dit Bier noyt naerder syn dood en sagh.
 Ghy, Bier-makers, tis in uwer macht, wildy't beschermen.
 Verhoort het ghebedt van uwen armen,
 T' is anders niet mogelijc dattet mach verfrayen!
 64 Doet het met wat meer Hoppe en Mout verwarmen,
Want het arme Bier heeft het water gheladen.

Finis

Een beklaghelijck Refereyn/ Van dat arme Bier/ hoe dattet seer kranck ende Watersuchtigh is. Seer ghenoeghlijc om te lesen

Bovenstaand gedicht gaat over het 'arme bier', dat volgens de anonieme dichter 'seer kranck (ziek) ende watersuchtigh' is. Het gedicht komt voor in een bundel onder de titel: 'Veelderhande geneuchlijcke Dichten, Tafelspelen ende Referynen'. De bundel zou in 1600 gedrukt zijn in Antwerpen bij Jan van Ghelen in drukkerij 'In de Witte Hasewint'. Uit onderzoek is gebleken dat Van Ghelen overleed in 1583 en de editie van 1600 een zogenaamde 'pirateneditie' moet zijn.¹ Het 'Refereyn' dateert van omstreeks 1542.

Hieronder volgt een korte samenvatting van het 'Refereyn van dat arme Bier'.²

Hoewel het gedicht betrekking heeft op Antwerpen, kan het in iedere willekeurige stad, waaronder Dordrecht, hebben plaatsgevonden: er was altijd wel reden om te klagen over de kwaliteit van het bier in de zestiende eeuw.

Al zeven jaar wordt er door de *Kuythane* of *Drinckebroeders* (r. 1, 6, 42)³ geklaagd over de kwaliteit van het water en van het bier. Kuyte of Kuit was een biersoort voor de modale (doorsnee) drinker. Het wordt nu tijd om te blijven op de bane (r. 4): te gaan strijden voor de goede zaak.

Ook *Mijn Heere de (bier)Kan* (r.27) klaagt over zijn vriendin het *arme Bier*, want zelfs deze *maghere leure* (magere slons, r. 28) is ziek en doorboort met een *bout van seven ellen?* (r. 30). Hij weet op de hele wereld geen *liever vriendinne* (r. 29). Het bier was al lang slecht, maar door de komst van de Gelderse legeraanvoerder *Maarten van Rossum* (r. 18) en zijn bende, die alle graanvelden hadden verwoest, was het bier nog slechter geworden. Het bier *swalpt inden buyc* (klotst in de buik, r. 46). Alleen *onnutte zeughen* vinden dit spoelwater nog goed genoeg om er in te *plonsen als badende eenden* (r. 48, 49, 50). *Drinckebroer* vraagt nu aan de *Prince* (Prins der Zotten? r. 53) om *onse Vrouwe* het Bier te *bidden* de kwaliteit van het bier te verbeteren (r. 53).

Vanwege de problemen met het water en de belegering van de stad, die de magistraat veel geld hadden gekost, waren de accijnzen verhoogd. *Drinckebroer* verzoekt nu ook de (bier en wijn)accijnzen (Hale-wijn, r. 22, 23)⁴ en het arme waterbier *in staden* (te hulp, r. 37) te komen: *Comt, thoont u hulpe, alle lieve Accijsen* (r. 38). De accijnzem moeten verlaagd worden en de kwaliteit van het bier verbeterd.

Tot besluit vraagt *Drinckebroer* aan de *Bier-makers* (brouwers, r. 61) wat *wouwe* (kleur, r. 54) aan het bier te geven en geeft hij het advies het arme water *met wat meer hoppe en mout* te *verwarmen* (r. 64), want het arme bier heeft het water *gheladen* (gekweld of onder een zware last gebukt doen gaan).

¹ Pleij, p. 237. Een andere drukker ('piraat') gaf deze editie in 1600 uit onder de naam van Jan van Ghelen.

² Voor de samenvatting is gebruik gemaakt van een studie over dit gedicht door P. Verhuyck, 'Slecht bier in de Gouden Eeuw'. *Tijdschrift AVBG - 1988/3*, Antwerpen, p. 33-42.

³ r. 1, 6, 42 = regel 1, 6 en 42 van het gedicht.

⁴ Hale-wijn is een woordspeling op verhalen van accijns op wijn.

Brouwerij Het Lam

Op het Nieuwe Werck woonden veel immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, die zich zowel om geloofsredenen als uit economische motieven in Dordrecht hadden gevestigd. Een van hen was Huijbert du Sair senior, een brouwer en koopman in granen uit Maastricht. Hij liet zich in 1674 inschrijven als poorter van Dordrecht. Op 29 maart 1665, nog voordat hij zijn Dordtse poorterschap verkreeg, werd uit zijn huwelijk met Jenneken de Want in de Dordtse Waalse kerk een dochter Jeanne gedoopt. Op 11 januari 1675 volgde de doop van dochter Maria. Het echtpaar had nog drie kinderen die vermoedelijk tussen 1665 en 1675 in of rond Maastricht geboren zijn: Margrieta, Huijbert junior en Matthijs. De vijf kinderen waren nog jong toen hun vader in juni 1680 in Dordrecht kwam te overlijden.

De niet onvermogen weduwe kocht op 20 maart 1682 een huis en erf aan de Hoge Nieuwstraat uit de boedel van de overleden Johannes van Stabrouck. Het huis werd verhuurd aan diens zoon Hendrick van Stabrouck. Daar Jenneken de Want het huis wilde ombouwen tot een brouwerij, diende Hendrick afstand te doen van zijn huur-rechten:

*...aangesien de eerst comparant seer geerne uit selve huijs goetstijts soude timmeren omme daerinne eene brouwerije te formeren...*¹

Naast het huis bevond zich een leeg erf dat doorliep tot aan de Walevest, waar nog twee huisjes stonden. Op 2 juni 1682 kocht Jenneken aan de zijde van de Walevest een belendend huis van Hendrick Esselbrugge, een hoefsmid. In 1682 werd hier de brouwerij *’t Witte Lam* gevestigd.

In de periode 1691-1693 kocht zij nog twee belendende huizen aan de Hoge Nieuwstraat, alsmede twee daarachter staande huizen aan de Walevest.

1694-1725 Matthijs du Sair

Na haar overlijden in 1694 werd de zoon van Jenneken de Want, Matthijs du Sair, brouwer in *’t Witte Lam*. In 1706 breidde Matthijs du Sair het onroerend goed uit door de aankoop van een belendend huis aan de Hoge Nieuwstraat, waarmee het totale perceel van de brouwerij de tegenwoordige omvang kreeg.² In 1706 liet hij alle panden slopen en werd er een volledig nieuwe brouwerij gebouwd.

Aan de zijde van de Hoge Nieuwstraat bevinden zich boven de toegangen twee sluitstenen, één met het jaartal 1706 en één met de beeltenis van het Lam, waar het pand nog steeds zijn naam aan ontleent.

¹ SAD archief 20, inventaris 373.

² SAD archief 9, inventaris 805.7.

Op 19 mei 1723 deed Mattijs du Sair verslag aan de Dordtse brouwers van een vergadering die hij met brouwers uit Holland had bijgewoond in 's-Gravenhage:

*Confrérie van de brouwers collegaliter vergadert sijnde is door de heer Duzaer omstandig rapport gedaen van alle 't gene op de generaele bijeenkomst in 's Gravenhage was voorgevallen en also bij de generaele vergaderingh was geresolveert, dat ijder van de leeden haere respectiven regenten souden gaen spreken. Eerstelijk over het gepresenteerde request wegens het misbruik van 't vaetwerk nog het weeren van de vremde gist, nog over het verminderen van den impost op de bieren, alsmede over het vernietigen ofte versagten van het sevende articul van de nieuwe generale ordonnantie. Soo zijn ten dien eijnde gecommiteert de overluijden van de confrerie ende is haer ook versogt den heer president borgemeester van den Honaert mede te kennen te geven, dat den pagter robijn wilde invoeren. Dat de huijsluijden moeste betalen ses duijten voor een zegel vant scharre bier en denselve heer te versoeken, dat heeren borgemeester daer in geliefde te voorzien.*³

Matthijs was naast eigenaar van de brouwerij ook boekhouder en deken van de voetboogschutters:

Op 2 mei 1725 compareerde Matthijs du Sair voor notaris Albertus van Nievelt als boekhouder van de St. Jorisdoelen. Hij verhuurde ten behoeve van Jacob de With en zijn vrouw Anna Hoevenaer den voorsegde St. Joris Doele voor de somme van f 280 in 't jaer.⁴

Matthijs du Sair stierf op 31-jarige leeftijd en werd in Dordrecht 25 oktober 1725 begraven:

De heer Matthijs du Zaar, jongman op de Hooge Nieuwstraet. met koetse 3 boven 't ordinaer getal. Den overledene was in zijn edele leven boekhouder en deken van de eedele schutters van de edele Voetboogh binnen Dordrecht van den Sint Jooris doelen. eerste boden.

28 maart 1726 werd de erfopvolging geregeld bij notaris Albertus van Nievelt:

Johanna en Catharina Dusart wonende binnen dese stad. In qualite als geinstitueerde erffgenamen van wijlen haren broeder Matthijs Dusart als neffens Martinus van der Pijpe bij appointementen van de Camere Juditieel der voorsegde stad aengesteld tot voogd over de minderjarige kinderen van wijlen Adriaen Mels en Maria Dusart en verclaerden de comparanten in de voornoemde hare qualijt in der besten en crachtigsten forme doenlijck geconstitueert, magtig gemaect en procuratie te geven bij desen den ed.heer Johan van Campe, procureur voor beijde de Hoven van Justitie in Holland.

³ SAD archief 16, inventaris 932 folio 109v.

⁴ SAD archief 20, inventaris 619 folio 62.

Speciaallick omme uijt den namen en vanwege de voornoemde comparanten voor de Hove van Holland waer te nemen ende defenderen sodanige sake als lieden in hare gemelte qualijtjt als impetranten (= verkrijgers) genootsaecht sijnde te ondernemen op de jegens Anna Mels, meerderjarige ongehuwde dogter, soo voor haer selve en als eenige en universeele erffgenaeme van hare suster Elisabeth Mels.⁵

1725-1776 Adriaan Mels

Adriaan Mels was een neef van Matthijs du Sair en zoon van Adriaan Mels senior, brouwer in *Het Anker* en Maria Dusart (du Sair).

Adriaan Mels junior had personeel in dienst uit het gebied (het land van Luik) waar de families Du Sair en Mels vandaan kwamen:

2 april 1737: Robbert Vermeij j(onge)m(an) van Achel in 't landt van Luyk woont bij huwelijk in de Brouwerij 't Lam op de Walevest.⁶

Tussen 1751 en 1759: Michiel Pelmans j(onge)m(an) van Luyck (bij huwelijk) woont in de Brouwerij van 't Lam.⁷

29 juli 1763: Andries Driessen j(onge)m(an) uit Hamont bij 's Hertogenbosch woont in Brouwerij 't Lam.⁸

Voormalige brouwerij Het Lam in de Hoge Nieuwstraat, omgebouwd tot appartementen.

⁵ SAD archief 20, inventaris 619 folio 56.

⁶ SAD archief 3, inventaris 24 folio 68.

⁷ SAD archief 3, inventaris 25 folio 174.

⁸ SAD archief 3, inventaris 26, folio 40v.

Tijdens een vergadering van de confrérie van Dordtse brouwers op 2 april 1771 verklaarde Adriaan Mels dat niettegenstaande de klimmende ouderdom hij *edele egter genegen en bereid bleef om zig allesints van zijn edele post te acquiteeren* (= verwijderen), *en ten dienste der confrérie alles mogelijk te contribueeren, dog egter dat zijn edel lighaams constitutie de fatigue* (= vermoeienis) *van de Haagse reijse niet soude kunnen resisteeren* (= weerstaan) *sonder pericul* (= gevaar) *van dangereuse gevolgen. Waarom zijn edel versogt van de reijse naar 's Gravenhage gedechargeert* (= ontslagen) *te werden.*

Na het overlijden van Adriaan Mels op 27 december 1776, erfde zijn weduwe Maria Dusart:

- *de helft in een huis en erf brouwerij en mouterij met deszelfs kelders en gevolgen genaamt 'het Lam' op de Hooge Nieuwstraat naast het huis 'den Berm' genaamt aan de eene en t huijs van de roomsche kerk op de Hooge Nieuwstraat getaxeerd op f 5.500.*
- *de helft in de beterschap van een tuin en huizing op de Walevest agter dezelve brouwerij getaxeerd op f 500.*
- *de helft in een pakhuijsje en erf op de Hooge Nieuwstraat over de brouwerij naast 't huis van Teunis Mastenbroek getaxeerd op f 150.*
- *de helft in een pakhuijs en erf 'Lares' genaamt op de Hooge Nieuwstraat naast het pakhuijs van de wed. Eliklink aan de eene en 't huijs van Jan Moret aan de anderzijde getaxeerd op f 600.*
- *de helft in een pakhuijs en erf op de Engelenbrugse kai.⁹*

Achterzijde van de voormalige brouwerij Het Lam aan de Binnenwalevest.

⁹ SAD 3, inventaris 3575 folio 198B.

1777-1812 Adriaan Lacoste

Op 12 april 1777 werd Adriaan Lacoste, achterneef van Adriaan Mels, als nieuw lid van de brouwersconfrérie genoteerd. Bij deze gelegenheid klaagde Lacoste over *moeijelijkheden met de bierdraggers waer over gedelibereert zijnde is aan de heer Lacoste verzogt om de zagste wegen daar mede in te slaan.*¹⁰

Tijdens de brouwersvergadering van 21 april 1787 werd B. van Ourijk tot overman aangesteld en tot deken Adriaan Lacoste, welke nieuwe aangestelde heren als *naa gewoonte verzogt zijn de generaale vergadering van Heeren Brouwers van Holland en Westvriesland tegen de bepaalde tijd te beschrijven en dezelve bij te wonen met qualificatie om over de gearresteerde pointen van beschrijving zoodanig te helpen delibereeren en resolveeren als te meeste nutte van de brouwneering sullen oordeelen te behooren.*

Op 13 januari 1794 diende Adriaan Lacoste een verzoek in *tot het uijtsetten van een balk met leuning en uit de selver bierbrouwerij 't Lam op zijn erf aan de Vest achter de Hoge Nieuwstraat:*

Geeft eerbiedig te kennen Adriaan La Coste, koopman en bierbrouwer in de brouwerij 't Lam op de Hooge Nieuwstraat en uijtkomende op de Veste binnen deeze stad Dordrecht.

Dat hij den oorsaake van de oneenigvuldige en gedurige onaangenaemheden met de koorn molenaers welke het graan voor zijne brouwerij malen, zig genoodzaakt vind een rosmolen te moeten doen maken, ten einde het koorn voor zijne brouwerij benodigt zelve te malen dan dat daer volstrekt geen plaats voor zodanig een molen in zijne brouwerij is, hij te raden was 't erf op de Vest, agter zijne brouwerij geleege, hem toebehorende, daer toe te laten betimmeren, maar dat hij in dat geval, zoo tot behoorlijke sluijting en tot voorkoming van alle te dugten ontvreemding als anders in de nootsakelijkheid zijn zoude om een balk uijt zijne brouwerij op gemelt erf op de hoogte van 18 of 20 voeten aan beide zijde met leuning voorsien te doen leggen.

Weshalven de vrijheid gebruikt zig te keren tot Uedelachtbaren met versoeck, dat deselve de goedheid gelieven te hebben hem 't doen maken en leggen van zodanig een balk over de Vest te veroorloven.

't welk doende

was getekent; Anthonij Bax.

Het antwoord volgde 3 februari 1794:

Heeren Regeerende Burgem. der stad Dordrecht gezien en geexamineert hebbende de nevenstaande request, midsgaders daer op gehoord de consideratien en het advis van Heeren Thesaurier der Reperatien en Achten van 't quartier. accorderen aan den suppliant derzels versoeck daer bij gedaen en permitteeren derzelven bij deesen omme uijt zijne bierbrouwerij genaemd 'het Lam', en uijt-

¹⁰ SAD archief 16, inventaris 932.

komende op de Veste agter de Hooge Nieuwstraat binnen deese stadt. over de gemelde Veste te doen leggen, een balk ter hoogte van 18 of 20 voeten, boven de straet aldaer. aan wederseijden met leuningn voorsien, omme daer over uijt zijne gemelde bierbrouwerij, bij zijne aldaer te stellen rosmolen, te komen en voor alle te dugten ontvreemding zoo veel mogelijk gedekt te zijn. actum Dordrecht 3 febr. 1794. In kennisse van mij / was getekent / H. v.d. Santheuvel.¹¹

Een rosmolen werd door één of meer paarden in beweging gezet.

1812-1848: Cornelis Vriesendorp en Jacob Staes Vriesendorp

Op 2 juni 1812 werd het volgende bekendgemaakt:

Uit de hand te koop; de brouwerij 't Lam met desselfs toebehooren en woonhuis daar aan staande en gelegen binnen Dordrecht. Te bevragen in gemelde brouwerij. De brieven franco.¹²

¹¹ SAD archief 3, inventaris 871, folio 164v.

¹² SAD archief 569, inventaris 18.

In de Dordrechtse Courant van 13 juni 1812 werd de verkoop van brouwerij *Het Lam* bekend gemaakt:

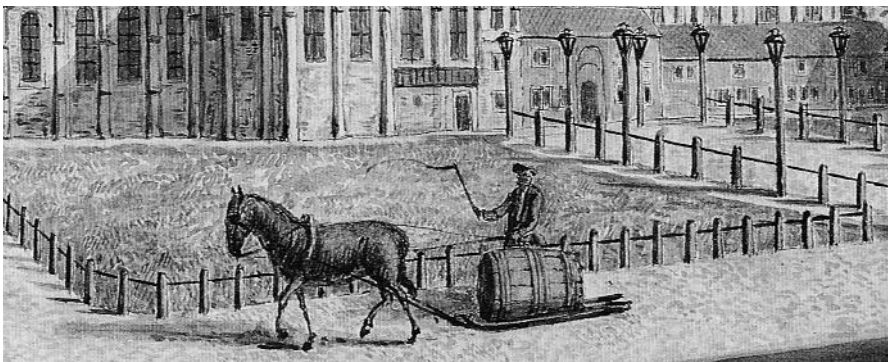
De ondergetekende bedankt bij deze het geeerd publiek voor de calandisie, welke hij als brouwer in 't Lam gedurende vele jaren, zoo gunstig, in en buiten de stad genooten heeft en alzoo de brouwerij door verkoop aan de heeren gebr. Vriesendorp overgedaan is verzoekt de ondergetekende met de voortduring van de calandisie gemelde heeren te begunstigen.
*Adriaan Lacoste.*¹³

13 juni 1812. De ondergeteekenden door aankoop eigenaars geworden zijnde van de brouwerij 't Lam binnen deze stad, bevorens toebehoord hebbend aan den Heer Adriaan Lacoste, recommanderen zich in een ieders gunst en aanbeveling, kunnende men van eene prompte bediening verzekerd zijn. De affaire zal met primo julij aanstaande voor rekening van de ondergeteekenden beginnen.
*Dordrecht, 13 juni 1812.*¹⁴ *Gebr. Vriesendorp.*

Uit de notulen van het stadsbestuur

6 januari 1817:

*De heer presiderend burgemeester heeft ter vergadering gecommuniceerd, dat zijn Edele was geadresseert geworden door de heer Vriesendorp als eigenaar der brouwerij 't Lam met verzoek, dat aan hem toegestaan mogt worden, om de bieren, door hun eigen knechts met paard en slede te doen thuis brengen, zonder dat zij verpligt zouden zijn, langer daartoe de bierwerkers alleen te moeten gebruiken, daar zij sustineerden, dat zulks hun naar billijkheid niet konde ontzegd worden. En dat hij heer president hun daarop geantwoord had, aan hun verzoek niet te kunnen voldoen, daar de ordonnantie volgens welke den stedelijke impost op de bieren wordt geheven, in werking is en daarbij uitdrukkelijk de bierwerkers alleen bevoegd zijn verklaard tot het bewerken der bieren.*¹⁵

¹³ SAD archief 569, inventaris 18.

¹⁴ SAD archief 569, inventaris 18.

¹⁵ SAD archief 5, inventaris 44, folio 19.

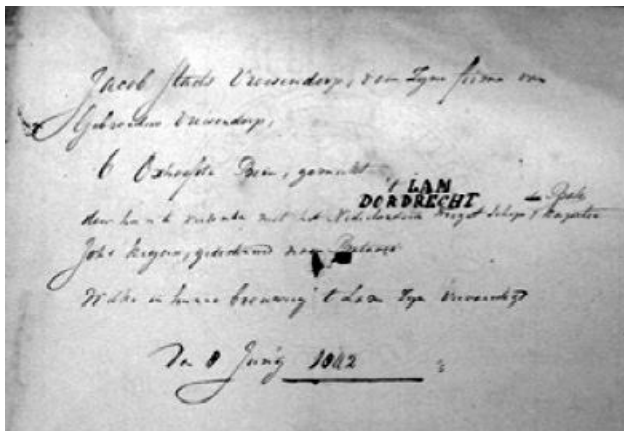
Brand in brouwerij Het Lam

De Dordrechtsche Courant, nr. 150, dinsdag 15 december 1818:

Gisteren Avond tusschen 7 en 8 uren, werd hier, op het onverwachtst brand ontdekt in de Brouwerij het Lam, welke zoo snel toenam en zoo geweldig voortwoedde, dat, gedurende eenige oogenblikken, niet alleen gezegde brouwerij, maar de daar tegen-over liggende uitgestrekte houtlootsen benevens verscheidene aangrenzende huizen onder de wind, een prooi der van alle kanten uitslaande en zich hoog verheffende vlammen scheenen te moeten worden. Dan spoedig snelden van alle kanten de brandspuiten, ook die van het tegen-over deze stad liggende Zwijndrecht, de schutterij, de militaire magt en eene tallooze schaar van weldenkende en hulpvaardige burgers toe, en weldra was men, door de vereenigde volijverige en loffelijke inspanningen, den brand geheel meester; zoodat reeds omstreeks 10 ure een gedeelte der schutterij en de militairen, benevens de meeste brandspuiten afgedankt konden worden. Sneller zag men hier nimmer zulk eenen hevigen brand blusschen. De schade, door den brand veroorzaakt, heeft zich voornamenlijk tot de brouwerij en de mouterij bepaald, waarin eene aanzienlijke partij granen voorhanden waren.

20 december 1818:

De heer president heeft ter vergadering gerapporteerd, dat de heer C. Vriesendorp zich aan zijn edele vervoegd heeft om aan de heer edel Achtbaren deszelfs erkenenis te betuigen van de ijverige hulp die zoo van wege de regering als door de burgers bewezen is, bij gelegenheid van de plaats gehad hebbenden brand in de brouwerij 't Lam.¹⁶

In 1842 is de brouwerij nog vol in bedrijf. Voor de firma Gebroeders Vriesendorp stuurt Jacob Staets Vriesendorp 6 oxhoofden bier (233 liter) gemerkt 't Lam / Dordrecht met het Nederlands Fregatschip de Bato naar Batavia.¹⁷

¹⁶ SAD archief 5, inventaris 49, folio 1047.

¹⁷ SAD archief 5, inventaris 1978.

Openbare verkoop van brouwerij Het Lam

Aankondiging in de Dordrechtsche Courant van 3 juli 1847:

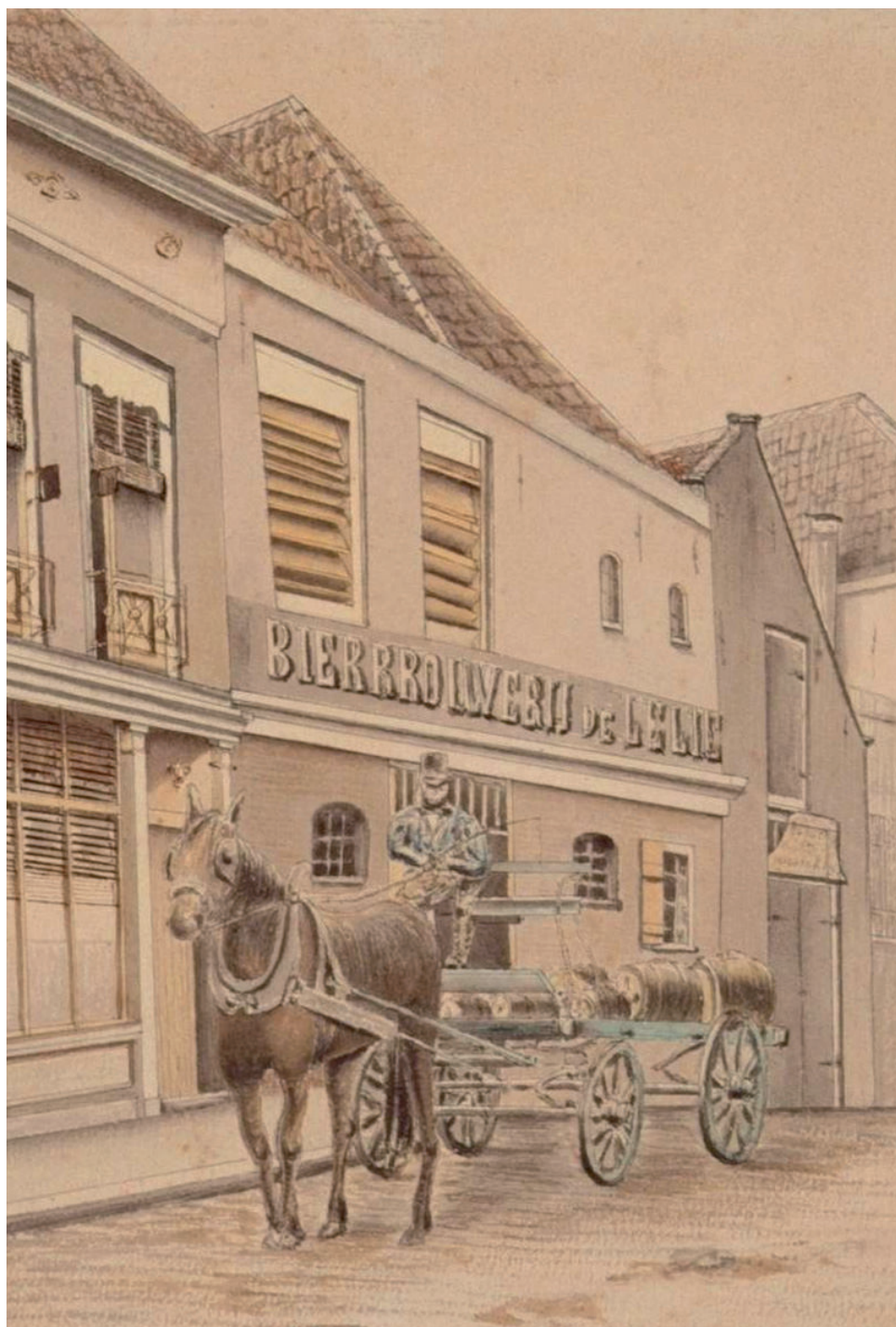
Openbare verkoop in het koffiehuis van Zahn op 17 juli en 24 juli 1847 t.o.v. notaris Stephanus van Dorsser van de volgende hechte sterke en bijzonder goed onderhouden vaste panden

1. *heerenhuis met daarnaast st. pakhuis en erf aan de Hooge Nieuwstraat A 475 sectie F 97 en 98.*
2. *eene bierbrouwerij en mouterij genaamd 't Lam aan de Hooge Nieuwstraat en achter uitkomend aan de Binnen walevest A 475, kad F 99; de verkooper kan de voorhande zijnde bieren, het vaatwerk, de granen en de gereedschappen volgens inventaris en tegen daarvoor op te geven prijs overnemen.*
3. *een gebouw en erf zijnde het Molengebouw met stalling en erf achter het gebouw, benevens een op hetzelfde erf st. keukentje en steenen tuinhuis aan de Binnen Walevest en uitkomend aan de Buiten Walevest A519, kad. sectie F 45 en 46.*
4. *een pakhuis en erf met een open erf daarachter aan de Binnen Walevest en uitkomend aan de Buiten Walevest A 520 sectie F47.*
5. *een gebouw en erf aan de Hooge Nieuwstraat zijnde 'de kuiperij' A442 en 443 sectie F159 en 160.*
6. *een pakhuis en erf an de Hooge Nieuwstraat A 444 kad F 156.*
7. *een huis en erf aan de Hooge Nieuwstraat A 440 sectie F 165.*
8. *een huis en erf aan de Hooge Nieuwstraat A 441 sectie F 164.*
9. *een pakhuis en erf genaamd 'Lares' aan de Hooge Nieuwstraat en uitkomend aan de Binnen Walevest A 494 sectie F 78.*
10. *een pakhuis en erf genaamd 'de nieuwe kelder' aan de Hooge Nieuwstraat en uitkomend aan de Binnenwalevest A 493 sectie F 79.*

Tijdens een vergadering, gehouden in brouwerij *De Oranjeboom*, namen de overgebleven brouwers van de Dordtse confrérie afscheid van de heer Vriesendorp:

De heer J. S. Vriesendorp deeze confrérie verlatende, bedankt zijne confrères in desen voor de steeds aan hem geschonken vriendschap en wenscht hen zoowel in hun bedrijf als in hunne familiebetrekkingen 's hemels zegen toe.

Brouwerij De Lelie, gelegen aan de Vest tussen het Bagijnhof en de Vriesestraat.

Bierbrouwers in de negentiende eeuw

*Dordrecht bloeit in de eerste plaats door Koophandel en Scheepvaart. De voornaamste fabrieken, die men er vindt, zijn: houtzaagmolens, scheepstimmerwerven, bierbrouwerijen, blauwselfabrieken, eene glasbuigerij, leerlooierijen, likeurstokerijen, oliemolens, marmerzagerijen, metaalfabrieken, voornamelijk blik- en koperwerk, verlakt en geëmailleerd, chemische fabrieken, touwslagerijen, fabrieken van stoomwerktuigen, wasfabrieken, enz. enz.*¹

Zo werd de Dordtse economie in 1885 omschreven. Ook de bierbrouwerijen ontbraken niet in de opsomming. In 1885 telde de stad er vier, een aantal dat overeenkomt met de situatie aan het begin van de negentiende eeuw.

De Dordtse brouwerijen waren door de eeuwen heen altijd kleine ambachtelijke bedrijven geweest die vooral voor de Hollandse markt produceerden. Dat was ook in de negentiende eeuw het geval. Zij hadden daardoor een zwakke marktpositie. Het Dordtse bier moest concurreren met koffie, thee en jenever en was al lang geen volksdrank nummer één meer. Slechte zomers betekenden voor de brouwers direct een vermindering van afzet. Ook merkten de brouwers het direct als er in de stad besmettelijke ziektes uitbraken, zoals de cholera-epidemie van 1866. Daarnaast moesten de Dordtse brouwers concurreren met bier dat van buiten de stad kwam.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden de stoommachine en andere (industriële) brouwmethoden geïntroduceerd. Dit vergde hoge investeringen die in Dordrecht slechts door een enkele brouwerij konden worden opgebracht. Alleen *De Sleutel* en *De Gekroonde Valk* (ex *De Oranjeboom*) bleven bestaan.

De bierbrouwerijen

In de negentiende eeuw telde Dordrecht een wisselend aantal brouwerijen. In 1803 waren dat er vijf: *Het Lam*, *De Bel*, *De Oranjeboom*, *De Lelie* en *De Sleutel*. In 1813 werd brouwerij *De Lelie* overgenomen door de brouwers van *Het Lam*, *De Sleutel* en *De Bel* en vervolgens afgebroken. Feitelijk was dit het doorzetten van de politiek van het opkopen van brouwerijen, zoals deze ook al in de achttiende eeuw had plaatsgevonden. In de notulen van de brouwers werd deze transactie overigens pas in 1815 vermeld.

Ruim drie jaar waren de brouwers niet meer bijeen geweest, omdat er in 1812 slaan-de ruzie was geweest. De brouwer van *De Lelie*, Caspar Anthony van Ourijck, had tegen de onderlinge afspraken in zijn bier goedkoper verkocht dan de andere brouwers.

In 1815 werd de ruzie rigoureus opgelost door *De Lelie* over te nemen.²

¹ SAD Adresboek van Dordrecht, 1885.

² Zie artikel over brouwerij Het Lam.

In het midden van de negentiende eeuw was het aantal brouwerijen in Dordrecht gehalveerd tot twee. Brouwerij *Het Lam* was nog actief in 1844, maar werd in 1847 verkocht.³ Kennelijk werd er geen brouwerij meer in gevestigd. Brouwerij *De Bel* beëindigde in 1844 haar activiteiten.⁴

De Sleutel, eigendom van J.N. Pieren, en *De Oranjeboom* onder leiding van A. Stoop gingen door. Beide brouwerijen hadden een bezetting van circa zes werknemers en bovendien beschikten zij over een rosmolen.⁵ Volgens het Verslag van de Kamer van Koophandel vestigde in 1854 een derde bierbrouwerij zich in de stad. Dit was bierbrouwerij *De Lelie*, gelegen aan de Vest en eigendom van J. Waals.⁶ Er werkten slechts twee werknemers. In 1879 werd er een vierde brouwerij opgericht, *De Leeuw*, gelegen aan de Schuitenmakersstraat. In 1880 werkten er drie knechts. *De Leeuw* hield het maar kort vol. In 1887/1888 had zij haar deuren al weer gesloten.⁷ Niet veel later in 1893 staakte ook *De Lelie* haar bedrijf.⁸

Zoals bleek, kochten Dordtse brouwers in de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw de vrijgekomen brouwerijen van hun collegae op. Eind negentiende eeuw zien we iets anders. Bierbrouwers van buiten Dordrecht lieten hun oog op de Dordtse brouwerijen vallen. Zo kocht de Amsterdamse brouwer Van Vollenhoven in 1882 *De Oranjeboom*. Deze stond eerst bekend als *Van Vollenhoven & Co.* en werd later herdoopt in *De Gekroonde Valk*, zoals ook de bierbrouwerij in Amsterdam heette.⁹ Een andere brouwer, de firma Bosch en Van Epenhuysen van de Zwijndrechtse brouwerij *De Ster*, nam in 1887 *De Sleutel* over. Het werd een naamloze vennootschap met een kapitaal van f 120.000.¹⁰ In 1904 viel het doek voor *De Gekroonde Valk*. De productie werd overgebracht naar het moederbedrijf in Amsterdam en de Dordtse vestiging werd gesloten. Alleen *De Sleutel*, de oudste brouwerij van Dordrecht, bleef tot 1970 bestaan.

Belastingen

Uit 1811 dateert een gedetailleerd overzicht van de Dordtse economie.¹¹ De toestand van de Dordtse brouwnijverheid was matig. Dit was te wijten aan de vermindering van het bierverbruik en ook het beëindigen van de export naar de koloniën.¹² Er werd gepleit voor de vermindering of afschaffing van de belasting op bier. De brouwerijen zouden anders geruïneerd worden. Daarbij werd onder ogen gebracht dat bier de enige

³ Dordrechtsche Courant, 3 juli 1847.

⁴ SAD archief 16, inventaris 932A.

⁵ SAD archief 126, inventaris 25.

⁶ SAD Verslag Kamer van Koophandel Dordrecht in het Gemeenteverslag over 1879, (voortaan aangeduid als Verslag KvK) p. 413.

⁷ In het Verslag van de KvK over 1887/1888 wordt de sluiting niet vermeld. Maar in 1888 wordt gesproken over 3 brouwerijen en niet meer over 4.

⁸ Verslag van de KvK over 1893, p. 21 *De Lelie* staakte haar bedrijf.

⁹ Ibidem, 1882, p. 2-3.

¹⁰ Ibidem, 1887, p. 25.

¹¹ Koopmans, p. 111-121.

¹² Van regelmatige export van Dordts bier naar Nederlands-Indië en Suriname zijn geen voorbeelden gevonden.

volksdrank was die in Nederland werd geproduceerd. Wijn moest worden ingevoerd en koffie en thee waren duur, terwijl het drinken van water ongezond was.¹³ De brouwers hadden succes. Zij hoefden, evenals hun overige collega-brouwers in den lande tot 1816 geen belasting te betalen. De overheid hoopte hiermee de kwijnende brouwnijverheid te stimuleren en het drinken van koffie, thee en jenever af te remmen.

*...zoo tot opbeuring der geheel te niet lopende brouwerijen in de toenmalige republiek, als ter vervanging van de gezondheid meer benadeelende warme dranken, de koffij en de thee, en het voor alle zedelijkheid zoo verderfelijck dagelijks toenemend gebruik of misbruik van sterke dranken.*¹⁴

Het is niet bekend of ook de Dordtse tak van 'Van Vollenhoven & Co.' regelmatig bier naar Nederlands-Indië exporteerde.

Vanaf 1816 werd weer belasting geheven. De Confrérie, de vereniging van de gezamenlijke brouwers, had de stedelijke impost afgekocht. Zij droeg maandelijks een vast bedrag af aan de stad. De brouwers betaalden aan de confrérie hun bijdrage op basis van hun productie. Soms kwam er bij de confrérie meer geld binnen dan er aan de gemeente betaald moest worden. Deze 'winst' werd door de confrérie vervolgens weer uitgekeerd aan de brouwers. Vaker echter moest de confrérie haar boeken aan het einde van het jaar met een tekort afsluiten. Zo klaagde in 1844 Jacob Staats Vriesendorp, brouwer van *Het Lam*, namens de gezamenlijke Dordtse brouwers bij het stadsbestuur over de hoogte van de afdracht aan de stedelijke impost. De brouwers kregen enige verlichting, want in plaats van de afgesproken som van f 2.000 hoefden zij in de twee volgende jaren f 1.800 te betalen:

¹³ Koopmans, p. 117-118.

¹⁴ Gogel, p. 295-296. *Handelingen II 1815-1816*, 7 juni 1816, blz. 117 lk.

De heer burgemeester heeft ter vergadering gerapporteerd, dat de heer zoo voor zich als namens de overige bierbrouwers alhier, zich bij zijn edel Achtbaren heeft aangemeld met te kennengeving, dat de gezamenlijke bierbrouwers, alhier den stedelijken impost van dien niet langer om de groote concurrentie van de van buiten alhier inkomende bieren tot de som van twee duizend gulden voor volgende jaren in admodiatie¹⁵ konden houden.

En om die reden verzocht dat gemelde admodiatie in het volgende jaar in plaats van twee duizend gulden, op achttien honderd gulden wierde gebragt voor welke som, zij zich dan weder genegen toonde gemeld stedelijk middel in admodiatie bij vervol[g] te nemen.

Waarop gedelibereerd zijnde gemeld aanbod behoudens de approbatie van den edele Raad te accepteren en mitsdien de twee eerst volgende jaren aan de gezamenlijke bierbrouwers alhier den impost op de bieren in plaats van 2000 voor 1800 gulden 's jaars in admodiatie te geven.¹⁶

Enkele jaren later, in 1853, klaagden de brouwers (inmiddels waren er nog maar twee brouwerijen in de stad) opnieuw over de belastingen. In het verslag van de Kamer van Koophandel werd bitter genoteerd dat in Rotterdam het bier in tegenstelling tot in Dordrecht onbelast was.¹⁷

Een doorn in het oog van veel brouwers was de grondslag van de landelijke accijnsbelasting, zoals die in 1816/1822 was vastgelegd. Deze werd geheven op basis van de omvang van de werk- of gijlkuip. Kwalitatief goed bier, zoals het Dordtse werd daardoor relatief meer belast dan bijvoorbeeld het Brabantse. Daar trok men uit een kuip wel 6 à 7 brouwsels, terwijl in het westen van Holland er slechts één of twee brouwsels werden getrokken. Keer op keer werd door de brouwers bezwaar aangetekend tegen deze wijze van accijnsheffing. In andere landen, zoals Duitsland kende men deze vorm van belastingheffing niet. Daar werd belasting geheven op basis van de gebruikte hoeveelheid mout. Pas in 1867 ging men ook in Nederland hiertoe over en verbeterde de concurrentiepositie van de brouwerijen, waaronder de Dordtse, die kwaliteitsbieren produceerden.¹⁸

Scheepsbier

In de negentiende eeuw behoorde Dordrecht zeker nog tot de grote zeevarende steden in het koninkrijk. Natuurlijk namen de reders, onder wie Blussé, ook bier mee aan boord. Vooral om zelf te drinken en soms ook voor de export, met name naar Nederlands-Indië. Vermoedelijk was de export niet omvangrijk. Er zijn slechts enkele voor-

¹⁵ Admodiatie: afkoop van een (verbruiks)belasting.

¹⁶ SAD archief 5, inventaris 151, folio 985.

¹⁷ SAD archief 126, inventaris 46, p. 236.

¹⁸ Schippers, p. 188- 192. Men kon overigens blijven kiezen voor de heffing op basis van de inhoud van de werkkuij. Kennelijk deed men dat in Dordrecht. Nog in 1883 klaagden de Dordtse brouwers over deze wijze van belastingheffing (Verslag KvK over 1883, p. 4-5).

beelden aangetroffen. Zo vervoerde het fregatschip *De Stad Dordrecht* in 1838 twaalf halve Pijpen bier, gemerkt 'Het Lam / Dordrecht' en in 1839 *De Bato* 14 halve Pijpen bier gemerkt, 'Het Lam / Dordrecht'.¹⁹

De stoombierbrouwerij

In het laatste kwart van de achttiende eeuw werd in Engeland de stoommachine geïntroduceerd. Al in 1712 had Thomas Newcomen een stoommachine ontwikkeld. Het was echter James Watt die in 1769 een stoommachine ontwikkelde die breed inzetbaar was. Engelse bierbrouwerijen gingen betrekkelijk snel over op het gebruik van stoommachines. In 1784 werden in twee Londense brouwerijen stoommachines gebruikt. Binnen een bierbrouwerij waren stoommachines van groot nut. De rosmolen waar het mout werd gemalen, kon worden aangedreven door een stoommachine. Paarden die gestald en gevoederd moesten worden, waren niet meer nodig. Daarnaast kon de stoommachine de pompen aandrijven die het water oppompten en het bier van ketel naar ketel overpompten. Het roeren van de wort werd ook door de machine overgenomen en met het hete water konden de ketels worden schoongemaakt.²⁰

In Nederland werd in 1776 voor het eerst geëxperimenteerd met een stoommachine. In Rotterdam werd er een stoommachine ingezet voor het bemalen van een stadsgracht. Het project mislukte echter volledig. Feitelijk pas na 1850 drong de stoommachine door in Nederland.

Heel aarzelend werd de stoommachine in de Nederlandse brouwnijverheid geïntroduceerd. Een Haarlemse brouwerij was de eerste die in 1841 een stoommachine installeerde. Veel was het niet, slechts twee pk. Vervolgens plaatsten een Amsterdamse brouwer in 1856 en een Rotterdamse brouwer in 1857 een stoommachine in hun bedrijf, respectievelijk van zes en vijf pk.

In de periode 1859-1867 werkten 15 Nederlandse brouwerijen met stoom.²¹

Pas vanaf 1870 verschenen de eerste stoommachines in de Dordtse bierbrouwerijen. In 1873 was brouwerij *De*

Oranjeboom als eerste er toe overgegaan een stoommachine van vier paardenkrachten te plaatsen. Al eerder vanaf 1871 had de brouwerij geëxperimenteerd met een gasmotor die vanaf 1867 door de Duitse fabrikant Otto Langen op de markt was gebracht. Deze functioneerde echter niet goed.²²

¹⁹ SAD archief 5, inventaris 1978. Met dank aan mevrouw R. van Blokland-Visser voor de vindplaatsen.

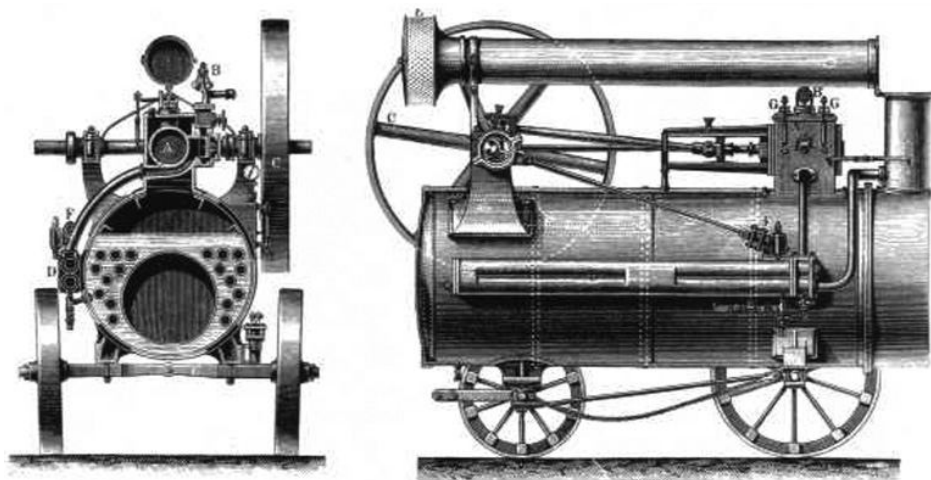
²⁰ Schippers, p. 180-181.

²¹ Ibidem, p. 181-184.

²² Verslag van de KvK over 1871 en 1873, p. 3-4.

Brouwerij *De Leeuw*, opgericht in 1879, beschikte over een ‘locomobiel’, een vervoerbare stoommachine van vier pk.²³ Niet alle brouwerijen gingen over op het gebruik van stoom. *De Lelie*, opgericht in 1854, investeerde niet in een stoommachine. In 1900 had *De Sleutel* zijn machinecapaciteit uitgebreid tot dertig pk. De andere brouwerij op dat moment, *De Gekroonde Valk*, beschikte toen nog maar over een machine van acht pk.²⁴

Niet alleen vanwege economische motieven werd de stoommachine in de brouwnijverheid ingezet. Het hebben van een stoommachine betekende ook dat je met je tijd meeging. Vol trots lieten de negentiende-eeuwse bierbrouwers op hun gevels en in hun reclame-uitingen, zoals affiches, aan hun klanten weten dat zij een stoombierbrouwerij waren.

Een locomobiel, zoals bij brouwerijen in gebruik (illustratie uit 'Geschiedenis van de Techniek in Nederland', deel IV, Zutphen 1993).

De waterkwaliteit

Water wordt een feest zodra het bij de brouwer is geweest. Datzelfde water was altijd de grote zorg van de brouwers. Goed water was noodzakelijk voor de bierbereiding. Geen gemakkelijke opgave ondanks vele maatregelen op dat gebied. Al vele eeuwen hield de kwaliteit van water de politiek en burgers bezig. Regelmatig werden door het gemeentebestuur keuren uitgevaardigd die de inwoners die aan een watergang woonden, opdroeg het gedeelte langs hun erf op diepte te houden waardoor het stromen van het water bevorderd werd.

De kennis van ziektebronnen was vele eeuwen beperkt. Verband tussen slecht water en ziekten werd nog niet direct gelegd. Er bestond nog geen goede riolering en veel werd in de havens en de grachten gedumpt met *quaden luchten ende stanken* tot gevolg. Regelmatig brak een cholera-epidemie uit. De cholera-epidemie van 1866 eiste in Dordrecht meer dan 400 doden.

²³ Ibidem, 1880, p. 2-3.

²⁴ Ibidem, 1900, p. Zie ook Koopmans, p. 210-217.

De cholera-epidemie was ook van invloed op de consumptie van bier. In het jaarverslag over 1866 schreef de Kamer van Koophandel dat de brouwnijverheid onder meer door de heersende cholera zeer benadeeld was.²⁵

Hoe ernstig het met de Dordtse waterkwaliteit stond, drong zelfs door tot de Tweede Kamer. Op 12 maart 1870, in het kader van een wetsontwerp tot verandering van de grens tussen de gemeente Dordrecht en Dubbeldam, stelde het Dordtse kamerlid Blussé van Oud-Alblas onder meer:²⁶

Wanneer de noordwestewind lang aanhoudt, wanneer de achtergrachten niet spuijen; inmiddels regent het, stijgt het water en loopen al de riolen en secreten in die achtergrachten uit. Dan ontstaat er een toestand, die te verfoeijelijk is om hem te beschrijven.

Twee jaren geleden hebben wij dien een langen tijd achtereen gehad; er heerscht dan een ondragelijke stank. Dan kan de Spuihaven de sluizen niet open zetten; zij zwelt door de regens en lekkages op en wordt ook stinkend, ofschoon in mindere mate; en dan loopt het water eindelijk over den Singel in den polder Dubbeldam, tot aan den kop van het land toe.

[...]

Deze gemeente verkeert, vooral in de binnenstad, in zeer ongunstige hygiënische omstandigheden. Dit meest bevolkte gedeelte is doorsneden met smalle grachtjes (opene riolen) die ook tot afvoer van faecale stoffen dienen, en waarvan de meeste niet voldoende kunnen gespuid worden. De nadeelige gevolgen van dezen toestand doen zich vooral bij epidemien in sterke mate gevoelen. Havenwater is het meest algemeene drinkwater. Dit wordt door vele in de haven uitlopende riolen, door het inwerpen van vuil, enz. verontreinigd en voldoet volstrekt niet aan de eischen van goed drinkwater.

De [gemeente]raad heeft een palliatief (= lapmiddel) verzonnen en in het midden der stad, in de Voorstraat, aan eene uitmonding van eene achtergracht, een stoomgemaal geplaatst, om het vuile water er uit te pompen en zoo doende eenige verligting te bezorgen. Maar dat kan slechts tijdelijk zijn, want men kan de menschen die er wonen, niet voortdurend blootstellen aan dien stank, die door het roeren nog erger wordt.

Een oplossing voor de afvoer van het water uit de stad was volgens Blussé om naar de Mijl een kanaal aan te leggen. Dit kanaal kwam er echter nooit. Wel werd voortvarend gewerkt aan de riolering van de stad en het aanleggen van een waterleiding vanuit de Biesbosch (bij De Staart) naar de stad in 1883.

De Dordtse bierbrouwers hadden wel in de gaten dat bij hoog water het water beter was dan bij laag water. Zij ontwikkelden daarom technieken waarbij opgeschept water eerst in een bak werd verzameld waardoor het bezinksel naar de bodem kon zakken. Men hield dan (althans zo dacht men) schoon water over. Brouwerij *De Sleutel* werkte met een hevelinstallatie waarbij water uit de Knolhaven werd gepompt.²⁷

²⁵ Verslag van de KvK over 1871 en 1873, p. 3-4.

²⁶ *Handelingen van de Tweede Kamer*, zitting van 12 maart 1870.

²⁷ SAD archief 150, inventaris 1943.

Er werd voortvarend gewerkt met de aanleg van riolering. In 1912 werd de Suikerstraat aangesloten op het rioolstelsel.

In de nasleep van de cholera-epidemie van 1866 werden allerlei gezondheidscommissies opgericht. Eén daarvan was de biercommissie. Deze had tot taak te onderzoeken of er in bier giftige stoffen voorkwamen.²⁸ Per slot van rekening was het Dordtse water de basis van het bier. De commissie meldde op 11 november 1878 dat zij geen volledige analyse van de verschillende biersoorten gemaakt had, maar bij het onderzoek voornamelijk had gelet op de voor de gezondheid schadelijke bijmengsels of surrogaten der gewone bierbestanddelen. In geen der onderzochte biersoorten kon echter de aanwezigheid van bovengenoemde vergiftige bitterstoffen worden aangetoond. Bij enkele soorten kon alleen een toevoeging van de trouwens zeer onschadelijke glycerine worden geconstateerd, blijkbaar was dat aan het bier toegevoegd met het doel een meer zoete smaak aan het bier te geven. Het beste bewijs dat het bier niet ongezonder was, waren, aldus de commissie, de brouwers zelf:

dat (de) heren brouwers zelve de beste klanten voor hun fabricaat zijn, en het edele gerstensap juist niet altijd in homeopathische doses gebruiken.

De commissie had onderzoek gedaan bij de volgende brouwerijen en botteliers en daarbij het alcoholpercentage van het bier berekend:

²⁸ SAD Rapport der commissie tot onderzoek van Drinkwater, betreffende het water der Gemeentepompen en dat van eenige openbare instellingen in de Gemeente Dordrecht (1878).

Brouwerijnaam	Brouwer / bottelier	Alcoholpercentage
Heineken	Brussaard ²⁹	6,1
De Haan	Voskuil ³⁰	5,7
De Haan	idem	3,9
De Oranjeboom ³¹	Van Vloten	3,8
De Sleutel ³²	Pieren	3,7
De Lelie ³³	Tarmond & Co	2,8
De Hand ³⁴	Kavelaar	4,3
De Ster ³⁵	Bos & van Epenhuysen	3,1
De Bel ³⁶	De Heer	3,5
Bass & Co	Van Rijswijk ³⁷	7,1

Concurrentie

Dordtenaren dronken niet alleen in Dordrecht gebrouwen bier. Aan het einde van de negentiende eeuw was er keuze uit allerhande bieren. In 1890 bijvoorbeeld adverteerde C. Brussaard aan het Steegoversloot in het adresboek van Dordrecht dat bij hem ‘Schotse, Engelsche en Beijersche³⁸ bieren, ale, stout, prinsesse, pilsener en lager bieren’ te verkrijgen waren. Zijn collega H.J. Voskuil van bierhandel *De Haan en De Sleutels* verkocht zelfs nog meer soorten en vermeldt de brouwerijen waarvan hij het bier betreft: *De Gekroonde Valk* uit Amsterdam, *Bass & Co.* uit Londen, de *Koninklijke Nederlandse Beijersche Bierbrouwerij* en de *Deli brouwerij*, beide uit Amsterdam en tot slot dichterbij, bierbrouwerij *De Kraan en De Drie Snoeken* uit Gorinchem. Ook *Heineken* met fabrieken in Amsterdam en Rotterdam trachtte zijn bier in Dordrecht te slijten. In 1883 leverde de bierbrouwerij vanuit een depot aan de Kuipershaven haar bier. Behalve van het bier uit Gorinchem, ondervonden de Dordtse brouwers ook concurrentie van bierbrouwerijen uit Zwijndrecht en ’s-Gravendeel. In Zwijndrecht waren in 1872, wellicht al eerder, twee brouwerijen gevestigd, *De Hand* en *De Ster*. De laatste kocht in 1887 brouwerij *De Sleutel*.

²⁹ C. Brussaard, slijter aan het Steegoversloot.

³⁰ A. Voskuil, Nieuwstraat, depothouder van brouwerij *De Haan en De Sleutels* in Amsterdam, (zie Dordts *adresboek* over 1883).

³¹ Dordtse brouwerij.

³² Idem.

³³ Idem.

³⁴ Zwijndrechtse brouwerij.

³⁵ Idem.

³⁶ Brouwerij te ’s-Gravendeel. Wellicht de voortzetting van de Dordtse brouwerij *De Bel*?

³⁷ W. van Rijswijk, Voorstraat, winkelier, onder meer handel in ‘Engelsche bieren’ (zie Dordts *adresboek* over 1885).

³⁸ Ondergistend bier, zie hieronder.

Zeer veel concurrentie moeten de Dordtse brouwers ondervonden hebben van het Brabantse bier. Met name in de jaren '70 van de negentiende eeuw werd door de brouwers geklaagd over de Brabantse bieren. Het Brabantse bier was minder van kwaliteit dan het Dordtse, maar veel goedkoper.³⁹

Naast 'vreemd' bier hadden de brouwers natuurlijk ook concurrentie van andere dranken. Al in de achttiende eeuw werd geklaagd over de toenemende consumptie van koffie en thee. Deze ontwikkeling zette zich in de negentiende eeuw door. Met name koffie werd de volksdrank bij uitstek, een positie die in de eeuwen daarvoor het bier had ingenomen. Daarnaast hadden de brouwers last van de opkomst van sterke drank als jenever en brandewijn. In de negentiende eeuw kwamen overal stokerijen op. Ook in Dordrecht werden deze gevestigd. Eén van de bekendste is de distilleerderij Rutte & Zn. die nog steeds bestaat. Omstreeks 1850 werd van de alcoholische dranken jenever het meest gedronken, gevolgd door brandewijn en dan pas bier.

Bier als wapen in de strijd

Het drankmisbruik liep in de tweede helft van de negentiende eeuw uit de hand. De overheid liet dit lang op zijn beloop, maar in 1881 werd de drankenwet ingevoerd. Deze hield vooral in dat het aantal gelegenheden waar men sterke drank kon verkrijgen aan een vergunning werd gebonden. Het aantal huiscafé's waar ook sterke drank werd geschonken, werd daardoor in aantal teruggebracht. De brouwers waren hier blij mee. Het bood weer meer kans om bier af te zetten. In het jaarverslag van de Dordtse

Kamer van Koophandel over 1882 werd gesteld dat de Dordtse brouwers de toekomst weer zonnig inzagen mede vanwege de invoering van de drankenwet.⁴⁰ In de strijd tegen drankmisbruik speelde bier overigens nog een rol. Zoals al gememoreerd, werd bier in de negentiende eeuw gezien als alternatief voor sterke drank. Zo werd omstreeks 1854 in de Tweede Kamer gediscussieerd over de bestrijding van sterke drank en de accijns op bier op te heffen. Daardoor zou men *hier ten lande een beteren en goedkoperen volksdrank (= bier) verkrijgen die de concurrentie met den jenever zou kunnen doorstaan*. Zelfs werd het misbruik van sterke drank geweten aan het ontbreken in Nederland van goed bier. Zulk goed bier was wel het Beiers bier.⁴¹

³⁹ Verslag van de KvK over 1871, 1872, 1873, p. 3-4.

⁴⁰ Verslag van de KvK over 1882, p. 2-3.

⁴¹ Hallema, p. 184-186.

Bier werd beschouwd als voedzaam en gezond. Eind negentiende eeuw prees *Van Vollenhoven* zijn Stout, een biersoort die ook in Dordrecht werd gebrouwen, aan als *meest versterkende drank voor jong en oud aanbevolen door H. H. Geneeskundigen* (afbeelding pagina 136).

De bierhuizen

Bier werd thuis gedronken, maar ook in café's. Dit waren veelal huiskamerkroegen die ook bierhuizen werden genoemd. In de Dordtse adresboeken komen we deze herhaaldelijk tegen. In 1890 waren er 19 bierhuizen in de stad. In de Hoge Nieuwstraat nr. 31 woonde de arbeider J.H. Pot. Zijn vrouw dreef er een bierhuis. Op de Tolbrugstraat woonde W. Rosier. Hij was metselaar, maar was ook uitbater van een bierhuis.⁴²

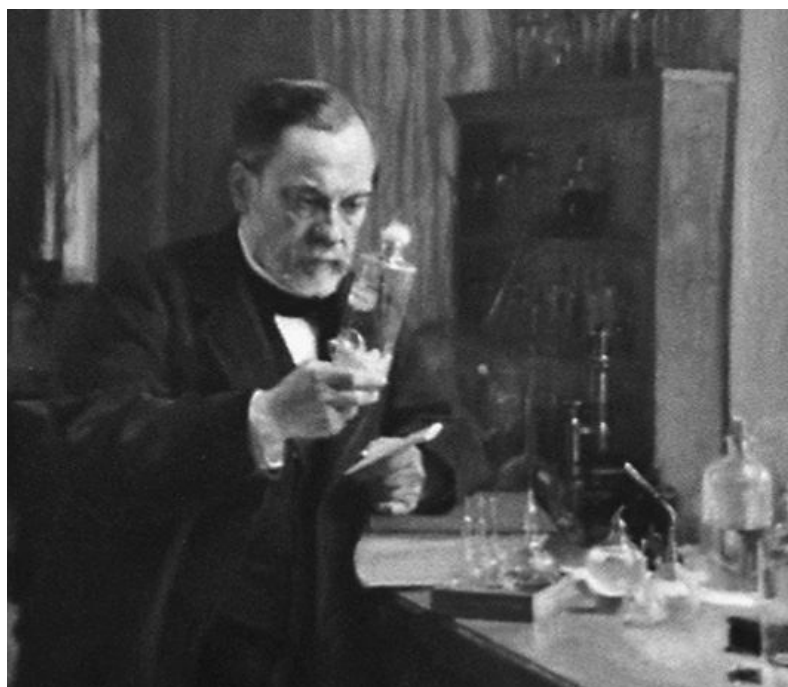

In de Visstraat in het pand De Steur bevond zich eveneens een bierhuis.

⁴² Adresboek Dordrecht, 1890.

Nieuwe brouwmethoden : het Beiers bier

Behalve de stoommachine bracht de negentiende eeuw nog andere vernieuwingen in de brouwnijverheid. In laboratoria werden belangrijke ontdekkingen gedaan. De bioloog en scheikundige Louis Pasteur (1822-1892) wist het gistproces te doorgronden, wat leidde tot het op industriële basis maken van gist.⁴³ Daarnaast ontdekte hij dat het bier langer houdbaar bleef wanneer dit vlak voor het afvullen in de flessen tot zo'n 75° Celsius werd verhit. Bacteriën en gistcellen gingen daardoor dood. Naar hem werd dit proces 'pasteuriseren' genoemd.

De bioloog en scheikundige Louis Pasteur aan het werk in zijn laboratorium.

Daarnaast gingen brouwers gaandeweg op een 'wetenschappelijker manier' brouwen. De thermometer werd geïntroduceerd, zodat de brouwer niet meer op zijn gevoel af hoefde te gaan, maar precies wist hoe heet het water in de brouwketel was. Ook de sacharometer kwam in gebruik. Met behulp hiervan kon het suikergehalte van het wort berekend worden, wat van belang was om te bepalen hoeveel bier van een bepaald alcoholpercentage de brouwer kon produceren.⁴⁴

Behalve deze nieuwe technologische verbeteringen begonnen brouwers in de tweede helft van de negentiende eeuw ook het zogenaamde 'Beijers bier' te brouwen. Eeuwenlang waren de brouwers gewend geweest bier te brouwen met relatief hoge gistingstemperaturen. Bier kon echter ook worden vervaardigd met lage gistingstempe-

⁴³ Timmer, p. 205-207.

⁴⁴ Timmer, p. 185-186.

raturen. Voorwaarde hiervoor was dat de temperatuur tijdens het gistingsproces op ongeveer 5° Celsius gehouden moest worden. Beiers bier werd van oorsprong gebrouwen in de Alpen, in Beieren en de omliggende gebieden. In de winter was het daar gedurende langere tijd koud en kon zonder hoge kosten ondergistend bier worden gebrouwen. Een soort ondergistend bier is pils, vernoemd naar de Tsjechische stad Pilsen.

Beiers bier had als voordeel dat het een constante smaak had. Bij het traditionele bier was dat afwachten. Ook was het een heldere drank, terwijl het bovengistende bier vanwege de zwevende moutvlokken ondoorzichtig was. Het was overigens wel duurder dan het traditionele bier. Gedeeltelijk was dit ook wel weer een voordeel. Beiers bier werd een modedrank die de middenklasse zich kon veroorloven, terwijl het bovengistende bier, het bier van de arbeider was.

In Nederland werd het Beiers bier vanaf circa 1867 op grote schaal ingevoerd. In 1867 opende de *Koninklijke Nederlandsch Beijersch Bierbrouwerij* in Amsterdam. Een andere Amsterdamse brouwer, Gerard Adriaan Heineken, stapte in 1870 over op het Beiers bier. Natuurijds hadden deze brouwers niet. Met behulp van een ijsmachine werd kunstijds geproduceerd dat in de kelders waar het bier rustte, werd geplaatst.⁴⁵

Dordtse brouwers klaagden vanaf circa 1871 over de concurrentie van het Beiers bier: *de inlandsche brouwerijen hebben [...] eene zware concurrentie te doorstaan met het Beijersch bier, waarvan het gebruik meer algemeen wordt.*⁴⁶

Pas in 1892 stapte een Dordtse brouwerij over op het brouwen van Beiers bier, namelijk de *N.V. De Sleutel en De Ster*. In het verslag van de Kamer van Koophandel over dat jaar valt te lezen dat de brouwerij een inrichting had voor ‘Lagerbier’ (ondergistend bier). Een jaar later, hetzelfde jaar dat brouwerij *De Lelie* stopte, begon ook *De Gekroonde Valk* Beiers bier te brouwen. In dat jaar bouwde *De Gekroonde Valk* een ijskelder voor ondergistend bier.⁴⁷ In de jaren daarna breidde *De Gekroonde Valk* haar capaciteit flink uit. In 1894 werd de ijskelder vergroot en in 1897 werd een ijshuis bijgebouwd en kwam er ook een betere koelinrichting. In 1898 werd er bovendien nog een extra bewaarplaats voor het ijs gebouwd en werden de ijskelders nogmaals vergroot.⁴⁸ *De Sleutel en De Ster* kocht in 1894 een ijsmachine om ijs te maken. Interessant is dat vanaf 1895 de brouwerij het ijs ook aan derden ging verkopen.⁴⁹

Ten slotte

In de negentiende eeuw waren nog maar weinig bierbrouwerijen actief in Dordrecht. Toch is het zeker geen oninteressante periode. In een periode waarin de concurrentie moordend was, wisten enkele Dordtse brouwerijen zich - zij het met moeite - staande te houden. In 1904 moest *De Gekroonde Valk* echter haar deuren sluiten, zodat alleen *De Sleutel* overbleef.

⁴⁵ Schippers, p. 190-197.

⁴⁶ Verslagen van de KvK, 1871, p. 3-4 en 1872, p. 3-4.

⁴⁷ Ibidem, 1893, p. 21.

⁴⁸ Ibidem, 1894, p. 20 1897, p.21 en 1898, p. 21.

⁴⁹ Ibidem, 1894, p. 20 ; 1895, p. 27.

De Sleutel ‘anno 1433’, geschiedenis van een oeroude Dordtse brouwerij

Bierbrouwerijen beroepen zich graag op een hoge ouderdom. Zo zou de Bayerische Staatsbrauerei Weißenstephan in Freising teruggaan op een Benedictijner kloosterbrouwerij uit 1040 en de eveneens Duitse kloosterbrouwerij Weltenburg in 1050 zijn gesticht. In het Limburgse Wijnre was sinds 1340 een brouwerij actief waaraan in 1871 de naam Brand werd gegeven (sinds 1989 onderdeel van de Heineken Groep). Grolsch in Groenlo, tegenwoordig Enschede, gaat terug tot 1615 en Bavaria in Lieshout tot 1719.

In Dordrecht bestonden in elk geval in de tweede helft van de dertiende eeuw al brouwerijen getuige de verpachting van het gruitrecht in 1278 door de graaf van Holland aan twee Dordtenaren.

Het bestaan van stedelijke brouwerijen wordt ook bevestigd door posten in de oudst bewaard gebleven stadsrekeningen, zoals de vermelding van *Dordrecht bijrs, Diederie die brouwere en Thieleman brouwere*.¹

De brouwers verenigden zich al voor 1367 in een gilde, dat tot grote bloei kwam door o.a. het *Recht van Overslag* dat de stad in 1401 verwierf. Dit hield in dat Dordrecht het monopolie verwierf op de verkoop van bier (en wijn) in een straal van twee mijlen rond de stad.

Toch verliep het brouwersgilde door concurrentie van bedrijven in de omgeving van Dordrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw.² Nadat Karel V in 1531 een verbod had afgekondigd op de oprichting van brouwerijen buiten de steden en Dordrecht in 1580 het *Octrooi van de Halve Mijl* verwierf, nam het aantal brouwerijen weer toe.

De Sleutel ‘anno 1433’

Het begin van brouwerij *De Sleutel* wordt meestal op 1433 gesteld, maar daar is wel wat op af te dingen. Op 27 juli 1433 verkocht de stad *om den zwaren last ons stede aenleggende ende onser stede sculden te betalen [...] Willem Danelssoen die houder is van desen brieve, alsulken erve gelegen after sinen huyse dat hi nu staende heeft aen die poirtside* (Grotekerksbuurt-Groenmarkt-Wijnstraat) *naest Jan Vredericxsoens huyse*.³ De stad kampte 575 jaar geleden ook al met financiële problemen (al was de oorzaak toen - gildeoproeren en oorlogen - anders dan nu) en ze verkocht daarom de erven achter de bebouwing aan de Groenmarkt die zich in de richting van de rivier uitstrekten tot anderhalve roede voor *de stede stabboem* (beschoeiing) langs de in 1410 gegraven Nieuwe Haven. Het huis van Willem Danelssoen stond aan de Groenmarkt, toen Vogelmarkt genoemd, en droeg waarschijnlijk al in 1410 de naam ‘In den Slotel’. De Varkenmarkt werd pas rond 1590 aangelegd.

¹ Burgers en Dijkhof, 39 30 en 58 20 (hierin ook vermeldingen van ommelands bier, bier uit Duisburg en bier uit Tiel). Diederie die brouwere 9 4 en 11 6/8; Thieleman brouwere 10 13.

² SAD archief 16, inventaris 360.

³ Gegevens over de brouwerij tot 1887 zijn ontleend aan de zich in het archief van *De Sleutel* bevindende eigendomsbewijzen en aan de transportregisters in de Oud-Rechterlijke Archieven.

De transportakte uit 1433 is het oudste stuk uit het brouwerijarchief, doch bewijst slechts dat de grond achter het huis aan de Groenmarkt nog onbebouwd was. Om de stichting van de brouwerij, zoals tot op heden gebruikelijk, op 1433 te stellen lijkt dubieus, temeer omdat in een transportakte uit 1506 slechts sprake is van *een huis en erf genoemd die Sloetell staende an die poortzyde*. Eigenaar werd toen Jan Gheritsz die coman. Ook diens zoon Gherit Janssz, eigenaar vanaf circa 1533, wordt nog koopman genoemd, maar zijn kinderen dragen de familienaam Brouwer. Mogelijk is dus Gherit Janssz de eigenlijke stichter van de brouwerij. Hij gaf tevens opdracht tot verbouw in renaissancestijl van het woonhuis aan de Groenmarkt, sindsdien naar de gevelsteen bekend als ‘De Gulden of Gouden Sleutel’.

De gevelsteen met de ‘gouden sleutel’, ingemetseld in de fraaie renaissance gevel (pagina rechts) van het pand ‘De Sleutel’.

Zoon Jan koopt in 1560 de brouwerij van zijn broers en zusters als mede-erfgenamen. Hij wordt dan azijnbrouwer genoemd, een beroep dat soms met dat van bierbrouwer gecombineerd werd, en komt in akten vanaf 1570 voor als brouwer. In dat jaar voldoet hij de koopsom. Om de uitbreiding van de activiteiten te kunnen financieren, moet hij het belendende huis aan de Groenmarkt, in bezit van de familie sinds 1533, verkopen en bovendien een hypothecaire lening afsluiten met de woning annex bedrijfsgebouw als onderpand. Bij de aflossing daarvan, op 30 december 1570, wordt de brouwerij voor het eerst genoemd *als huyse ende brouwerije ende zynen toebehoeren genaempt den sloetel staende byde Visschbrugge*.

Na zijn dood zet weduwe Marijcken Jansdr van Beaumont de brouwerij voort. Zo koopt zij in 1576 samen met haar broer Herbert, eveneens eigenaar van een brouwerij, tien lasten en dertien vaten mout van de Haarlemmer Pieter Husselare en in 1584 wordt het erf achter haar huis, grenzende aan de bierkelder, verworven.

Dat lelicke water

Dat watervervuiling niet iets van de laatste tijd is, blijkt uit het volgende met *De Sleutel* verbonden verhaal. Op 14 augustus 1577 verklaren brouwmeester Baernt Lambertsz en zijn knecht Aernt Aerntsz van Boven, afkomstig uit het Sticht van Munster, namens de gezamenlijke Dordtse brouwers onder ede aan de schepenen van het gerecht dat zij het koren, mout en hop, gebruikt voor het brouwsel van 1 augustus, hebben gepakt en afgewogen uit de voorraad waaruit daarvoor en daarna ook brouwsels zijn gebrouwen *zonder dat syhuyden eenighe andere materie int selve broute verbesicht ende daer thoe ghebruycet hebben dan sy altyt gewoonlyck zyn geweest te doen.*

Jan Adriaensz van der Dussen verklaart dat hij *al twater tottet voorn. broute verbesicht selffs heeft gheputtet, nemende het getyde waer, by daeghe ende by nachte als hij plach, ende heeft int putten anders nyet gehandelt dan hij plach, puttende recht neder ende halende recht op nae ouder ghewoonten op de vaste plaats in de Nieuwe Haven.*

Vervolgens bemerkten de getuigen echter dat het brouwsel in de koelbak *int setten wel opginghe dan int wercken gheheel weder neder sloech ende sulcken nieuwel. roke hadde, dat sy noch noyt desgelycken binnen dselve brouwerije, noch in andere daer sy oijt gebrouwen hebben, geroocken hebben gehad.*

De schepenen nemen de zaak hoog op, want vier dagen later volgen nog drie getuigenverklaringen. Eerst is Jan Janszoon, waard in 'Het Moriaenshooft', aan de beurt. Hij vertelt van het gesprek dat hij een paar dagen daarvoor met de scheepstimmerman Adriaen Lauwen gehad heeft. De waard maakte daarbij een opmerking over het water in de Nieuwe Haven, waarop Lauwen zei: *Ick wilde dat den verwer aenden Noort woonde, hy verderft al twater vande haven, ende twater achter myn moeder is soe leelyck dat sy daer nyet uuyt coecken mach.*

Jan Janszoon, die het Sleutelbier in zijn herberg verkoopt, stapt daarop naar de eigenaresse van de brouwerij, de weduwe van Jan Gerritsz Brouwer en maakt de ironische opmerking *wel brouwster, put ghy uut dat lelicke water, wat en soeten byer sult ghij ons maecken.* Hetzelfde zegt hij tegen de brouwersknecht, die opmerkt dat hij het water voor het brouwen van het Ysrael ook uit de Nieuwe Haven geput heeft.

Vervolgens zijn vier bierdragers aan de beurt, die verklaren op 9 augustus uit 'De Colff' en diverse andere tapperijen bier teruggebracht te hebben naar *De Sleutel* vanwege de ondrinkbaarheid van het brouwsel. Ze hadden er op verzoek van de herbergiers van gedronken en waren van oordeel nog nooit zo'n rare smaak geproefd te hebben. Ze hadden de tappers horen zeggen *dat het toequaem by den verver.*

Tenslotte verklaren drie andere bierdragers dat zij *geprouft ende gedroncken hebben vanden byere byde weduwe van Jan Gerritsz Brouwer uuytgedaen den vierden, vijftenden, ofte zesten augusti lestleden.* Ook zij hadden nog nooit zoiets geproefd en ze konden zich goed indenken dat de tappers in 'De Colff', 'Het Moriaenshooft' en andere herbergen het bier hadden laten terughalen omdat geen van de klanten het wilde drinken.

Meer gegevens over deze zaak zijn in het archief niet te vinden. Van de verver aan de Nieuwe Haven, die toch als vervuiler wordt aangemerkt, is geen getuigenverklaring aanwezig. Mogelijk is de zaak dus met een sisser afgelopen. Maar dit stuk uit het Oud-Rechterlijk archief geeft wel een aardige indruk van de moeilijkheden waarmee brouwers in de zestiende eeuw kampten.⁴ De bierdragers of bierkruiers van wie in dit stuk sprake is, waren overigens niet in dienst van de brouwerij. Ze werden aangesteld en ontslagen door de gemeente, stonden onder toezicht van een overman die zijn *biercomptoir* bij de Wijnbrug had en werkten volgens een verordening waarin onder meer een verbod op het pruimen en drinken tijdens het werk was opgenomen. Op het zogenoemde bierbiljet, afgegeven door de pachter van de bieren, stond bij welke brouwerij zij hun vracht moesten ophalen, wat de kwantiteit en kwaliteit was en in de kelder van welke herberg, tapperij of particulier de vracht moest worden afgeleverd.

⁴ SAD archief 9, inventaris 712, akten 567 en 570-572.

Brouwerijcorrespondentie

Door het huwelijk van dochter Mariken Jansdr Brouwer met Hugo Anthonisz Repelaer komt de brouwerij in 1588 in handen van de familie Repelaer, een verbintenis die tot 1727 zou duren. In 1598 wordt een huis en erf naast de brouwerij aangekocht en in hetzelfde jaar een erf aan de Nieuwe Haven (in bezit sinds 1576) verkocht. Voorwaarde hierbij is het behoud van een vrije doorgang van vijf voet breed naar de Nieuwe Haven, waaruit door middel van een putgalg het benodigde water wordt gehaald. Ook mag op het verkochte erf geen ververij gevestigd worden, dit om verdere vervuiling van het water tegen te gaan. Naast de gang stond immers al de ververij van Laurens Vissenich en ook elders langs de haven waren ververijen actief.

Blijkbaar floreert de brouwerij zodanig, dat in 1612 een geheel nieuw gebouw aan de Varkenmarkt kan worden opgetrokken. Getuige daarvan is nog altijd het poortje met het jaartal 1612 en de twee gekruiste gouden sleutels die wel wat weg hebben van het gemeentewapen van Leiden zij het dat de baarden in Leiden niet naar elkaar toewijzen. Het pand aan de Groenmarkt wordt dan uitsluitend brouwerswoonhuis.

Daan van der Matten en Dirk Schimmel dragen omstreeks 1935 een vat bier met behulp van de bierboom het poortje met het wapen met twee gekruiste sleutels uit.

Van 1626 tot 1656 is Antony Repelaer, zoon van Mariken Brouwer en Hugo Repelaer, eigenaar van de brouwerij. Door een gelukkig toeval is een deel van de correspondentie bewaard gebleven die zijn vrouw Emmerens van Driel en hun zoon voerden met Jochem van Hille, kastelein van 'De Vergulde Posthoorn' op de hoek van de Bierstraat in 's-Gravenhage.⁵ Deze correspondentie geeft een aardig beeld van het reilen en zeilen van de brouwerij in het midden van de zeventiende eeuw. De eerste brief luidt aldus:

goede vrient Jochem vanden hil, volgens het versoeckt van u huijsvrouw sende wij u met fredrick cornelis schilman een half last bier bestaende in vier halfvaten seeve gulde bier aldus geteycnentt ⊕, ses halfvaten ponts bier aldus geteycnent ⊙ ende drie halfvaten vier gulde bier aldus geteijckent ≡ ende alle gemerckt mette sleutel, hier mede den heer bevolen in dordrecht den 19 november 1648. emmerens van driel, huijsvrouw van Antony repelaer.

Op 26 november wordt de ontvangst bevestigd van 38 gulden en wordt opnieuw een last van ditmaal acht halfvaten bier van zeven gulden, zestien halfvaten van zes gulden en twee halfvaten van vier gulden gestuurd.

Op 13 januari 1649 krijgt Van Hille van Fredrick Cornelis Schilman de ontvangstbevestiging van 80 gulden als betaling voor de levering van bier en bovendien een nieuwe last bier, ditmaal bestaande uit acht halfvaten zevenguldenbier, veertien halfvaten zesguldenbier en vier halfvaten vierguldenbier. Met de verontschuldiging dat er niet meer gestuurd kan worden *overmidts het open weer veel volickx uut quam die wij mede hebben moeten gerijffen* en de dringende oproep het lege vaatwerk mee terug te geven.

Op 23 januari bevestigde mevrouw Repelaer de ontvangst van een bestelling van de twintigste en de retourzending van zestien lege halfvaten en een halfvat zesguldenbier en wordt weer een last bier gezonden van ditmaal acht halfvaten zevenguldenbier, veertien halfvaten zesguldenbier en vier halfvaten vierguldenbier. Ook nu weer met het verzoek zorg te dragen voor het lege vaatwerk.

Een begeleidend schrijven van 17 juli maakt gewag van de zending van de rest van de halve last bier, bestaande uit een halfvat zevenguldenbier, drie halfvaten zesguldenbier en een half vat vierguldenbier.

Op 14 augustus ten slotte bevestigt Emmerens van Driel de ontvangst van een brief van de vrouw van Jochem van Hille met daarin 25 gulden aan geld alsmede vier lege halfvaten retouremballage en worden twee halfvaten bier van zeven gulden en zes halfvaten van zes gulden naar Den Haag gezonden.

Op de adreszijde van alle briefjes is aangegeven dat de vaten getekend zijn met de sleutel. De functie hiervan is duidelijk. De herbergiers namen van diverse brouwers bier af en het merkteken vergemakkelijkte het terugsturen van het kostbare houten vaatwerk - dat vaak jaren achtereen hergebruikt werd - naar de juiste eigenaar.

Aangezien veel mensen niet konden lezen, werden vaak namen bedacht die eenvoudig tot een merkteken waren te herleiden, zoals een ster, een hoefijzer, een posthoorn of - zoals in dit geval - een sleutel.

⁵ SAD archief 150, inventaris 908.

Merkttekens op de vaten als herkenningstekens van een brouwerij (detail, 1772).

‘De van ouds vermaarde en nu nog neringrijke en florisante brouwerij’

Zoon Hugo Repelaer vergroot de bezittingen door in 1659 twee huisjes en erven aan de Nieuwe Haven, gelegen tussen het al (sinds 1433?) in bezit zijnde erf en de rosmolen van de concurrerende brouwerij *t Roode Hart* aan te kopen. Ook laat hij in 1665 op het erf tussen woonhuis en bedrijf een mouterij bouwen die in de achttiende eeuw, toen *De Sleutel* mout van loonmouterijen ging betrekken, steeds meer voor rijping en opslag van bier zou worden gebruikt.

De eerste beschrijvingen van de brouwerij dateren ook uit deze tijd. We treffen ze aan in de transportakten, waarvan die van 1693, waarbij Anthony Repelaer 2/12 deel overdraagt aan broer Hugo en zwager Barthout van Slingelandt, hier gedeeltelijk volgt:

de Brouwerije genaemt de Sleutel, staende ende gelegen binnen deser gemelte stadt, met het woonhuys, de mouterije, het packhuys, het huijs naest de deur, alsmede de kelder onlanghs aengekocht, mitsgaders de erven ende verdere timmeragien doorgaende tot achter op de Verckemarckt, staende ende gelegen respectvelijck ontrent de Visschebrugge alhier. Insgelijcx noch de derdepart vande ketels, onderbacken, vaetwerck, ses paerden, de behanghsels vande goude leeren streepen als anders int woonhuijs sijnde, de koolen, turf en verdere brant, ende wijders alle gereetschappen ende toebehooren, bij de voorn. brouwerije, mouterije en gevolge van dien eenichsints sijnde.

In 1727 koopt Philips van Haerlem het gehele complex aan voor f 11.500. Het wordt dan omschreven als

de van ouds vermaarde en nu nog neringrijke en florisante brouwerije, genaamt de Sleutel, sijnde voorsien met considerable bierkelder, koorn- en moutsolders, rosmolen met twee paar steenen en verdere gereetschappen, tot een welgeconditioneerde brouwerije behoorende, item een groot hegt sterk pakhuijs agter en annex de voors. brouwerije staande, met diverse solders, koetshuijs en stallinge voor seven paerden

daarinne, mitsgaders nog een groot, hegt sterk woonhuijs aan de opgemelde brouwerije mede behoorende, voorsien met verschijde royale kamers en vertrekken, staande en gelegen ontrent de Visbrugge [...] nog een hegt sterk en bijzonder wel ter nering staande huijs en erve, staande ende gelegen naast en annex de voors. brouwerije inde Wijnstraat.

De nieuwe eigenaar laat de onderpuien van het woonhuis en het belendende huis vernieuwen en koopt in 1752 de mouterij van de voormalige brouwerij *Het Witte Hart* aan de Varkenmarkt aan.

De in 1665 gebouwde mouterij (tekening Otto Dicke).

Door vererving komt het bedrijf in 1787 in handen van mr. Philips Vrolikhert, praktiserend advocaat, die in 1805 de brouwerij met woonhuis, pakhuis, kelders en zolders, staande aan de Groenmarkt en achter uitkomende op de Varkenmarkt en het belendende huis verkoopt aan Gerrit Weymans voor f 15.500. Koopman Willem Welsenis en houtkoper Huybert Kuyl worden in 1812 voor 33.600 franc (bijna f 17.000; we zijn dan in de Franse tijd) de volgende eigenaars. Zij laten onder andere het tot aan de sluiting bestaand hebbende kantoor aan de Varkenmarkt bouwen.

Na de families Brouwer (familienaam ontleend aan beroep) en door vererving Repelaer en Van Haerlem / Vrolikhert wordt de familie Pieren in 1819 de laatste brouwersfamilie die werkzaam is in *De Sleutel*; eerst Cornelis en vanaf 1854 zoon Johannes Nicolaas.

Overigens blijkt uit de lijst van eigenaren dat het gaat om patriciërs. De brouwerij werd beschouwd als geldbelegging en bron van inkomsten en met de dagelijkse gang van zaken zullen zij zich, waarschijnlijk met uitzondering van de familie Brouwer, niet hebben beziggehouden. Maar vader en zoon Pieren deden dit weer wel.

Het voor het brouwproces benodigde water kwam ook in de negentiende eeuw nog altijd uit de steeds vuiler wordende haven. Nog in 1829 sloot Cornelis Pieren met buurman Johannes Boonen een contract waarbij laatstgenoemde tegen betaling van f 250 toestemming kreeg gebruik te maken van de waterput der brouwerij. Toch was dit water nog altijd aanzienlijk schoner dan dat uit de grachten, wat duidelijk bleek bij de grote negentiende-eeuwse cholera-epidemieën, waarbij de meeste slachtoffers vielen rond de binnengracht en de dode spranten daarvan in de dichtbevolkte binnenstad. De aanvoer van schoon water met boten, wat van brouwerijen uit andere steden wel bekend is, kwam bij *De Sleutel* niet voor. Pas in 1884 werd het havenwater vervangen door gezuiverd water uit de kraan, geleverd door de gemeentelijke hoogdrukwaterleiding.

Eind 1876 deed ook de stoomkracht haar intrede met de installatie van een stoommachine van 8 pk en een verwarmend oppervlak van 29 vierkante meter. De rosmolen om het mout te malen en de bier- en waterpomp aan te drijven kon hierdoor buiten bedrijf worden gesteld, maar de paarden die eens de rosmolen aandreven, bleven nog tot in de jaren dertig in dienst voor vervoer van het bier.

Biervervoer per slede, omstreeks 1935, door Dirk Schimmel en Daan van der Matten.

De overschakeling op stoom kwam betrekkelijk laat als we het met Engeland vergelijken, waar al in 1784 de eerste stoommachines in brouwerijen werden geïnstalleerd, maar voor Nederlandse begrippen vrij vroeg. Daar verscheen in 1841 in de Haarlemse

brouwerij *Het Hert* de eerste kleine stoommachine, gevolgd in 1856 door de Amsterdamse brouwerij *De Hooiberg*. In 1896 plaatste de Dordtse firma Van Dorsser en Terhorst een tweede stoomketel voor f 2.500 in brouwerij *De Sleutel*.

Naar een Naamloze Vennootschap

Tot aan de algehele hernummering van huizen in 1883, waarbij afgestapt werd van een wijknummer, was het hele complex van *De Sleutel* genummerd A 287. In 1883 kreeg het brouwerswoonhuis de aanduiding Groemarkt 31 en de brouwerij met alle bijgebouwen op het binnenterrein werd Varkenmarkt 64. Eigenaar J.N. Pieren (die in dat zelfde jaar het archief van de toen al lang opgeheven confrérie der brouwers aan het Stadsarchief schonk) verkocht de brouwerij met toebehoren op 27 april 1887 voor f 13.700 aan Antonie Camerling. Het brouwerswoonhuis Groenmarkt 31 ging, even-

als het pand Varkenmarkt 51, voor ruim f 11.000 in andere handen over.

Na eeuwen een geheel te hebben gevormd, viel het uitgebreide gebouwencomplex tussen Groenmarkt en Varkenmarkt nu dus in meerdere delen uiteen. Nog geen drie maanden later verkocht de speculant en onroerend goedhandelaar Camerling de brouwerij met een winst van f 3.300 aan de firma Bosch en Van Epenhuysen te Zwijndrecht.⁶ Deze firma, die al de bovengistende brouwerij *De Ster* bezat, werd nu geliquideerd, waarna op 17 december de oprichting volgde van de *NV Maatschappij tot exploitatie der stoombierbrouwerijen De Sleutel en De Ster* te Dordrecht met een maatschappelijk kapitaal van f 120.000, verdeeld in 24 aandelen.⁷

Brouwerij *De Ster* in Zwijndrecht werd al in het volgende jaar stilgelegd, de gebouwen in 1896 voor f 5.000 verkocht aan C. van Epenhuysen c.s. Jacob Boertje, die het brouwen bij *De Ster* van een Duitse brouwmeester had geleerd, kwam nu als brouwmeester in dienst van *De Sleutel* en werd verantwoordelijk voor het bovengistend bier.

Onder directie van H.P. de Kat van Hardinxveld en B. van Epenhuysen en onder leiding van brouwmeester Van Heusden, die het vak in Duitsland

Bierflesje van stoombierbrouwerij De Sleutel en De Ster.

⁶ SAD archief 20, inventaris 115/29, akte 5654 en 115/30 akte 5743.

⁷ De gegevens over de geschiedenis van de brouwerij vanaf 1888 zijn grotendeels ontleend aan het brouwerijarchief, SAD archief 236.

had geleerd, startte in 1894 de productie van het moderne ondergistend bier, mogelijk geworden door de aanschaf van een koelmachine, geleverd door de machinefabriek Germania. De condensor hiervan, waarin ammoniak in vloeistof werd omgezet, stond wegens de omvang, maar ook om het risico van lekkage in de brouwerij uit te sluiten in een open stellage naast de mouterij. Met die koelmachine werd ook ruw ijs gemaakt dat aan andere brouwerijen en particulieren werd verkocht. Voor de brouwerij en de koelmachine waren in 1896 twee stoommachines van 8 en 30 pk beschikbaar. In 1902 werd het brouwhuis door de firma Anton Steinecker uit het Duitse Freising voor ruim f 8.000 verbouwd en opnieuw geoutilleerd en in 1915 deed de elektriciteit haar intrede en telde de brouwerij naast twee stoomketels van twaalf atmosfeer en twee stoommachines van elk 33 pk ook twee elektromotoren van 29 pk.⁸

In 1922 kwam er voor f 12.000 een nieuwe stoomketel en werd de oude gereviseerd en weer voor 15 jaar goedgekeurd. Bovendien werd toen een nieuwe elektromotor van 39 pk geïnstalleerd. Door een statutenwijziging was de naam in november 1907 intussen veranderd in *NV Brouwerij De Sleutel*, beschikkende over een maatschappelijk kapitaal van f 60.000.

Personeel in 1938. Staande van links naar rechts: A. Bremekamp, Bertus Smit, Wim Windhaus, Kees van der Graaf, Joop de Klerk, Henk Pluimerts, Jan de Jong, Rokus de Lange, Leen Visser, B. Lugard, Joh. G. Geuvels (directeur).

Zittend van links naar rechts: Dries van der Vliet, Daan van der Matten, Dirk Schimmel, Wim van Gelder, Goof Stolk, Gerrit Jansen, Henk van der Vliet (knielend), Karel Bosua, Jaap in 't Veld.

⁸ Zie Huizinga, p. 6.

In datzelfde jaar werd een pand aan de Varkenmarkt aangekocht voor f 5.100 en onder de naam 'De Hopbaal' ingericht tot pakhuys en watervrije paardenstal. Een van de daar gestalde paarden, Trui genaamd, nam een wel zeer bijzondere plaats in. Dit paard, gekocht op 10 juni 1920, stierf na bijna negen jaar trouwe dienst op 19 april 1929. De directie liet toen ter nagedachtenis een portret maken, dat tientallen jaren de binnenplaats sierde. Na haar dood nam een tweedehands Ford het biertransport gedeeltelijk over. Toen die twee jaar later door de politie werd afgekeurd, moest er een nieuwe worden aangeschaft.

Het monumentale huis 'Maestricht' tegenover de brouwerij, gebouwd in 1663 en eens de woning van de schilder Arnold Houbraken, werd in 1915 voor de helft in eigendom verworven voor f 2.750, omgedoopt tot 'Het Biervat' en ingericht tot pakhuys en bovenwoning.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam de brouwerij serieus in de problemen. De aanvoer van grondstoffen stagneerde doordat verschillende landen een uitvoerverbod afkondigden. Op een gegeven moment moest zelfs mout uit Amerika worden gehaald. Door gebrek aan kolen moest op hout worden gestookt. Een nieuwe bierwet liet de

kostprijs nog verder stijgen. En na een aanvankelijke omzetsijging als gevolg van de mobilisatie daalde de bierconsumptie en ondervond de verkoop van ruw ijs grote concurrentie van het Slachthuis. *De Bierbrouwerij De Sleutel deelt mede dat na augustus de omzet, ten gevolge van de onder regeringsdruk verhoogde prijzen, met 60 % is verminderd en dat er voor het bedrijf geen kolen meer beschikbaar worden gesteld. Als dit zo blijft zou zij haar bedrijf moeten stopzetten, ofschoon zij nog grondstoffen in voorraad heeft. Mout wordt niet meer aangevoerd en hop is zeer duur*, heet het in een schrijven aan de Kamer van Koophandel in 1917.

Vanaf 1918 gingen de zaken weer beter. Maar hoewel de NV met uitzondering van de eerste vier jaar steeds winstgevend was geweest, met een uitschieter van f 63.493 in 1921 en een uitgekeerd dividend van 10%, werd in 1925 toch serieus overwogen de zaak te liquideren. Als reden werd aangegeven dat het vrijwel onmogelijk was nieuwe klanten aan te trekken en er niet tegen de grote brouwerijen *Oranjeboom*, *Amstel* en *Heineken* kon worden opgebokst. Er werd zelfs al gewerkt aan een uitkeringsregeling voor de achttien personeelsleden gebaseerd op het aantal dienstjaren, dat varieerde van vier tot tweeënveertig jaar.

De liquidatie ging niet door en in 1927 werd zelfs het gehele aandelenkapitaal van *NV Van Renesse's bierbrouwerij De Kraan* te Gorinchem, voor een bedrag van f 80.000, opgekocht. Dit bedrijf, dat het toen al ouderwetse bovengistend bier brouwde - dat werd verkocht onder de merknamen *Faro*, *Minne-bier*, *Gorcum's Dubbel-Princesse*, *Dubbel Gerste*, *Oud Bruin*, *Jong Bruin*, *Versch Bruin*, *Wilhelmina Lager*, *Pomp Gerste* en *Renesse's export* - stopte de productie in 1933, doch de NV bleef in naam bestaan en zou later nog een belangrijke rol spelen.

Prijs-Courant VAN BIEREN DER STOOMBIERBROUWERIEN DE KRAAN EN DE DRIE SNOEKEN FIRMA A.F. van RENESSE & CO <i>Gorinchem</i>		
FARO.	per 40 liter	f 4.25
MINNE.	" " "	4.25
DUBBEL PRINCESSE	" " "	3.50
ID. GERSTE.	" " "	2.75
OULD BRUIN	" " "	4.-
JONG OUD	" " "	3.50
VERSCH BRUIN.	" " "	2.75
WILHELMINA LAGER	8 Cent. per liter.	
POMP GERSTE	7 1/2 " " "	
Het van ouds vermaarde <i>Gorcum's Dubbel-Princesse</i> , het <i>Dubbel-Gerste</i> en <i>Wilhelmina-Lagerbier</i> verdienen, door hun gehalte en aangename smaak, voor Tafelbieren alle aanbeveling. De levering op Beijersch en gewoon fust. HEEREN SLIJTERS EN KASTELEINS GENIETEN RABAT.		

De prijslijst van de firma A.F. van Renesse & Co. te Gorinchem.

Naast de conjunctuur speelde ook het weer een belangrijke rol in het bestaan van de brouwerij. Bij mooie, warme zomers steeg de bieromzet en schoten de winstcijfers omhoog, maar in natte, koude jaren daalde de omzet. De jaarverslagen en mededelingen aan de Kamer van Koophandel hebben daarom soms veel weg van weersoverzichten. Maar ook op ander gebied deden de elementen van zich spreken. Zo was er in de laaggelegen brouwerij regelmatig sprake van wateroverlast. Op 26 november 1928 steeg het water zelfs zo hoog, dat de brandkast in het kantoor geheel onder water stond en alle papieren en boeken nat werden. En in de daarop volgende winter ging er geen dag voorbij zonder gesprongen waterleidingbuizen en moest de verzending van het bier naar buiten de stad tegen hoge kosten per spoor geschieden. In het poortje aan de Varkenmarkt, dat nu de doorgang vormt tot het Buddingh'plein zit nog een vloedsteen die het waterpeil van 1906, 1916, 1928, 1936, 1953 en 1954 aangeeft.

Het vermeende vijfhonderdjarige bestaan van *De Sleutel* werd op 27 juli 1933 op bescheiden wijze gevierd in het gebouw van muziekvereniging Kunst Na Arbeid in het Kromhout. Eerder dat jaar, op 25 juni, herdacht men ook het vijftigjarige dienstverband met brouwmeester Jacob Boertje, die in 1883 in dienst was gekomen bij *De Ster* en bij de sluiting van die brouwerij de overstap naar *De Sleutel* had gemaakt. Een feestelijke rit door de stad in een open landauer, begeleid door versierde wagens van de brouwerij en de klanken van het werklozenmuziekkorps was zijn deel. En hij werd benoemd tot betaald adviseur. Lang heeft hij daarvan evenwel niet kunnen profiteren. Baas Boertje stierf nog geen jaar later, in april 1934.

Het werklozenorkest, zittend op een vrachtauto, kon voor allerlei festiviteiten worden ingezet.

Overigens was men niet altijd zo vriendelijk voor het personeel, getuige de passage uit een jaarverslag van twee jaar daarvoor: *Een voordeel hadden wij dat de grondstoffen wederom goedkooper waren, en wij ook twee knechten verloren door overlijden terwijl een derde de dienst werd opgezegd. Voor deze drie namen wij een nieuwe aan voor een lager loon van f 5,-- per week.*

Ter vergelijking: in 1876 werkten er zes arbeiders die tussen de f 5,50 en f 9 per week verdienden. Op de foto uit 1900 - het jaar waarin door staking loonsverhoging werd afgedwongen - zijn twaalf personeelsleden te zien en op die van 1908 zijn dat er achttien.

Foto uit 1900 met twaalf personeelsleden.

Door de invoering van de 45-urige werkweek in 1921 moest extra personeel worden aangenomen en stegen de loonkosten met f 7.000. In 1938 telde de personeelsformatie twintig man. Toevallig is het arbeidscontract met brouwersknecht W. van Pelt uit 1909 bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat de werkdag toen om zes uur in de ochtend begon en om acht uur 's avonds eindigde. Gedurende die lange dag waren er drie schafttijden van elk een uur, zodat er elf uur gewerkt werd. Het loon voor de zesdaagse werkweek bedroeg twaalf gulden. Overwerk, ook op christelijke feestdagen, leverde vijftien cent per uur op, overwerk op zondag was goed voor twintig cent.

Arbeiders die minstens een jaar in dienst waren, kregen twee verlofdagen per jaar, maar de directie bepaalde wanneer die dagen opgenomen moesten worden. Naast een hele reeks boetes, waaronder die voor het meebrengen van sterke drank, worden in het contract liefst 17 redenen tot ontslag op staande voet aangevoerd, waaronder dronkenschap, het buiten de brouwerij brengen van bier dat tot verbruik ter plaatse wordt geschonken en het deelnemen aan enige actie die het bedrijf zou kunnen schaden.

Over de rechten van de werknemer is daarentegen vrijwel niets te vinden. Het vrijbier voor personeel werd overigens in 1913 afgeschaft waar tegenover een loonsverhoging stond van f 1,50 per week. Vanaf dat moment werden uitsluitend bij de maaltijd nog twee flessen bier verstrekt. Hoewel de werktijd met een uur per dag werd bekort, leidde deze maatregel volgens het jaarverslag tot een hogere productie. Een oudedag- en weduwepensioen werd eerst in 1942 ingevoerd.

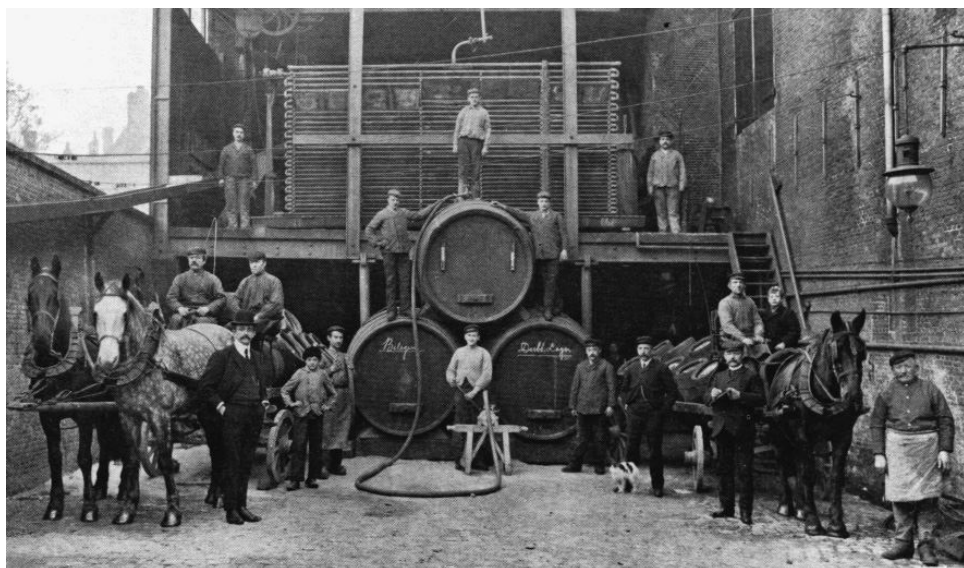

Foto uit 1908 met achttien personeelsleden voor de condensor van de koelmachine.

Leven in de brouwerij

In de crisisjaren stagneerde de bierafzet. Door ontslagen en loonsverlagingen (in 1934 bijvoorbeeld drie man minder en een loonsverlaging van 10%) werd getracht de lasten te drukken. Maar toch was er nog wel in het bedrijf geïnvesteerd. In 1928 kwam er een nieuwe compressor, bestemd voor de koeling van de bierkelders. De oude werd vanaf dat moment nog uitsluitend voor de ijsbereiding gebruikt. Twee jaar eerder was men voorzichtig begonnen met het bottelen: *daar wij nu ook aan 't bottelen op flesschen zijn en hiervoor reeds eenige goede afnemers in 1927 hebben gekregen, hopen wij hierdoor onze omzet te vermeerderen.* Daarvóór werd het bier uitsluitend in houten vaten geleverd of in de brouwerij verkocht in kannen en kruiken die de kopers zelf meebrachten. Het bottelen was toen uitbesteed aan zelfstandige bottelarijen, zoals die van L. Kranendonk te Zwijndrecht. Op etiketten in gebruik rond 1900 is een ruimte vrijgelaten voor het stempel van de bottelaar.

In 1934 wordt de machinale verwerking verder gemechaniseerd. Om de houdbaarheid van het flessenbier te verhogen, wordt het jaar daarop overgegaan tot pasteurisatie. Op de nieuwe etiketten verschijnt trots de mededeling, *gebotteld in de brouwerij.* Vanaf dat moment start ook een grote reclamecampagne onder de leus *Sleutelbier; reeds 5 eeuwen gedronken.* Op reclameplaten, uithangborden, bierpullen, asbakken, bierviltjes en na-

tuurlijk de flesetiketten verschijnt het logo, de sleutel, met daaraan toegevoegd ANNO 1433. Flessenbier gaat vanaf dat moment in snel tempo een steeds groter deel van de omzet innemen.

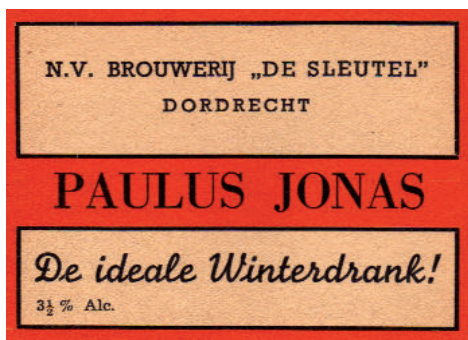
In mei 1934 worden de nieuwe directeurs J.G. Geuvels en B. Lugard aangesteld. De eerste gaat vooral leveranciers en banken bezoeken en weet nieuwe kredieten te verkrijgen, de tweede zorgt voor technische innovaties. De brouwerij timmert dan flink aan de weg en manifesteert zich nadrukkelijk in de stad zoals tijdens de verkeersoptocht op 19 december 1936 ter gelegenheid van de opening van de Moerdijkbrug, waarbij oud brouwersmateriaal wordt ingezet. In de donkere decembermaand organiseert men bokbieravonden waarop het Oeteldonkse carnavalsgezelschap 'De Kikvorschen' acte de présence geeft en in optocht door de stad trekt naar de cafés 'De Poort van Kleef' aan de Voorstraat, 'Jan van Leen' in de Vriesestraat en 'Pols' op de Visbrug.

Ook 'Kunst Na Arbeid', voor de gelegenheid omgedoopt tot 'Fanfarekorps de Sleutelbok', verleent regelmatig medewerking aan deze bokbierfeesten. Zeer tot ongenoegen overigens van het Centraal Drankweer Comité, dat een felle polemiek met de brouwerij aangaat over de hoeveelheid alcohol in een glas bier. Ook de vele excursies van o.a. de Vereniging van Huisvrouwen en de Dordtse Journalisten Vereniging naar de brouwerij zijn tegen het zere been van de drankbestrijders.

Optocht ter gelegenheid van de opening van de Moerdijkbrug op 19 december 1936.

De Tweede Wereldoorlog veroorzaakt uiteraard stagnatie. Het depot in Rotterdam gaat bij het vreselijke bombardement van de stad in mei 1940 in vlammen op, personeel wordt afgevoerd naar Duitsland, de grondstoffenaanvoer komt in het gedrang, het transport naar buiten de stad wordt steeds moeilijker en in 1944 zelfs helemaal onmogelijk en voor het flessenbier moet men zelfs kroonkurken gaan recycleren. Toch wordt er tot diep in 1944 nog gebrouwen. De laatste aangifte tot brouwen (verplicht volgens de wet om aan de hand hiervan de accijns te kunnen berekenen) dateert van 9 december 1944. Daarna wordt de elektriciteit afgesloten en kan men eerst op 21 augustus 1945 weer gaan brouwen. Noodleveranties van bevriende brouwerijen (o.a. *De Oranjeboom*) zorgen er echter voor dat de verkoop van fusten en flesjes Pilsener en Münchener en het lichte Lager gewoon doorgaat. Verhoging van de bieraccijns (met liefst 100%) en de omzetbelasting zorgen ervoor dat de winstcijfers kelderen. Maar desondanks kan aan de aandeelhouders 10% dividend worden uitbetaald en *ter belegging van onze ruimer geworden geldmiddelen in het begin van 1944 een zeer gunstig*

In de oorlogsjaren komt een einde aan de productie van bokbier. Het brouwen van 'de ideale winterdrank' Paulus Jonas wordt zelfs voorgoed beëindigd.

gelegen bouwterrein aan den grooten verkeersweg bij den toegang tot de stad gekocht worden. In het jaarverslag over 1945 staat dan ook dat de brouwerij behoudens enig verlies aan emballage en vaatwerk en een paar vrachtauto's verder onbeschadigd uit de oorlog is gekomen. Maar wel laat de smaak in de eerste naoorlogse jaren bij gebrek aan grondstoffen veel te wensen over. Pas in november 1947 wordt het alcoholgehalte tot het vooroorlogse peil verhoogd en de accijns verlaagd. Ondanks grote reclamecampagnes daalt het bierverbruik spectaculair. Toch is *De Sleutel* een van de weinige niet-exporterende brouwerijen die winst maakt. Dit is een gevolg van een op 9 februari 1946 met de Amerikaanse *Burlington Brewing Company* afgesloten contract. Deze verkreeg tegen betaling van twee dollarcent per kist voor royalty's het recht om op de flesjes en blikjes Van Merritt Beer de tekst aan te brengen *Brewed according to the formula prepared by and with the exclusive permission of de Sleutel brewery co. ltd. est. prior to A.D. 1433, Dordrecht, Holland*. In de Amerikaanse pers verschijnen advertenties met foto's van de Dordtse brouwerij en de vermelding dat dit bier al gedronken werd 59 jaar voordat Columbus Amerika ontdekte; enigszins bezijden de waarheid. In de eerste plaats bestond *De Sleutel* pas rond 1550 als brouwerij en in de tweede plaats had het moderne ondergistend bier weinig meer te maken met het brouwproces uit de middeleeuwen. De nieuwe eigenaren van Burlington kochten de royaltyovereenkomst in 1953 af voor bijna f 38.000.

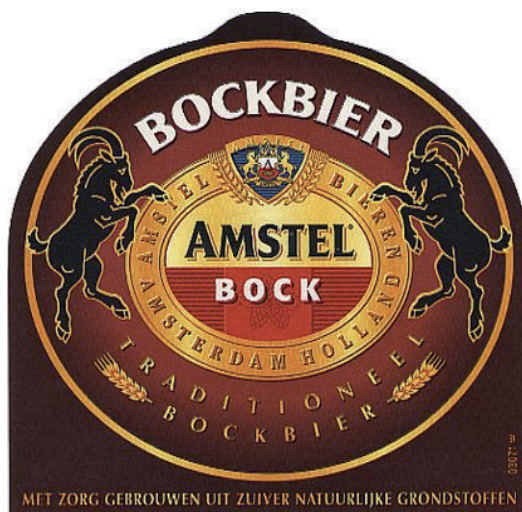
G.J. Dozy, de grootste aandeelhouder van de NV en vanaf 1933 commissaris, werd in 1947 tot directeur benoemd naast Joh. Geuvels en in de plaats van NSB'er Lugard, die in 1939 werd belast met de technische leiding van een Bavariabrouwerij in het Colombiaanse Bogota. B. Vlieland Hein werd gedelegeerd commissaris. Kort daarop werden de kolossale houten vaten in de lagerkelder, waarin het bier twee tot drie maanden moest rijpen, vervangen door moderne stalen biertanks.

Via overname naar liquidatie

Biergigant Heineken lonkte toen al enige jaren naar het oude brouwerijtje en op 1 februari 1950 werd een eerste vorm van samenwerking gestart. Dochteronderneming *NV Van Renesse's bierbrouwerij de Kraan*, die zich had ontwikkeld tot schakel tussen producent en consument (in de hand gewerkt door de opkomst van het flessenbier in de jaren twintig) verkreeg toen het agentschap van Heineken voor het Eiland van Dordrecht. Op 19 oktober 1953 verwierf Heineken 30 van de 48 aandelen. Directeur G.J. Dozy, die ontslag moest nemen, behield er nog 18, waarvan er in 1965 nog eens drie verkocht werden. B. Vlieland Hein en H. Mennes, die vanaf 1933 mede het bestuur vormden, traden af als commissaris ten gunste van Jhr. P.R. Feith, ir. J.A. Emmens en R. Vestergaard. K.W. Berkemeier werd de nieuwe directeur. *Het laat zich aanzien dat op deze wijze de Sleutel, opgenomen in het Heineken's verband, haar plaats in de toekomst volkomen waardig zal kunnen blijven*, heet het in het bericht aan de aandeelhouders. Ondanks hoge verwachtingen over het voortbestaan van het bedrijf en investeringen (zo werd het pand naast de brouwerij in 1950 voor f 25.000 aangekocht en in 1963 met de erachter liggende houten loods voor ruim f 60.000 gerestaureerd, werd in 1951 een waterzuiveringsinstallatie geïnstalleerd, ging men in 1952 over op metalen transportfusten, werd in 1958 de bottelarij geheel vernieuwd en plaatste men in 1959 een aantal nieuwe apparaten, waardoor er toen 38 elektromotoren met een gezamenlijke capaciteit van 160,5 pk aanwezig waren) kwam aan het zelfstandig voortbestaan van Nederlands oudste brouwerij natuurlijk toch een einde.

Korte tijd leverde men nog onder eigen naam aan de eigen cafés 'Centre Ville' (Visbrug), de 'Poort van Kleef' (Voorstraat), 'Van Leen' (Groenmarkt), 'De Rooij' (Tolbrug) en 'Industrie' (voorheen 'Métropole' Vriesestraat) en de gehuurde 'Meijerij'sche Kar' (Bleijenhoek) en 'Doelstraat', doch spoedig verviel men tot toeleveringsbedrijf van Donker Lager en Münchener aan Heineken en verdween het Sleutelbier van de markt. Al bleef *NV Brouwerij De Sleutel* wel ingeschreven in het handelsregister en bracht Heineken tot in het begin van deze eeuw uit merkrechtelijke overwegingen elk jaar in december nog een hoeveelheid Sleutel Bokbier in de handel. Maar dat had, behalve de naam, niets meer met de aloude Dordtse brouwerij te maken; het was in feite gewoon Amstel Bokbier.

Eind 1968 werd de productie gestaakt en op 31 december 1970 was alle leven uit de brouwerij geweken. Merkwaardigerwijze bleef het zusterbedrijf wel bestaan. Zelfs werden in oktober 1968 de drankenhandels van A. de Kluyver te Kinderdijk en T.W. Romeijn te Papendrecht overgenomen en het aandelenkapitaal vergroot. Begin 1971 vond de samenvoeging plaats met de firma K. Andeweg & Zn te IJsselmonde. Vijf jaar later verhuisde de drankengroothandel Andeweg Renesse BV van het oude onderkomen aan de Varkenmarkt naar de Daltonstraat. Maar in de jaren negentig van de twintigste eeuw viel uiteindelijk ook voor dit bedrijf het doek.

Sleutel- en Amstel Bokbier, gebrouwen bij de Amstelbrouwerij te Amsterdam.

Herbestemming van de gebouwen

De voormalige brouwerij kwam via Bohemen Bouwbureau in handen van de gemeente. Het uit 1612 daterende bedrijfspand was in 1892 verbouwd en in 1957 voor f 6.211, waarvan f 921 gemeentesubsidie, opgeknapt, waarbij o.a. de ontsierende reclameborden waren verwijderd, maar raakte in de jaren zeventig van de twintigste eeuw in verval. Totdat de uitvoering van stadsvernieuwingplannen in het Groenmarktgebied in de jaren tachtig dit verval stopte en de voor- en achtergevel werden geconsolideerd.

Het woonhuis 'De Gouden Sleutel' aan de Groenmarkt dat in 1913 grondig gerestaureerd was, kwam in 1960 in handen van de gemeente. Het is sindsdien in gebruik geweest bij onder meer de Rano, Surant, enkele padvindergroepen, de Jazzsociëteit en als open jongerencentrum, atelier voor kunstenaars en oefenruimte voor muziekgroepen. Restauratieplannen werden uitgewerkt maar gingen, evenals verkoop, vooralsnog niet door en twee branden zorgden voor verder verval.

In 1968 werd door archivaris Jensma voor het eerst het idee geopperd in de leegstaande 'Gouden Sleutel' een gildehuis en brouwerijmuseum in te richten. Dat kwam toen niet tot uitvoering en ook in 1983, toen het Brouwers- of Sint Maartensgilde een onderkomen zocht voor een nationaal brouwerijmuseum waarin met materiaal uit de achttiende en begin negentiende eeuw ambachtelijk bier gebrouwen en op beperkte schaal aan bezoekers verkocht kon worden, ging men uiteindelijk Dordrecht voorbij. Wel kwam op de begane grond van het pand aan de Varkenmarkt 128 het geluidsmuseum 'De Stem van 't Verleden' van George Grootenboer en een collectie wijnmakers-, kopers- en distilleergereedschap van Rutte en was er ook ruimte voor wisselexposities zoals over de blikfabriek van Bekkers en in 1993 - met materiaal van Heineken - over ... brouwerij *De Sleutel*. Ook een balletstudio vond er onderdak. Maar de exploitatie bleek uiteindelijk toch niet rond te krijgen. Eind jaren 90 ging de sleutel in het slot. De benedenruimte werd daarop betrokken door een kinderdagverblijf van de Centrale

Organisatie Kinderopvang Dordrecht. Op de bovenverdiepingen waren al eerder appartementen gekomen.

In de voormalige mouterij, later lagerkelder, kwamen het poppentheater van Damiët van Dalsum (inmiddels verhuisd naar de Aardappelmarkt) en een zestal appartementen. De binnenplaats werd na de stadsvernieuwing in 1986 omgedoopt tot Buddingh'plein. Alle andere bebouwing hier ging rond 1983 tegen de vlakte. Het vroegere brouwerswoonhuis aan de Groenmarkt (thans nummers 107-111) was inmiddels na jarenlange leegstand door ongenode gasten ontdaan van alle monumentale lambriseringschouwpartijen, bespanningen en andere ornamenten en verkeerde in bouwvallige staat. Het werd in het kader van het stadsvernieuwingsproces Groenmarktgebied door de Woningstichting Vooruitgang onder handen genomen, wat neerkwam op sloop van de gehele achterbouw.

Bij de nieuwbouw in 1984 bleef de oude bouwstructuur van het pand, een voor- en achterhuis gescheiden door een binnenplaats die in de loop der eeuwen was overkapt, herkenbaar. Op de verdiepingen werd een drietal grote driekamerwoningen gerealiseerd en de begane grond werd ingericht tot proeflokaal en ondernemerssociëteit van de 'Stichting Drechtsteden Industrieel en Archeologisch Centrum DIAC De Sleutel'. Naast het proeflokaal kwam een onderdoorgang naar het Buddingh'plein die ernstig afbreuk deed aan het monumentale aanzien van de voorgevel.

Het gebouw rechts is de voormalige mouterij uit 1665 op de binnenplaats tussen de Groenmarkt en de Varkenmarkt.

Bierproductie

Vóór het jaar 1685 zijn geen cijfers bekend betreffende de bierproductie van *De Sleutel*. Wel wordt in het Confrériearchief vanaf 1620 steeds het aantal brouten (brouwsels) van de grootste Dordtse brouwerij vermeld en in de periode 1685-1688 is dit *De Sleutel* met een gemiddelde van ruim 111 brouten. Het gemiddelde voor de jaren 1700-1709 is 95 brouten (met in 1704 een recordproductie van 126); voor de periode 1710-1729 is dit 66,5; voor 1730-1769 53,5 en voor 1770-1789 gemiddeld 33.⁹

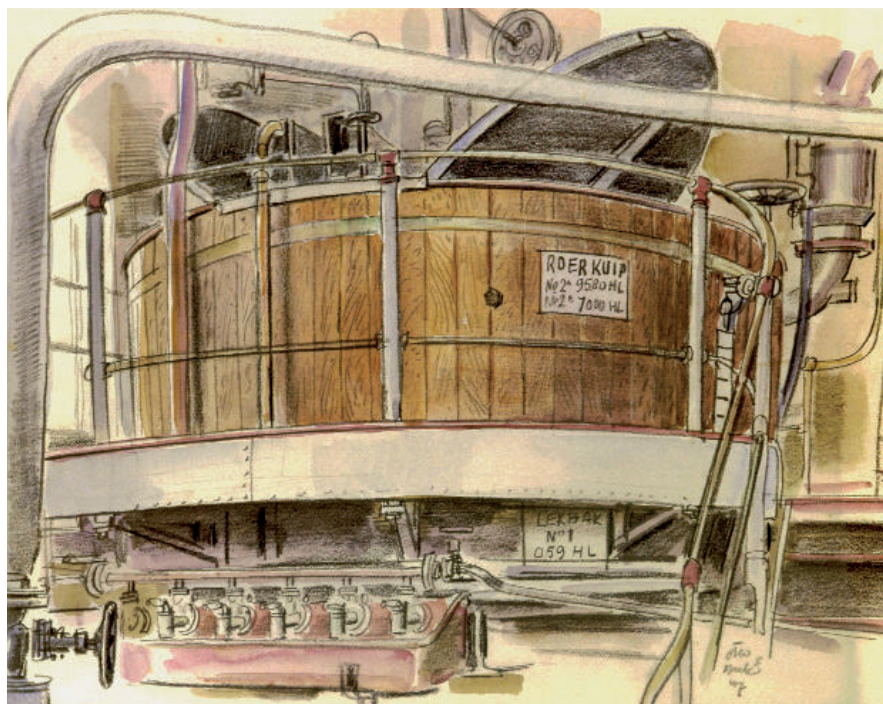
Indien we, mede in navolging van wat uit andere plaatsen bekend is, een brout op 32 vaten of tonnen en een ton op 155,2 liter stellen, dan bedraagt het aantal hectoliters gemiddeld respectievelijk ongeveer 5.523, 4.715, 3.303, 2.657 en 1.640.

	Sam	Paul	John	Sam	Andrew	Bel	Salie	Wiel	James	Bel	Paul	James
1730	60	60	60	50	34	20	42	50	45	42	58	330
31	53	55	57	48	33	20	40	55	46	39	51	407
32	53	58	56	46	37	23	48	55	45	40	50	508
33	52	54	51	45	43	20	46	58	42	43	55	509
34	52	54	50	43	52	32	40	50	45	40	54	512
35	53	53	44	43	47	20	36	51	42	40	53	491
36	53	53	42	42	37	32	36	48	47	41	45	476
37	47	50	38	40	44	32	33	34	46	42	40	475
38	50	58	40	44	44	30	40	51	43	34	0	452
39	53	48	42	39	46	36	40	50	58	—	—	392
	535	552	480	440	417	283	308	531	439			
1740	51	40	34	33	46	27	33	43	36	—	—	343
41	36	50	34	38	50	35	38	46	36	—	—	363
42	43	46	29	41	47	36	37	46	29	—	—	354
43	48	53	30	30	53	30	40	46	28	—	—	376
44	44	51	29	39	51	34	36	44	25	—	—	353
45	46	54	26	42	52	36	32	41	22	—	—	357
46	45	53	26	47	44	36	39	42	29	—	—	361
47	45	59	29	54	52	32	42	46	31	—	—	390
48	40	61	27	53	48	30	42	35	35	—	—	389
49	48	61	25	52	53	34	37	37	40	—	—	387
	455	528	289	438	406	348	376	426	311			
1750	45	52	26	48	54	33	35	46	28	—	—	364
51	46	58	25	49	51	31	39	38	28	—	—	365
52	46	50	26	42	50	31	37	42	28	—	—	352
53	55	52	24	42	55	29	38	50	27	—	—	372
54	40	48	26	37	53	28	36	48	25	—	—	349
55	50	48	24	38	57	34	37	50	25	—	—	363
56	45	46	23	36	53	33	41	46	23	—	—	346
57	44	48	23	41	50	34	34	43	24	—	—	341
58	42	50	21	39	52	37	29	40	22	—	—	332
59	43	50	20	46	55	37	32	45	19	—	—	347
	465	502	238	418	529	327	358	448	249			

Aantallen brouten van Dordtse brouwerijen, waaronder De Sleutel.

⁹ SAD archief 16, inventaris 943-944.

Het teruglopen van het aantal brouten, niet alleen bij *De Sleutel* maar bij vrijwel alle Dordtse bedrijven, en de sluiting van vele brouwerijen is kenmerkend voor de achttiende eeuw; maar *De Sleutel* weet, samen met o.a. *De Bel*, *Het Lam*, *De Drie Leliën* en *De Oranjeboom*, steeds zijn positie als één der grootste brouwerijen te handhaven. Bekend is dat de bierkuip in de tijd van J.N. Pieren, rond 1860, een capaciteit had van 107 hectoliter maar helaas is het brouwerijarchief voor wat betreft de brouwgegevens zeer onvolledig.

De roerkuip en de lekbak in brouwerij De Sleutel in 1947 (tekening Otto Dicke).

In 1898 werd 7.900 hl bier verkocht. In de periode 1903-1913 bedroeg de jaarproductie gemiddeld ongeveer 10.600 hl. Voor de productie van 10.324 hl bier was in 1910 118.010 kilo mout nodig, 29.200 kilo maïs (wat als goedkoper aanvullingsmiddel op het mout werd gebruikt), 1.284 kilo Beijers hop en 570 kilo hop uit Aalst. In de jaren 1919-1924 werd gemiddeld 6.367 hl bier gebrouwen (met een uitschieter van 8.428 hl in 1921); niet eens zoveel meer dus dan in de topjaren 1685-1688. In de periode 1925-1930 werd, in gemiddeld 94 brouwsels, per jaar ongeveer 7.647 hl vervaardigd (met een uitschieter in 1929 van 112 brouten van in totaal 8.338 hl, verkocht voor f 209.825,13). In 1938 werd in de grote brouwketel 42 maal Lager en 16 keer Pilsener en in de kleine ketel 3x Lager, 2x Münchener en 1x Bokbier gebrouwen. In totaal 1.071 hl zwaar en 3.598 hl licht bier, verreweg de kleinste productie (0,35%) van de elf bij de Bond van Nederlandse Brouwerijen aangesloten bedrijven. *Heineken*, *Amstel* en *Oranjeboom* namen toen meer dan 75% voor hun rekening.

De afzet van *De Sleutel* vond plaats in de eigen stad en in Rotterdam en Gorinchem (waar depots voor de distributie waren gevestigd), de Alblasserwaard, Zeeland, Zwijndrecht, de Hoeksche Waard en Noord-Brabant. In 1946 kwam er nog een depot voor Den Haag bij.

Bij de overname door *Heineken* in 1953 werd gestreefd naar een productie van 10.000 hectoliter doch men bereikte dit peil pas in 1966 door het brouwen van grote hoeveelheden Oud Bruin. Daarvoor bedroeg het gemiddelde ongeveer 7.166 hl. In het sluitingsjaar 1968 was dat gedaald tot 4.552 hl.

Voor elke keer dat er bier werd vervaardigd, moest volgens de wet een aangifte tot brouwen worden ingeleverd bij de ontvanger der accijnzen te Dordrecht. Die aangifte zag er als volgt uit:

Aangifte tot brouwen.

(Art. 14 der wet).

Den een en twintig Aug. 1945 heeft de N.V. Brouwerij 'DE SLEUTEL' te Dordrecht aangegeven, dat zij in hare bierbrouwerij genaamd 'De SLEUTEL' en gelegen aan de Varkenmarkt No.64, een brouwsel bier zal vervaardigen, in voege als hieronder is omschreven:

- A. De grondstof zal bewerkt worden in de roerkuij No. 2 A, groot 95 H.L. 80 Liter en in den bierketel No. 1, groot 126 H.L. 50 Liter; deze bewerking zal aanvangen den 22 Aug. 1945 des voormiddags ten 6 3/4 uur.
- B. Het koken van het wort zal geschieden in den bierketel No. 1, groot 126 H.L. 50 Liter.
- C. Het wort zal in den bierketel zijn bijeengebracht den 22 Aug. 1945, des namiddags ten 1 uur.
- D. Voor dit brouwsel zal gebruikt worden een hoeveelheid van 720 Kilogram moutmeel.
- E. Er zullen worden vervaardigd 191 hectolitergraden wort.

DORDRECHT, 21 Augustus 1945.

NV. BROUWERIJ 'DE SLEUTEL'

Op de achterzijde van het formulier kon worden aangegeven wanneer het was ingeleverd op het kantoor van de ontvanger der accijnzen en hoeveel accijns er moest worden betaald.

In 1956, toen de brouwerij was overgenomen door *Heineken* en het pand vernummerd tot Varkenmarkt 86-88, zag die aangifte er nog net zo uit, zij het dat de grondstof toen bewerkt kon worden in de Klarings(beslag)kuij nr. 1 van 9.908 liter of in nr. 2 van 565 liter en de bierketel 112 hectoliter groot was.

Biersoorten

Getuige de aangehaalde akte uit 1577 brouwde *De Sleutel* toen Ysrael en vermoedelijk zullen ook Pharao (een bier van spontane gisting waaraan gebrande suiker werd toegevoegd voor de zurig zoete smaak) en Moeselaer wel op het programma hebben gestaan.

De stoombierbrouwerij *De Sleutel* van J.N. Pieren leverde op *Beijersch Fust van circa 100, 50 en 25 Liters* Bock-Bier, Oud Bier, Kroonen en liefst drie soorten gerstebier: Dubbel-Garsten, Garsten No. 1 en Garsten No.2. Waarschijnlijk werden toen dus nog altijd naar oud gebruik drie treksels van een partij grondstof gemaakt. Nieuw was wel dat er nu ook gebotteld bier op flessen en kruiken verkrijgbaar was. Dit werd geleverd door de bierhuishouder, tapper en bierbottelaar J. 't Hooft (en later diens weduwe en zoon), die werkte vanuit panden aan de Noordendijk 63 en Visstraat 5.

De Sleutel en De Ster verkocht Gerste en Belegen Gerste, Lager, Oud en Extra Oud, dat werd gebotteld door o.a. L. Kranendonk in Zwijndrecht, J. Oversier te Rotterdam en de weduwe 't Hooft in Dordrecht. In 1893 startte de productie van het voor die tijd moderne ondergistend bier, dat direct vanuit het vat in het glas getapt kon worden. Dit in tegenstelling tot het bovengistend bier dat slechts tot werking was te brengen door het enige tijd op kruiken te laten staan. Deze laatste soort, die vooral in de zomer op het land veel gebruikt werd (en in de brouwerij daarom ook wel *boerenbier* werd genoemd), bleef tot ongeveer 1910 de helft van de productie uitmaken, maar nam daarna snel in betekenis af. Na 1930 werden vrijwel uitsluitend nog laaggegistete bieren gebrouwen.

In 1897, het jaar waarin tijdens een internationale tentoonstelling te Brussel een gouden medaille werd behaald (*afbeelding linksonder*), waren Gerste en Belegen Gerste, Oud Bruin, Faro, Lager, Kronenbier Dortmunder en Bokbier verkrijgbaar en in het voorjaar van 1900 werd Pinksterbok gebrouwen.

In 1908 werd het assortiment uitgebreid met Dubbel Lager en in 1919 kwamen daar het zwaardere Pilsener en Münchener bij met elk 5% alcohol; allemaal ondergistende biersoorten.

Etiketten, in gebruik tussen 1909 en 1925, maken duidelijk dat toen Lager, Dubbel Lager, Pilsener, Münchener, Faro, Belegen Gerste, Paulus Jonas, Bokbier, Oud Bruin en Extra Oud geproduceerd werd. Het werd gebotteld door o.a. H.J. Voskuil in Dordrecht en J. Oversier in Rotterdam.

Vanuit de eigen bottelarij waren vanaf 1926 leverbaar Lager, Münchener en Pilsener en vanaf 1934 Lager en Donker Lager, Pilsener, Münchener en Oud Bruin, in de wintermaanden aangevuld met Paulus Jonas en Bokbier en in het voorjaar met Meibier.

Voor de Eindhovense firma Van Bakel-Berings werd Van Bakel's bier geproduceerd, voor de firma J. Romijn en Zoon te Dordrecht het aloude Faro en voor A.A. Kwakernaat, uitbater van café 'De Hoop' in Dubbeldam, Oud Bruin 'het biertje waarvan mijn grootvader oud geworden is'.

Gerstebier werd op fust geleverd. De verkoop van Kronenbier Dortmund werd in 1939 door de Bond van Nederlandse Brouwerijen verboden. En in de winter van 1940 was geen Bokbier verkrijgbaar maar nog altijd wel het aloude Paulus Jonas.

Na de oorlog brouwde en verkocht men op fust en in flessen weer het zware Pilsener en Münchener en het Lichte Lager alsmede Oud Bruin.

Na de overname van 1954 werd *De Sleutel* toeleveringsbedrijf van donkere biersoorten aan *Heineken*; aanvankelijk alleen Donker Lager (productie aflopend van 5.624 tot 231 hl) sinds 1955 ook Stout (circa 500 hl per jaar) en Münchener (3.000 hl), vanaf 1959 bovendien weer Bokbier (circa 1.200 hl) en Oud Bruin.¹⁰

Helaas kwam de hernieuwde belangstelling voor andere biersoorten dan het pils en voor andere brouwerijen dan uitsluitend de grote voor de oudst geregistreerde nog in werking zijnde brouwerij van Nederland enkele jaren te laat.

¹⁰ SAD archief 236, dossiers met etiketten, reclamemateriaal, foto's en literatuur en Adresboeken van Dordrecht.

Brouwerij - De Sleutel.

1470

1470 Floris Bartholijsoen & Aeffgen (sow, weduwe van Almade.

1520 Jan Oberhijzen - Die Geman.

1530 Gerrit Janijsoen.

1540 Jan Gerritsoen - Grobwer.

1584 Hierijcken Jansen van Roumont. Bedrude van den Verrihem Dronnen.

1610 Hugo Lepelaer.

1623 Hugo Lepelaer.

1493

Gricht - 27 July 1493 door Willem Danielssoen.

1498

Volgende Eigenaren.

1498

1498 Anthony Lepelaer.

1498 Jelle Wybrigt vander Hoop.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

1494

1494 Hugo Lepelaer & Barthout van Hingelant

1497 Philip van Maerlem.

1700 Mr. Philip Dijkshert.

1800 Gerrit Wymann.

1811 Willem van Velsen & Puybert Ruyt.

1813 Cornelis Pieren.

1802 Johannes Nicolaas Pieren.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

Brouwerij - De Sleutel.

1470

1470 Floris Bartholijsoen & Aeffgen (sow, weduwe van Almade.

1520 Jan Oberhijzen - Die Geman.

1530 Gerrit Janijsoen.

1540 Jan Gerritsoen - Grobwer.

1584 Hierijcken Jansen van Roumont. Bedrude van den Verrihem Dronnen.

1610 Hugo Lepelaer.

1623 Hugo Lepelaer.

1493

Gricht - 27 July 1493 door Willem Danielssoen.

1498

Volgende Eigenaren.

1498

1498 Anthony Lepelaer.

1498 Jelle Wybrigt vander Hoop.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

1494

1494 Hugo Lepelaer & Barthout van Hingelant

1497 Philip van Maerlem.

1700 Mr. Philip Dijkshert.

1800 Gerrit Wymann.

1811 Willem van Velsen & Puybert Ruyt.

1813 Cornelis Pieren.

1802 Johannes Nicolaas Pieren.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

Brouwerij - De Sleutel.

1470

1470 Floris Bartholijsoen & Aeffgen (sow, weduwe van Almade.

1520 Jan Oberhijzen - Die Geman.

1530 Gerrit Janijsoen.

1540 Jan Gerritsoen - Grobwer.

1584 Hierijcken Jansen van Roumont. Bedrude van den Verrihem Dronnen.

1610 Hugo Lepelaer.

1623 Hugo Lepelaer.

1493

Gricht - 27 July 1493 door Willem Danielssoen.

1498

Volgende Eigenaren.

1498

1498 Anthony Lepelaer.

1498 Jelle Wybrigt vander Hoop.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

1494

1494 Hugo Lepelaer & Barthout van Hingelant

1497 Philip van Maerlem.

1700 Mr. Philip Dijkshert.

1800 Gerrit Wymann.

1811 Willem van Velsen & Puybert Ruyt.

1813 Cornelis Pieren.

1802 Johannes Nicolaas Pieren.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

Brouwerij - De Sleutel.

1470

1470 Floris Bartholijsoen & Aeffgen (sow, weduwe van Almade.

1520 Jan Oberhijzen - Die Geman.

1530 Gerrit Janijsoen.

1540 Jan Gerritsoen - Grobwer.

1584 Hierijcken Jansen van Roumont. Bedrude van den Verrihem Dronnen.

1610 Hugo Lepelaer.

1623 Hugo Lepelaer.

1493

Gricht - 27 July 1493 door Willem Danielssoen.

1498

Volgende Eigenaren.

1498

1498 Anthony Lepelaer.

1498 Jelle Wybrigt vander Hoop.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

1494

1494 Hugo Lepelaer & Barthout van Hingelant

1497 Philip van Maerlem.

1700 Mr. Philip Dijkshert.

1800 Gerrit Wymann.

1811 Willem van Velsen & Puybert Ruyt.

1813 Cornelis Pieren.

1802 Johannes Nicolaas Pieren.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

Brouwerij - De Sleutel.

1470

1470 Floris Bartholijsoen & Aeffgen (sow, weduwe van Almade.

1520 Jan Oberhijzen - Die Geman.

1530 Gerrit Janijsoen.

1540 Jan Gerritsoen - Grobwer.

1584 Hierijcken Jansen van Roumont. Bedrude van den Verrihem Dronnen.

1610 Hugo Lepelaer.

1623 Hugo Lepelaer.

1493

Gricht - 27 July 1493 door Willem Danielssoen.

1498

Volgende Eigenaren.

1498

1498 Anthony Lepelaer.

1498 Jelle Wybrigt vander Hoop.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1497-1498

1497-1498 Directeur. D. P. de Kat van Hardingveld.

1494

1494 Hugo Lepelaer & Barthout van Hingelant

1497 Philip van Maerlem.

1700 Mr. Philip Dijkshert.

1800 Gerrit Wymann.

1811 Willem van Velsen & Puybert Ruyt.

1813 Cornelis Pieren.

1802 Johannes Nicolaas Pieren.

1497

Maatschappij tot Exploitatie der

1497

Stoombierbrouwerijen

1433-circa 1470	Willem Danelsz
circa 1470-1506	Floris Barthoutszoon 1/2
	Aefgen Claes weduwe van Alcmade 1/4
1506-circa 1532	Jan Gheritsz die coman 3/4 (huis die Sleutell)
circa 1533-1560	Gherit Janssz coeman (zoon van de vorige; waarschijnlijk de eigenlijke stichter der brouwerij)
1560-circa 1576	Jan Gerritsz (zoon van de vorige; wordt in 1560 azijnbrouwer genoemd, in 1570 brouwer)
circa 1576-1588	Marijcken Jansdr van Beaumont (weduwe van Jan Gerritsz Brouwer)

1588-1626	Mariken Jansdr Brouwer (dochter van de vorige; door huwelijk in 1588 met Hugo Anthonisz Repelaer komt de brouwerij in handen van de familie Repelaer)
1626-1656	Antony Repelaer (zoon van de vorige)
1656-1659	Lucia Repelaer (dochter van de vorige) mr. Roeland de Carpentier, schepen
1659-1669	Hugo Repelaer (broer van de vorige)
1669-1692	Anthony Repelaer (zoon van de vorige)
1692-1693	Anthony Repelaer 1/2 mr. Huijbrecht van der Hoop, advocaat, 1/2
1693-1694	Anthony Repelaer 4/12 mr. Huijbrecht van der Hoop 6/12 Hugo Repelaer, oudraad en Barthout van Slingelandt, rentmeester van Oosterwijk (broer en zwager van Anthony) 2/12
1694-1727	Anthony Repelaer 2/12 Hugo Repelaer en Barthout van Slingelandt 10/12
1727-1756	Philips van Haerlem, koopman en lid van de Achten (aankoop van de erfgenamen van bovenstaanden)
1756-1786	Cornelis Vrolikhert en zijn vrouw Petronella van Haerlem (dochter van de vorige)
1787-1805	mr. Philips Vrolikhert, advocaat (zoon van de vorige)
1805-1812	Gerrit Weymans, bierbrouwer
1812-1819	Willem Welsenis, koopman 3/4 Huybert Kuyl, houtkoper 1/4
1819-1854	Cornelis Pieren
1854-1887	Johannes Nicolaas Pieren (zoon van de vorige)
27/04/1887 - 14/07/1887	Anthonie Camerling
15/07/1887 - 16/12/1887	Firma Bosch en Van Epenhuysen te Zwijndrecht
vanaf 17/12/1887	NV Maatschappij tot exploitatie der stoombierbrouwerijen De Sleutel en de Ster te Dordrecht; door statutenwijziging vanaf 30 november 1907 NV Brouwerij de Sleutel. Directeuren van deze NV:
17/12/1887 - 24/04/1903	H.P. de Kat van Hardinxveld
17/12/1887 - 05/03/1926	B. van Epenhuysen
05/03/1926 - 27/12/1933	J.O.W.F. de Kat van Hardinxveld
07/05/1934 - 31/08/1939	B. Lugard
07/05/1934 - 31/12/1956	J.G. Geuvels
01/04/1947 - 1910/1953	G.J. Dozy (sinds 1933 gedelegeerd commissaris)
19/10/1953 - 24/05/1956	K.W. Berkemeier
24/05/1956 - 31/12/1970	J.C.K. Schrama (vanaf 1 januari 1968 belast met de liquidatie)

Uithangbord van een aanspreker. In veel steden en dorpen was het de gewoonte dat een aanspreker persoonlijk aan huis een sterfgeval kwam aanzeggen en/of een overlijdensbrief afgeven.

Dodenbier ‘naer ouder gewoonte’

Op vrijdag 24 november 1679 stapten Cornelis Gerritsz Craenendonck, heemraad van Sandelingen Ambacht, en Teunis Teunisz Hofwegen, ‘woonende beyden onder Sandelingen Ambacht’, naar notaris Cornelis van der Grijp in Dordrecht. Op verzoek van Sander Lambertsz Smit, wonend in Hendrik-Ido-Ambacht, legden zij een verklaring af die door de notaris in een akte werd vastgelegd.

Wat hield die verklaring in?

Ruim twee maanden daarvoor overleed de keukenmeid van de heer Van Braeckel¹.

ende naerdatselve ter aerde was gebracht, te weten op den selven dach naerdatsij begraven was, ten huysen van de eersten attestant² op het versoeck van den voornoemde heer Van Braeckel sijn gebracht geworden twee halfvaten³ biers, ’t eene wit ende ’t ander bruyn bier, omme ’t selve bij de buyren die de voornoemde keuckenmeyt ter aerde hadden gebracht naer ouder gewoonte gedroncken te werden.

Willem Lauwen Goet, tuinman van de heer Van Braeckel, had het vat bruin bier aangebroken en wilde Cornelis Gerritsz Craenendonck toedrinken, maar die *weygerde daerop bescheyt te doen dewijl hij niet gaerne bruyn bier en dronck*. Daarom bracht Willem *in alle minne ende vruntschap* een dronk uit op Sander Lambertsz Smit die *den selven naerdats Willem Lauwen Goet gedroncken hadde in vougen voorsz. aennam ende den dronck verders aen andere ombracht*.

Alvorens in te gaan op de hier genoemde ‘ouder gewoonte’, moet eerst de vraag beantwoord worden waarom men eigenlijk voor zoiets, na ruim twee maanden, naar de notaris ging. In het algemeen kan gezegd worden dat voor een notaris afgelegde verklaringen vaak betrekking hadden op gebeurtenissen die konden leiden tot een proces. De hier weergegeven verklaring is vermoedelijk afgelegd in verband met een proces dat al liep. Uit een akte d.d. 23 juli 1679 blijkt dat Sander Lambertsz Smit door ‘de Hove en Hoge Vierschaar van Zuid-Holland’ wegens injurie (= belediging) veroordeeld was. Hij was in hoger beroep gegaan en het proces liep nu voor het Hof van Holland. De tegenpartij in het proces was ... Willem Lauwen Goet. Wilde Sander misschien de rechtbank tot mildheid bewegen door aan te tonen dat hij en Willem elkaar ‘in alle minne ende vruntschap’ toegedronken hadden?

¹ Vermoedelijk betreft het hier Willem van Braeckel, die in 1681 tot dijkgraaf van de Zwijndrechtse Waard werd benoemd.

² De eerstgenoemde van de twee die deze getuigenverklaring afleggen. Dus: Cornelis Gerritsz Craenendonck.

³ Een halfvat bevatte circa 77,5 liter.

Gebruiken na het overlijden

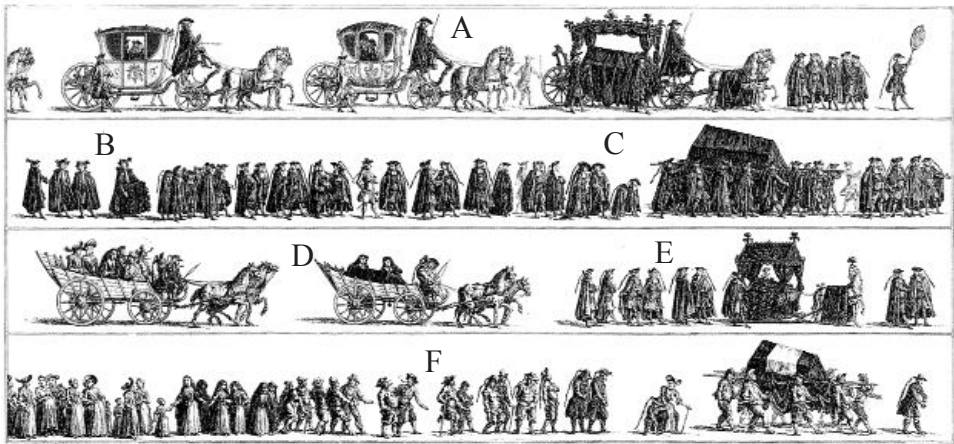
Hoe was, in grote lijnen, in de zeventiende en achttiende eeuw de gang van zaken wanneer iemand was overleden?

De naaste buren legden het lijk af. Een timmerman kwam de maat van de overledene nemen om aan de hand daarvan een doodkist te maken. De spiegel werd met zwarte stof afgedekt of omgedraaid, want het spiegelbeeld was de ziel van de mens en de ziel van de dode kon in de verleiding komen de zielen van de levenden mee te nemen. De klok werd stilgezet. Ramen en luiken werden gesloten. In sommige steden was het de gewoonte een bos stro of een lantaarn met een gedoofte kaars buiten bij de deur te hangen.

In Dordrecht was het voorschrift om zodra iemand was overleden een baar voor het huis te plaatsen. De doodbidder of aanspreker in zijn lange zwarte mantel, kuitbroek en flaphoed met een lang lint nodigde uit voor het bijwonen van de begrafenis. Hij ging langs de deur en las de naam op van de genodigde die vermeld stond op de lijst die door de familie was opgesteld of hij gaf een uitnodiging af.

De genodigden verschenen op de begrafenis diep in het zwart gekleed met hoeden waarvan de randen waren neergeslagen en waaraan lamfers (= rouwlinten) hingen, die soms zo lang waren, dat ze over de grond sleepten.

Het was traditie dat de buren de dode naar de begraafplaats droegen. Bij het vertrek uit het sterfhuis luidde de klok. De kerk had vergeefs getracht dit blijk van heidens bijgeloof - klokgelui verdreef de boze geesten - uit te bannen.

De plaats van de mens op de maatschappelijke ladder was ook af te lezen bij de laatste gang van het sterfhuis naar de kerk of het kerkhof. Bovenstaande afbeelding uit 'Hollandse begravenissen, 1776' laat dit duidelijk zien.

- A. Een adellijke begrafenis, met koetsen;*
- B. Begravenis van een jong kind, te voet;*
- C. Een deftige burger- en koopmansbegravenis, te voet;*
- D. Begravenis van iemand uit de boerenstand, met wagens;*
- E. Begravenis van een kind, met een slede;*
- F. Een eenvoudige begrafenis, waarbij de kist door buren gedragen wordt.*

Doodmaal en dodenbier

Na de begrafenis wachtte het doodmaal. Familieleden die van ver gekomen waren, kon men niet met een lege maag terug laten gaan en bovendien diende het doodmaal om *swaarmoedicheydt te verdrijven*. Het doodmaal nam steeds grotere proporties aan, waarbij heel veel gegeten en gedronken werd. Mede door veel alcohol eindigden deze malen regelmatig in ruzie. Niet voor niets sprak men van *uitvaart* - *zuipvaart*. Men dronk vooral bier, daarom ook wel *dodenbier*, *lijkbier*, *troost(el)bier* of *leedbier* genoemd. Bood het sterfhuis ruimte genoeg, dan werden de burens uitgenodigd binnen te komen, maar meestal kregen zij in een herberg of in een ander huis een of meer halfvaten bier, brood en kaas aangeboden.

In 1635 verboden de Staten-Generaal na een begrafenis bier of wijn te schenken omdat het nogal eens uitliep op dronkenschap.

In 1671 kwam er een verbod van de Staten van Holland en Westfriesland op publieke doodmalen, omdat

wij hoe langhs hoe meer in ervaringe komen dat daghelijcks bij 't overlijden van onse huysluyden ofte opghezetenen ten platten lande werden aengesteld ende ghegeven doodmalen, de welcke door de menichte van menschen op deselve doodtmaeltijden verschijnende, ende door den toeloop van bedelaers ende vagebonden, contrarie onse voorgaende placaten haer derwaerts beghevende, niet alleen veroorsaecken groote onordentelickheden, nemaer oock excessive ende onverdraechlijke onkosten voor de weduwen ende weesen ofte andere erfgenamen van de overledenen.

Bedelaars en vagebonden die het nog zouden wagen zich naar het sterfhuis te begeven, zouden, wanneer zij werden gegrepen, in het openbaar worden geselsd.

In 1689 bekrachtigden de Staten het verbod nog eens. Dat was nodig omdat *eenige quaet-aerdige menschen het voorgeschreve placat tegenwoordigh illusoir* (= als niet bestaand beschouwen) *trachten te maecken*.

Zo gebeurde het dat voor familie, vrienden en burens pas de dag na de begrafenis het eten en de drank op tafel kwamen. Dat waren dan geen doodmalen, beweerde men. Ook beriep men zich er wel op dat alleen publieke doodmalen verboden waren. Wanneer er nu geen bedelaars en vagebonden toegelaten werden, was er geen sprake van een publiek doodmaal en was het verbod dus niet van toepassing.

Ondanks het verbod bleef het gebruik van het doodmaal op het platteland vrij algemeen. Wel werd het misbruik in de loop van de tijd beperkt, vooral door niemand anders meer toe te laten dan familie, vrienden en burens.

Trad de plaatselijke overheid dan niet op? Er was toch een verbod dat nageleefd moest worden? Ja, maar er was ook *een ouder gewoonte*. De meeste schouten waren wel bereid het doodmaal *onder oogluiking* toe te staan. Zo werd het in Zuid-Holland regel om de schout beleefd te verzoeken een doodmaal te mogen houden. Het doodmaal moest dan wel gehouden worden aan ... een ongedekte tafel, want, zo had de schout voor zichzelf bepaald, pas als er sprake is van een gedekte tafel is er formeel sprake van een doodmaal en dan ben ik genoodzaakt op te treden.

De Staten hebben ondervonden dat er meer dan *eenige quaet-aerdige menschen* waren die het verbod 'Illusoir' maakten.

Voormalige brouwerij Het Anker in de Lombardstraat.

Brouwerijen in Dordrecht

De grootste concentratie brouwerijen bevond zich in het Boogjesgebied. Maar ook op het terrein tussen Groenmarkt/Wijnstraat en de Varkenmarkt waren veel bedrijven gevestigd.

Brouwerij **Het Ancker**. Ook Het Witte Ancker / Den Witten Ancker.

Locatie: Voorstraat, tussen de Lombardstraat en de Haringstraat, gelegen naast de Croon.

Oudste vermelding: 1534.

	Volgens de lijst van brouwen 1594 - 1776 begint het bierbrouwen in <i>Het Ancker</i> pas in 1626. Hiervoor was waarschijnlijk een azijnbrouwerij actief.
1626	Brouwer: Maarten Pieterse.
1634 - 1637	Brouwer: Ooms.
1634	<i>Het Ancker</i> produceert het meeste bier: 98 brouwen.
1638	Brouwster: de weduwe van Maarten Pieterse.
1640 - 1658	Brouwer: Herman Jansz Schouten legt 15 juni 1641 de eerste eed af bij het grootkoopmansgilde.
1659	Brouwer: D. Mels.
1660 - 1670	Brouwer: Adriaan Mels(sen) gehuwd met Maria du Sart dochter van Huijbert du Sart Sr, brouwer van <i>Het Lam</i> .
1679	Hoogste productie 129 brouwen op een totale productie van 1.320 brouwen en 14-19 brouwerijen.
1698 - 1700	Volgens de lijsten van brouwen produceerde de brouwerij in deze jaren geen bier.
1709	Weer in productie. Brouwer: Jan van Nievervaart.
1743	Jan van Nievervaart koopt een mouterij en pakhuis op de locatie Oude Dolhuis in de Dolhuisstraat voor 700 gulden van Nicolaas van Batenburgh en de familie van Wetten, erflaters van Johan van Wetten.
1778	Volgens de notariële akte ¹ verkoopt Cornelis Melchior van Nievervaart, eigenaar en brouwer van <i>Het Ancker</i> zijn brouwerij aan de gezamenlijke acht brouwers van de confrérie.
1779	De brouwerij wordt gesloten.

Brouwerij van **Aernt van den Brande Heinricxsz.**

Locatie: de Riedijk.

Oudste vermelding: 1425.

Brouwerij van het **Augustijnenklooster**.²

Locatie: Steegoversloot, bij het poortje naar het Hof.

1576 Het stadsbestuur verkoopt het brouwhuis aan Pieter Pietersz, waard *In 't Vlies* en Frans Staets, waard in *De Lelie*.

¹ SAD archief 16, inventaris 1006.

² Van Dalen, blz. 558/745.

Brouwerij **Het Beerken**, later De Swaen.
Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Bel**
Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Blauwe Hand**

Locatie: Grotekerksbuurt, havenzijde, halverwege de Lombardbrug en de Pelserbrug.

Oudste vermelding: 1543.

- 1543 Brouwerij *Blau Handt*.
- 1553 Pieter Govertsz, eigenaar van het huis en de brouwerij.
- 1557 Brouwer: Pieter Govertssoen van Breda.
- 1561 De weduwe van Pieter Govertsz verhuurt het huis, twee kelders en de mouterij aan Jan Wenss.
- 1580 Aan notaris Willem Joosten wordt 11 gulden betaald. Blijkbaar is *De Blauwe Hand* vanaf 1580 niet langer een brouwerij.
(Gegevens C. Sigmond, Werkgroep Wijnstraat).

Achtergevels van huizen in de Grotekerksbuurt, richting Pelserbrug (schilderij: Herman A. van Duinen).

Brouwerij **De Bock**
Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Boog**

Locatie: Nieuwe Haven.

Oudste vermelding: 1615.

Brouwerij **Het Claverblad**

Locatie: Voorstraat, bij de Pelserbrug.

Oudste vermelding: 1607.

Brouwerij **De Dissel** of Distel

Locatie: Voorstraat, bij de Mariënbornstraat.

Oudste vermelding: 1608.

- 1617 (9 augustus) Karel Masinier, opperbrouwer in *De Dissel*, lid van het grootkoopmansgilde voor 10 stuivers.
- 1640 Brouwer: Adriaen Gerritsz van Hoogeveen, lid van het grootkoopmansgilde. Van Hoogeveen vervulde tijdens zijn leven diverse functies: acht, schepen en burgemeester.
- 1662 (21 februari) Albert Hoogeveen, brouwer in *De Dissel* heeft geklaagd dat Anthoni de Vries, brouwer in *De Zwaan*, hem heeft soucken te onderhuren ende af te maeken sijnen opperbrouwer, Pieter de Coninck genaamt.³
- 1739 Laatste vermelding.⁴

Brouwerij **De Dorreboom**

Locatie: Voorstraat.

De gevelsteen 'Inden Dorren Boom' is ingemetseld in een pand in de Lange Breestraat. Of de steen afkomstig is van brouwerij De Dorreboom op de Voorstraat was niet meer na te gaan.

³ SAD archief 16, inventaris 932, folio 9.

⁴ Van Dalen, blz. 625.

Brouwerij **De Drie Leliën**

Locatie: 17e eeuw - Voorstraat, naast de Lombardstraat.⁵

Oudste vermelding: 1575.

De schilder Albert Cuijp sterft hier op 15 november 1691 in het huis van zijn schoonvader Pieter Onderwater.⁶

- 1607 - 1671 Brouwer: Boudewijn Johansz Onderwater, lid van het grootkoopmansgilde. Was lid van de vroedschap en schepen.
- 1671 - 1728 Brouwer: Pieter Matthijsz Onderwater (1651-1728), lid van het grootkoopmansgilde. Was acht en schepen.
Brouwer: Mattheus Pietersz Onderwater (overl. 1752), lid van het grootkoopmansgilde. Was acht, schepen en burgemeester.
- 1737 - 1810 Brouwer: Barthout Casper van Ourijk (1737-1810). Was acht en schepen.
- 1771 Brouwer: Caspert Anthonie Ourijk of van Ouwrijck. Was lid van de vroedschap.
- 1810 Vergadering van de brouwers. Aanwezig waren: Van Ouwrijck, B.J. Vrijthoff, Adriaan 't Hooft en Gerrit Weijmans.
- 1813 De brouwerij wordt opgekocht door de gezamenlijke brouwers van de confrérie en voor hun rekening af- en uitgebroken voor het inrichten van een meubelmagazijn.

In de omgeving van de Lombardbrug waren enkele brouwerijen gevestigd.

⁵ SAD archief 150, inventaris 1300, aantekening van de ligging brouwerij *De Drie Leliën*.

⁶ Van Dalen, p. 625.

Koop en afbraak van brouwerij De Drie Leliën

Vergadering van de brouwers, gehouden 18 september 1815 in brouwerij *De Bel*.

In den jaaren 1812 tusschen de diertijds bestaande heeren brouwers onenigheeden hebbende plaats gehad, voornamelijk doordat den heer van Ourijk, brouwer in De Lelien zijnen bieren op 30 stuivers per ton minder gesteld had, als dezelve in andere brouwerijen werden verkogt, zoo zijn in die tusschentijd tot heden, geene vergaderingen geweest, hebbende den heer Adriaan Lacoste zijne brouwerij 't Lam verkogt en met 1 julij 1812 overgedaan aan de heeren gebr. Vriesendorp en heeft de heer G. Weijmans zijne brouwerij De Sleutel in dat zelfde jaar ook verkogt en overgedaan aan heeren van Welsenis.

Welke heeren van Welsenis en gebr. Vriesendorp met en benevens de heer Vrijthoff brouwer in De Bel tot verruiming van alle onaangenaamheden en schadelijke gevolgen uit bovengenoemde afslag op het bier in De Lelien zig te samen in 1813 door aankoop hebben meester gemaakt van de brouwerij De Lelien en dezelfden voor hunne rekening hebben doen af- en uitbreken.

Brouwerij **Drie Oude Mannekes**

Locatie: bij de Wijnstraat.

Oudste vermelding: 1602.

Brouwerij **De Drie Ringen**

Locatie: bij de Vuilpoort.

Brouwerij **De Eenhoorn**

Locatie: Voorstraat, bij de Nieuwkerkstraat.

Oudste vermelding: 1648.

1657 Boedelbeschrijving van Isaac Nachtegaal en Anna Palm, lijst van schuldeisers.

1746 Brouwer: Jan Verpoorten.

Brouwerij **Den Eijkenboom**

Locatie: Aan het Grotekerkhof.

Oudste vermelding: 1602.

Brouwerij **De Engel**

Locatie: Voorstraat, tussen de Kleine Spuistraat en de Botgensstraat.

Oudste vermelding: 1602.

1623 Brouwers: Jacob Absouw, overman van de confrérie in 1623⁷ en Dirck Jacobsz Absouw. Dirck Jacobsz was acht, raad en schepen.

Brouwerij **De Gecroonde Bock**

Locatie: Wijnstraat.

De brouwerij wordt nog genoemd in 1700.

⁷ Keurboek 1583-1661, confrérie van de brouwers. SAD archief 18, inventaris 939, p. 5 - 6.

Brouwerij **De Gekroonde Valk**

Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Goudsbloem**

Locatie: Voorstraat bij het Stadhuis.

Oudste vermelding: 1606.

Brouwerij **Het Gulden Hoofd**

Locatie: Groenmarkt, tussen het Grotekerksplein en de Vleeshouwersstraat.

Oudste vermelding: 27 april 1576.

Brouwerij **Het Gulden Vlies**. Ook Het Vergulde Vlies / Het Vlies.⁸

Locatie: Voorstraat bij de Visstraat.

Oudste vermelding: 1588.

1590 Brouwer: Hans Stockman.

1604 Brouwer: Jan Bom, wordt lid van het grootschippersgilde.

1643 Brouwer: Jan Deijlman, brouwer in *Het Vlies* heeft een geschil met Arien Pierneeff, schipper.⁹

1658 Brouwer: Deijlmans (volgens lijst van brouten).

1678 Brouwerij *Het Vlies* produceert samen met *Het Ancker* de meeste brouwen bier.

1724 Brouwer: Barent Petrus.¹⁰

1775 Brouwerij *Het Vlies* wordt in belastingkohier genoemd.¹¹

1778 Brouwer: Hendrik Kojmians.

1785 Brouwerij *Het Vlies* wordt aan de gezamenlijke brouwers van de confrérie verkocht door de eigenaren Jan Niehoff en fa. Gerrit van Hoogstraten & Zn, bestaande uit de brouwerij, de mouterij, de rosmolen en de korenzolders, voor 14.000 gulden.¹²

Brouwerij **De Haen** of 't Haentje

Locatie: Nieuwe Haven.

Oudste vermelding: 1603.

Brouwerij **Het Haentgen**

Locatie: Groenmarkt, tussen *Den Sleutel* en de Tolburgstraat.

Brouwerij **Het Haesken** of de Witte Haas

Locatie: onbekend.

Oudste vermelding: 1593.

1603 Damis Geerits van Gijessendam, brouwer in *De Haas*.

⁸ SAD archief 9, inventaris 3582.

⁹ SAD archief 16, inventaris 932.

¹⁰ SAD archief 16, inventaris 932.

¹¹ SAD archief 3, inventaris 1139.

¹² SAD archief 16, inventaris 1006.

Brouwerij **Het Hamerken**

Locatie: onbekend.

Oudste vermelding: 1575.

Brouwerij **De Hand**

Locatie: Pelsersstraat.

Oudste vermelding: 1624.

Brouwerij **Den Harinck**

Locatie: Voorstraat, bij de Haringstraat en gelegen naast brouwerij *Het Ancker*.

Oudste vermelding: 1580.

De eigenlijke naam van brouwerij *Den Harinck* was *Gecroonde Pickelharinc*. Pickel betekent gepekeld of gezouten. Hier woonde eerst een haringkoopman. De brouwer vond de naam *Gecroonde Pickelharinc* niet echt passen bij een brouwerij die dan ook *Den Harinck* werd genoemd. De brouwerij reikte van de Voorstraat tot ver in de Haringstraat.

De Haringstraat, waar zich voorheen brouwerij Den Harinck bevond, is nu een vervallen straatje.

Brouwerij **Het Hart**

Locatie: achter het Stadhuis daar uithangt 'Het Hart'.

Oudste vermelding: 1650.

1650 (29 juni) Verkopers Huijbert Roosboom en Isaías Cornelis Mesias als curatoren van de boedel van de weduwe Jan van Houbraecken.¹³

¹³ SAD archief 9, inventaris 777, folio 128v.

Brouwerij van het **Heilig Sacramentsgasthuis**

Locatie: Visstraat.

Oudste vermelding: 1310.

1310 Inventarislijst: brouwerij met 6 ketels en 1 brouwketel.¹⁴

1605 Opgave van kosten voor de aanleg van een (hernieuwde?) brouwerij.¹⁵

Brouwerij **De Hengst**

Locatie: Wijnstraat, tegenover de Kleine Kraan.

Oudste vermelding: 1635.

Brouwerij **Het Hoefijser**

Locatie: Riedijk, bij het Hoefijzerstraatje (1603), de Hoge Nieuwstraat (1608).

Brouwerij **De Hoorn**

Locatie: Riedijk.

Oudste vermelding: 1610

*De omgeving van de Riedijk en de Riedijkspoort stond bekend om haar biergebruik.
(tekening J. Rutten).*

¹⁴ Van Dalen, blz. 731 en 732.

¹⁵ SAD archief 21A, inventaris 152.

Brouwerij **Het Jerusalems Cruys**

Locatie: achter het Stadhuis.

Oudste vermelding: 1588.

Brouwerij **De Kat**

Locatie: bij de Tolbrug.

Oudste vermelding: 1599.

Brouwerij **Het Kruis** of het Vergulde Kruis

Locatie: Voorstraat, bij de Heer Heymansuijsstraat.

Oudste vermelding: 1605.

1684 Brouwer: Matthijs van Cappel.

1691 Brouwer: Johan van Cappel.

1724 Brouwer: François de Court, lid van de confrérie.

1725 Brouwer: Jan Françoisz de Court, lid van de confrérie.

1743 François de Court verkoopt een huis en erf gelegen naast brouwerij *Het Kruis* aan Johannes van Lockem voor 550 gulden.

1746 - 1787 Brouwer: Hendrik François de Court, lid van de Achten.

1787 Sluiting van de brouwerij.

Brouwerij **Het Lam**

Locatie: Hoge Nieuwstraat.

Oudste vermelding: 1700.

Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Leeuw**

Locatie: Schuitenmakersstraat.

Oudste vermelding: 1879.

1888 Eigenaar C.O. Schaeffer. 2 juli 1888, brand in de brouwerij.¹⁶

Brouwerij **Het Leeuwken** of de Roode Leeuw

Locatie: Voorstraat, bij de Kolfstraat.

Oudste vermelding: 1602.

Brouwerij **De Lelie**

Oudste vermelding: 1860.

Locatie: de Vest, tussen het Bagijnhof en de Vriesestraat.

De brouwerij behoorde aan de fa. Termond en Co en is opgeheven in 1890 en wordt in 1912 vervangen door de woonhuizen Vest 77/79.

Brouwerij: **Naamloos**

Eigenaar: Gerrit van Muijlwijck.

Eén van de oudste brouwerijen van Dordrecht, maar in 1485 afgebroken om het kerkhof van de Grote Kerk te vergroten.

¹⁶ SAD archief 6, inventaris 1, 3502.

Brouwerij **De Oranjeboom**

Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij **De Osch**

Locatie: Wijnstraat, tegenover de Kraansteiger.

Oudste vermelding: 1612.

Brouwerij **De Posthoorn**

Locatie: onbekend.

1666 (30 januari) Leendert van Dongen, brouwer in *De Posthoorn*, wordt lid van het grootkoopmansgilde.

Brouwerij **Het Rijpland** of De Son

Locatie: Voorstraat, tegenover de Pelserbrug.

Oudste vermelding: 1576.

1603 Brouwer: Adriaan Hermens, wordt lid van het grootkoopmansgilde.

1685 De brouwerij draagt nu de naam *De Son*.

1729 Brouwerij *De Son* gesloten.¹⁷

Brouwerij **Het Roode Hart**¹⁸

Locatie: Houttuinen - Wijnstraat (Stadhuisplein).

Oudste vermelding: 1695.

1732 Adriaan Braak, lid van de Oudraad, Jeronimus Karsseboom en Mattheus Onderwater, lid van de Oudraad, kopen twee huizen naast elkaar op het plein voor het stadhuis naast brouwerij *Het Roode Hart* en verkopen de brouwerij *Het Roode Hart* met huis en erf aan Jeronimus Karsseboom voor een prijs van 700 gulden.¹⁹

Brouwerij **De Ruijt**

Locatie: Ruitenstraat.

Oudste vermelding 1546.

In 1643 diende een zaak voor het Hof van Holland over een ledig erf met daarop een loods, vermeld in een oude overeenkomst uit 1578, gesloten door de voormalige eigenaar Cornelis Jansz Brouwer (deze was waarschijnlijk de broer van Gherit Jansz, eigenaar van brouwerij *De Sleutel*), contra Johan Dircksz van Driel, geboren circa 1570 en overleden in 1654 te Dordrecht. Hij kwam uit de Poortugaalse tak van een bekend boerenregentengeslacht op het eiland IJsselmonde, landeigenaar in Poortugaal en Ridderkerk en lange tijd hoogheemraad van de polders Oud- en Nieuw Reijerwaard (1603-1651). In 1614 wordt hij als brouwer in *De Ruijt* genoemd. Hij huwde in 1596 te Dordrecht met Sijtgen (later Lucia) Goossensdr (Schilperoort), geboren circa 1570 te Ridderkerk en overleden in Dordrecht in 1657.²⁰

¹⁷ Van Dalen, p. 389.

¹⁸ J. Alleblas.

¹⁹ SAD archief 9, inventaris 817-158, akte 1.

²⁰ Sigmond en Slijkerman.

Hun dochter Emerentia (1598-1660) huwde in 1616 met Anthonij Hugozoon Repelaer (1591-1652), brouwer in *De Sleutel*.

1658 Brouwer: Theunis Hendricxz.

1668 Hugo Anthonisz Repelaer, brouwer in *De Ruijt* en *De Sleutel*.²¹

1738 Verkoop van brouwerij *De Ruijt* door Lucia Repelaer, Maria Emerentia Repelaer, Anthony Repelaer, oud-burgemeester en Ocker Repelaer, schepen, aan Wilhelmus van Nievelt, koopman, voor 1.500 gulden.

Op de plaats van brouwerij De Ruijt in de Ruitenstraat staan nu twee woningen. Tussen de bovenramen is, naar een oudere tekening, een nieuw gevelsteentje aangebracht: een gekroonde ruit. Op de achtergrond is een deel van het Dolhuis in de Dolhuisstraat te zien.

²¹ SAD archief 20, inventaris 178, folio 300, en inventaris 197, folio 3v 4.

Brouwerij **De Schenckkan**

Locatie: Voorstraat, tussen de Lombardstraat en de Visstraat, tegenover het stadhuis.

Oudste vermelding: 1623.

- 1627 Op de lijsten van brouten van deze jaren wordt brouwer Bartholomeus Adriaansz Ansems (de oudst bekende Van den Santheuvel) genoemd als meest producerende brouwer met 134 brouten op een totaal van 1.486 brouten bij 21 brouwerijen. Eveneens in de jaren 1628 tot 1630 en 1633 met circa 117 brouten op een totaal van 1.200 brouten bij 18-20 brouwerijen
- 1636 108 brouten op een totaal van 1.200 brouten en 18 brouwerijen.
- 1641 116 brouten op een totaal van 1.208 brouten en 18 brouwerijen.
- 1650 - 1702 Brouwer: Hendrik Batholomeus van den Santheuvel (1631-1702), gehuwd in 1652 met Johanna Repelaer, dochter van Anthonis Hugensz Repelaer en Emerentia van Driel, lid van het grootkoopmansgilde en Acht.
- 1702 - 1727 Anthonij Hendriksz van den Santheuvel (1657 - 1727) brouwer in *De Schenckkan*, gehuwd met Helena Beljaerts (overleden 1735).²²
- 1735 (22 december) De brouwerij wordt verkocht door Johanna Anthonisdr van den Santheuvel e.a. aan haar tante Henriette Stoop (1663-1741), weduwe van Bartholomeus Hendriksz van den Santheuvel. Zij brengt de brouwerij onder de vlag van *De Oranjeboom*.²³

Links: portret van Anthonis Hugensz Repelaer, door J.G. Cuyp (Dordrechts Museum, Dordrecht).

Rechts: portret van Emerentia van Driel, door J.G. Cuyp (Dordrechts Museum, Dordrecht, in bruikleen van Gemäldegalerie der Akademie der bildende Künsten, Wenen).

²² Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

²³ Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

De Nieuwe Vuilpoort, gebouwd in 1598, was de doorgang tussen de Bomkade en de Prinsenstraat. In de omgeving hiervan bevond zich brouwerij Het Schip (tekening J. Rutten).

Brouwerij **Het Schip** of Het Scheepken

Locatie: Buiten de Vuilpoort.

Oudste vermelding: 1619.

Brouwerij **De Sevenster**

Locatie: Voorstraat, bij de Botgensstraat.

Oudste vermelding: 1575.

Brouwer: Sijbert (Sijmon) van Slingelandt,²⁴ Acht en Raad. Zijn dochter Cornelia Sijmonsdr van Slingelandt was gehuwd met Herman Heerman.²⁵

²⁴ Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

²⁵ Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Brouwerij De Sleutel

Locatie: Varkenmarkt.

Oudste vermelding: 1433.

Zie artikel *De Sleutel*.

Brouwerij De Son

Locatie: Voorstraat, tegenover de Pelserbrug.

Zie brouwerij *Het Rijpland*.

Brouwerij Den Spiegel

Locatie: Voorstraat bij de Botgensstraat.

Brouwerij De Ster

Locatie: Zwijndrecht.

Zie artikel *De Sleutel*.

Brouwerij De Steur

Locatie: Visstraat.

Oudste vermelding: 1657.

Brouwerij Het Tonneken

Locatie: Voorstraat bij de Grote Spuistraat.

Oudste vermelding: 1592.

Brouwerij De Valck

Locatie: Varkenmarkt, 1601 in de Vriesestraat.

Oudste vermelding: 1595.

Brouwerij De Vier Heemskinderen

Locatie: Grote Kerksbuurt, halverwege het Sint Jacobsgasthuis en de Vleeshouwersstraat.

Oudste vermelding: 1543.

1575 Brouwer: Govert Jansz van Beaumont (1530-1599), zoon van Jan Govertsz van Beaumont en Johanna (Jannichien) Cornelisdr Oem.²⁶ De dochter van Jan Govertsz van Beaumont, Marijcken, huwt met Jan Gheritsz Brouwer, eigenaar van brouwerij *De Sleutel*. Zoon Herbert van Beaumont is brouwer in *De Bock*.

Brouwerij De Vier Ringen

Locatie: Prinsenstraat.

Oudste vermelding: 1661.

Brouwerij Het Vlies

Locatie: onbekend.

²⁶ Sigmond e.a., 2006.

Brouwerij **De Voetboog**

Locatie: Houttuinen.

Oudste vermelding: 1598.

Brouwerij **Vogelesanch**

Locatie: Wijnstraat, bij de Gravenstraat.

Oudste vermelding: 1592.

Brouwerij **Het Witte Hart**

Locatie: Groenmarkt - Varkenmarkt.

Oudste vermelding: 1592.

1727 Brouwerij *Het Witte Hart* gesloten.

Brouwerij **Het witte Land**

Locatie: Varkenmarkt.

Brouwerij **'t Zeepaert**

Locatie: Wijnstraat, tussen de Schrijversstraat en de Palingstraat.

Oudste vermelding: 1607.

Brouwerij **De Zwaan** of De Swaen

Zie artikel *Drie brouwerijen, opkomst en ondergang*.

Doorgang uit 1612 van de voormalige brouwerij De Sleutel naar de binnenplaats (foto 2007).

Wijn- en bierhuis 'In den nieuwen Aanleg', Aardappelmarkt (tekening J. Rutten, circa 1870).

Bronvermelding

Primaire bronnen:

Stadsarchief Dordrecht (SAD), DiEP - archief, monumenten en archeologie Dordrecht

- 1 Stadsarchief 1200-1572.
- 3 Stadsarchief 1572-1795.
- 4 Stadsarchief, de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1806).
- 9 Oud-Rechterlijke Archieven.
- 16 Gilden en confrérieën; Confrérie van de brouwers.
- 17 Schutterijen.
- 20 Notariële archieven.
- 21 Heilig Sacramentsgasthuis.
- 23 Heilige Geest- en Pesthuis ter Grote Kerk.
- 126 Kamer van Koophandel.
- 134 Collectie keuren en verordeningen.
- 150 Handschriftenverzameling.
- 236 Brouwerij De Sleutel; eigendomsbewijzen 1433-1887 (bruikleen Heineken) en brouwerijarchief 1875-1968 (gedeeltelijk bruikleen Nederlands Economisch-Historisch Archief).
Album met 20 aquarellen en 6 tekeningen van de hand van Otto Dicke, aangeboden op 13 november 1947 aan B. Vlieland Hein, president-commissaris van *De Sleutel*, ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag. Dit album, gemaakt in opdracht van directeur J.G. Geuvels, kwam bij testamentaire beschikking in bezit van Geuvels en werd na diens dood eigendom van zijn dochter J.F.L. Boxma-Geuvels, die het in 2006 schonk aan het Stadsarchief Dordrecht.
- Adresboeken van de Gemeente Dordrecht, 1885-1899.
- Dordrechtsche Courant.
- Gemeenteverslagen uit de negentiende eeuw.

Secundaire bronnen:

- Alleblas, J.: 'Nieuw Leven in een oude Brouwerij? Geschiedenis en toekomst van De Sleutel', in: *Kwartaal en Tekenen van Dordrecht*, 1983 nr. 2.
- Beukers, E. (red.): *Hollanders en het water*, Hilversum 2007.
- Beverwijck, J. van: *Schat der Gesontheit*, Dordrecht 1636.
- Beverwijck, J. van: *'t Begin van Hollant in Dordrecht*, Dordrecht 1640.
- Bouman, J. 'De geschiedenis van het café', in: *Dordts Horeca- en kroegenboek*, 1995.
- Buijs, J.: *De bierbrouwer; of, Volledige beschrijving van het brouwen der bieren...* 16e stuk van: 'Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken...' Dordrecht, 1799.
- Burgers, J.W.J. en E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287*, Hilversum 1995.

- Dalen, J.L. van: *Geschiedenis van Dordrecht*, deel 1 en 2, Dordrecht 1931-1933.
- Frijhoff, W. e.a. (red.): *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813*, Hilversum 1998.
- Fruin, J.A.: *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1882.
- Fruin, R.J.: *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale : gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden 1866.
- Gawronski, J.: *De Equipage van de Hollandia en de Amsterdam: VOC-bedrijvigheid in 18de-eeuws Amsterdam*, Amsterdam 1996.
- Gogel, I.J.A.: *Memoriën en correspondentiën betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in den jare 1820*, uitgegeven door zijn zoon J.M. Gogel, Amsterdam 1844.
- Gruyl, M.E. de: *Dordtse Jonas in Olie: Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse walvisvaart*, Amsterdam 1997.
- Hallema, A. en J.A. Emmens: *Het bier en zijn brouwers, de geschiedenis van onze oudste volksdrank*, Amsterdam 1968.
- Herwaarden, J. van e.a. (red.): *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996.
- Kistemaker, R.E. en V.T. van Vilsteren (red.): *Bier, geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994.
- Klein, P.W.: *De Trippen in de 17e eeuw, een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*, Assen 1965.
- Koopmans, C.: *Dordrecht 1811-1914: een eeuw demografische en economische geschiedenis*, Hilversum 1992.
- Kruisheer, J.G.: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel II 1222 tot 1256, Assen 1986.
- Monument van vernieuwing; een wandeling met achtergronden en wetenswaardigheden over het stadsvernieuwingproces in het Groenmarktgebied*, Dordrecht, 1988.
- Overvoorde, J.C.: *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht (1438-1600)*, 's-Gravenhage, 1895.
- Philips, R.: *Mestreechs aajt; geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht, 1982.
- Pleij, H.: *Het gilde van de Blauwe Schuit*, Amsterdam, 1983.
- Reinders, P. e.a.: *Koffie in Nederland: Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*, Zutphen 1994.
- Schippers, H.: 'Bier' in Lintsen, H.W. (red.) *Geschiedenis van de Techniek in Nederland*, deel 1, Zutphen 1992.
- Schippers, H.: *Het nieuwe bier: technische innovaties in de Nederlandse biernijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zutphen, 1992.
- Schoor, A. van der: *Stad in aanwas, geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Zwolle 1999.
- Sigmond, C. en K.J. Slijkerman: *Drie verwante geslachten van Driel (Zuid-Hollandse eilanden, ca. 1350-1650)*, Rotterdam 1998.
- Sigmond, C.: 'De oudste generaties van het geslacht (van) Beaumont in Dordrecht' in *Ons Voorgeslacht*, 61e jaargang nr. 575, januari 2006.
- Smits van Waesberghe, F.: *Voorlopig verslag over ontstaan en ontwikkeling der biercultuur*. Ongepubliceerd, 1982.
- Timmer, E.M.A.: *Generale brouwers van Holland; een bijdrage tot de geschiedenis der brouwning in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw*, Haarlem, 1918.

- Unger, R.W.: *A History of Brewing in Holland 900-1900 Economy, Technology and the State*, Leiden 2001.
- Unger, R.W.: *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, tweede druk, Philadelphia 2007.
- Verhoeff, J.M.: *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam, 1983.
- Verhuyck, O.: 'Slecht bier in de Gouden Eeuw' in: *Tijdschrift Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, Antwerpen 1988 nr. 3.
- Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, S.N. 1816 en 1870.
- Vilsteren, V.T. van: 'In den beginne. De oorsprong en techniek van het brouwen tot de 14de eeuw' in R.E. Kistemaker en V.T van Vilsteren (red.), *Bier, geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994.
- Wall, P. van der: *Handvesten, privilegien, vrijheden, voorregten, octrooij- en costumen: mitsgaders sententien, verbonden, overeenkomsten, en andere voorname handelingen der stad Dordrecht*, drie delen, Dordrecht 1790.
- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F.: 'Ondernemen in moeilijke tijden: Delftse bierbrouwers en plaatelbakkers in de achttiende eeuw' in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, deel 44, 1982.
- Zurck, E. van: *Codex Batavus*, Rotterdam 1738.

Hop is een klimplant die wel zes meter hoog kan worden.

Keuren die geordon-
neert sijn bij meest stemmen
van Ambacht vande Brouwers
Ward na den yder Brouwer gem.
5000 te reguleren, Odegonde,
des xxij^{en} den Aprilis Anno 1583

Keuren als hier na volcht alles onvermin
dat de ordonnantie bij des geuevond Brouwer geordonneert
geandert sijt den 15^{en} Septembis xv^{en} tusen ende tuchtelijck
de werthelijck in quet volckhragt.

Ende eerste is geordonneert den xxij^{en} Aprilis 83 dat van in
reverten alle heere die bij meest stemmen vande die Brouwer
geordonneert sijnlyc werd dat Ambacht van Brouwer an-
gaende te reguleren sijnlyc werd sijnlyc die overlijden
en niet quet dinc omme alle heere te
bouck te sijnlyc ende sul tot meerder overlijden by de
twen ander overlijden alle heere mede andertijckent
werd waerna gemere yder Brouwer een sijnlyc
alijck te reguleren sul tot dien ende een sijnlyc bou-
ken die geordonneert extract tot alle tijden niet de heere
en magt verfoeken + voircoude dit sijnlyc te dinge,
sijn als boren elck bij Ambacht stemmen van Ambacht
vande Brouwer aldus geordonneert in geordonneert is
soo geordonneert Nicolaes Jan 6 van een sijnlyc Jan pinter
vande Brouwer als overlijden des heere andertijckent
te Jan 6 als boren was andertijckent te Dierck
apen Nicolaes Janbren Wicfel des Jan pinter
vande Brouwer

In de achttiende eeuw werd de keur van 1583 nog eens overgeschreven in het notulenboek van de brouwers. De brouwersorganisatie zou niet werkzaam zijn als gilde, maar bij 'forme van een ambagt' (SAD archief 16, inventaris 930-932a).

Bijlage 1 - Ordonnanties in 1583

Het jaar 1583 was een belangrijk jaar voor de Dordtse brouwers. Dat jaar werd de confrérie van de brouwers officieel vorm gegeven. Hoewel er vroeger een brouwersgilde actief was in Dordrecht, vonden de brouwers een confrérie (een soort werkgeversorganisatie) voldoende. Veel brouwers waren daarnaast lid van het grootkoopmansgilde. Wellicht was dit een statuskwestie.

De oprichting van de confrérie op 16 april 1583 ging gepaard met het vastleggen van een aantal keuren waaraan de brouwers beloofden zich te houden. Enkele van deze keuren volgen hierna. Er blijkt al een ordonnantie op 25 september 1582 opgesteld te zijn. Hoewel er toen nog geen officiële organisatie van brouwers bestond, diende ook die keur nageleefd te worden.

1583

Keuren die geordonneert sijn bij meest stemmen vant Ambacht van de Brouwers waerna een ijder brouwer hem hebben te reguleren, begonnen den xvj^{den} Aprilis anno 1583.

Keuren als hier na volgt onvermindert de ordonnantie bij den gemeene brouwers geordonneert is onderteijkt den 25 Septembris xv^c twee ende tachtentig de welke blijft in haer volle kragt.

Inde eerste is geordonneert den xvj^{den} Aprilis 83 dat van nu voortaan alle keuren die bij meest stemmen van die brouwers geordonneert sullen werden het Ambacht van de brouwers angaende te register gestelt sullen werden en sullen die overluijde een uijt haer drieen[een boekhouder kiezen]..... omme alle keuren te bouck te stellen ende sal tot meerder versterckinge bij de twee ander overluijden alle keuren mede onderteijkt werden waerna gemeen ijder brouwer hem schuldig sal wesen te reguleren sal tot dien ende een eijgelijck brouwer diet gelieven sal, extract tot alle tijden uijt de keuren moogen versouken 't oorconde dit selfde ten dage, jaren alsboven aldus bij de meeste stemme vant ambacht van de brouwers aldus gekeurt ende geordonneert is soo hebben wij Nicolaes Jansz van Weesel, Jan Pietersz vander Burch als overluijde dese keure onderteijkt tot jare, dage als boven is/was ondertijkt Jan Dircxsz Apsou, Nicolaes Jansz van Weesel ende Jan Pietersz vander Burch.

2- Den xvj^{den} Aprilis 83 is geordonneert bij meeste stemmen van 't ambacht vande Brouwers dat alle jaere opten eersten Aprilis gekooren sullen worden bij meeste stemme vant ambacht vande Brouwers twee ofte drie bequame persoonen tot overluijde, volgende seeker Octroy bij mijn Heeren den Magistraten, Outraden ende goede luijden van den achten het ambacht vanden Brouwers daer op vergunt ende verleent ende 't oorconde sulx waerachtig is dat ten dage, Jare als boven bij meeste stemmen vanden Brouwers aldus gekeurt ende geordonneert is en soo hebben wij

Nicolaes Jansz. van Weesel, Jan Pietersz en Jacob Dirxsz Apsou, dese ordonnantie onderteijckent ende was onderteijckent Jan Dirxsz Apsou Claes Jansz van Wesel en Jan Pietersz Van der Burch.

3- De xvj^{den} Aprilis 83 is geordonneert bij meeste stemme vant ambacht vande Brouwers dat soo wanneer die overluijden eenige swaerigheden overkomt het ambacht vande Brouwers angaende dat overluijden in dier tijt overluijden wesende heur luijden eenige swaerighijt sal moge bejegenen het ambacht vande Brouwers sullen mogen doen vergaderen op peijne van tijen stuivers te verbeure telke maele een ijder Brouwer te verbeuren die vande knaep die wete tot sijnen huijse gedaen sijnde ende nijet en sal comparereren t' oorconde sulcx waeragtig is dat bij meeste stemmen vant ambacht van de Brouwers ten dage, jare als voren aldus gekeurt ende geordonneert.

4- De xvj^{den} Aprilis 83 is gekeurt en geordonneert bij meeste stemme vant ambacht vande Brouwers volgende 't vermogen van tweede artikel van de octroij bij mijn Heeren de Magistraten, Outraden ende goede mannen vanden Achten ons op het ambacht vergunt ende verleent dat van nu voortaan nijemant hij sij van buijten ofte burger vanne deser stat nijet en sal vermogen het ambacht vant brouwen te hantieren tensij hij eerst ende alvoren gecoft sal hebben het Ambacht vande Brouwers, ende is geordonneert ende gekeurt dat een burgersoon van deser stat gehouden sal wesen te betalen tot coopinge vant ambacht vijftien gulden ende een buijten man sal gehouden wesen te betalen tot coopinge vant Ambacht van de brouneringe achtien gulden daer en boven sal een ijder brouwer gehouden wesen die 't Ambacht eerst gecoft heeft te geloven te onderhouden alle keuren die bij meeste stemmen van de brouwers gekeurt sullen werden ende oock mede gehouden wesen te onderteijkenen eene ordonnantie die bij de gemeene stemmen den XXV Septembris twee ende tachtich geordonneert sijn ende bij de gemeene Brouwers onderteijckent sijn 't oorkonde dit selfde aldus is gekeurt en geordonneert bij meeste stemmen vant Ambacht van de brouwers soo hebben wij Nicolaes Jansz van Weesel, Jan Pieters vanden Burch en Jacob Dirxsz Apsou, dese ordonnantie geteijckent ten dage, jare, als voren ende was onderteijckent J. D. Apsou, C. J. van Weesel, J. P. vander Burch.

Item is geordonneert bij 't ambacht vande brouwers alle den brouwers in persoon present sijnde uijtgesondert alleen heethoven, dat een brouwer ofte brouster aen een bijercooper, tapper, ofte tapster ten achteren sijnde 't sij deselfde binnen der stat woonen, ofte daer buijten, is geordonneert soo sulken bijercooper hem vervordert tot een ander brouwer bier te halen sonder eerst ende alvoren sijn brouwer te contenteren ende in sulken gevallen de brouwer ofte brouster clachtig is aen een vande overmans dat namentlijck alsulcken brouwer ofte brousters hem vervordert alsulcken bijercooper, tapper ofte tapster bijer te doen daer hij claegdt, te weten den brouwer aen ten achteren te sijn, dat de brouwer die clachtig is sal moeten den overmans overleveren wat hij deugdelijck aen sulcken biercooper, tapper, ofte tapster ten achteren is ende sullen den overmans vermogen den brouwer often brouster die sulken eener bijer doet te doen interdiceren, geen bijer meer te doene ten sij hij den brouwer ofte brouster die ten achteren is eerst contenteeren in dier vougen hij er naer-

volgende te betaelen. Te weten een biercooper, tapper ofte tapster die de brouwer ofte brouster schuldig is veertigh guldens ofte daer beneden en sal geen ander brouwer na die interdictien bij die knape aen hem gedaen, vermogen bijer te doen ofte laten te doen, sonder eerst en alvoren contante te betaelen, den voorseijde veertich gulden van XL grooten 't stuck den brouwer die se ten achteren is voorts wat boven die veertigh guldens is op tweemaal drie maenden naer die interdictie bij de knape aen sulken brouwer gedaen ende van een burger tot vijff ende twintig gulden toe contante en soo wat boven dije vijfft ende twintich guldens is op tweemaal drie maenden. Ende bij gebreke van voldoeninge den voorseijde tijt overstreken sijnde en bij den geenen die schuldich sal mogen wesen niet voldaeen en wert, aen den selfde die in gebreke blijft met die knape van 't ambacht sal interdiceren sijn neringe.

- Actum den xiii Augustij drije ende tachtentig.

Ten selfden dage is noch geordonneert bij 't ambacht vande brouwers dat twee brouwers aen een biercooper, tapper ofte tapster ten achteren sijnde, dat die meesste ten achteren sijnde willen de dije een minste ten achteren is interdiceren geen bier meer te leveren alsulken brouwer die meest ten achteren is gehouden sal wesen die minst ten achteren is te betaelen 't oorconde dit bij die drije overmans. onderteijckent - datum als boven - ende was onderteijckent Claes Jansz van Weesel, J.Dircxsz Apsou ende Jan Pietersz vander Burch.

Enselfde dat is nu geordonneert byt am-
 bacht vande brouwers dat twee brouwers aen
 een biercooper tapper ofte tapster te achteren
 sijnde dat die meesste te achteren sijn willen
 de dije een minste te achteren is interdiceren
 geen bier meer te leveren alsulken brouwer
 die meest te achteren is gehouden sal wesen
 die minst te achteren is te betaelen 't oorconde
 dit by die drije overmans onderteijckent
 datum als boven
 Ende daer onder teijckent Claes Jansz
 van Weesel, J.Dircxsz Apsou ende Jan
 Pietersz vander Burch.

Collationeert & gelyk
 sijn principale gelyk
 sijn in gelyckheit byt am-
 bacht vande brouwers
 onderteijckent als boven is
 de Copie der oordeel
 vande gelyckheit byt am-
 bacht vande brouwers

Ordonnantie bij Mijnen Heeren de Regeerders der Stede van Dordrecht gemaect, besloten, ende geresolveert tot welvaeren, ende bevorderinghe der brouneeringhe binnen deser Stede van Dordrecht, waer nae een ijegelick, die eenige brouneeringhe sullen begeeren te doen, hem sullen hebben te reguleren.

1- Inden eersten dat de brouneeringhe hier binnen deser Stede van nu voortaan gheregeert sal werden bij forme van een ambacht, waer uijt bij ghemeen advijs vande brouwers alle jaer opden eersten Aprilis gekoosen sullen werden, twee bequaeme personen de neeringe ofte het ambacht doende die Overmans sullen wesen om bij de selfde goede opsicht genomen te worden tot avanchement vande voorseijde neeringe, ende oock mede scerp regardt te nemen, dat mijne Heeren de Staeten in haerene impost, ende de stadt in hare exijs niet verkort ofte verongelijct en worden.

2- Dat oock nijemandt binnen deser stede die voorseijde brouneeringhe en sal moogen doen off hanteren tensij dat hij eerst ende allvooren sij int voorseijde ambacht, ende dat hij oock sal belooven alde ceuren ende ordonnantien te onderhouden, die bij ghemeen advijs vande brouwers geceurt ende besloten sullen worden ende bijsonder het inhoudende van dese ordonnantie, ende oock 't gunt mijn heeren van nu voortaan tot welvaeren deser stede ende avanchement vant voorseijde ambacht sullen statueren.

3- Tenderden, soo wat brouwers eenige bieren binnen deser stede uijt doen, contrarie d'ordonnantie vande excijsen ende imposten sullen tot proffijte vant voorschreven ambachte verbeuren de somme van twintich carolus guldens onvermindert de stadt, ende s'Heeren gerechtichijt.

4- Tenvierden. Alsoo de neeringe vande greijnen hoe langer hoemeer verloopende es ende de vreemde coopluijden dagelijcx hoelanger hoemeerder dese stadt sijn voorbij passerende ende d'selve niet en versoecken presenteren de voors. brouwers omme de coopluijden ende de neeringe vande voorseijde greijnen wederomme inde voors. stede te brengen dat alle coopluijden ende borgers uijt crachte van coop van garst, mout, terwe, rogge, hop, houdt, ende turff, ofte eenige andere waeren, die sij aenden brouwers zouden moogen leveren bij faulte dat sij van de brouwers op heurentijt niet en worden voldaan heur achterwesen sullen moogen innen volgende 't recht vande backers zeel.

5- Tenvijfden. Dat de gemeene brouwers sullen vermoogen een caerte te maecken soo wel op 't stuck vande coophandel als oock op haer neeringe die in 't openbaer hangen sal. Opdat heur een ijegelijck daer nae mach reguleren, ende de boeten scuten, ende dat met de selve boeten sal moogen executeren jegens den onwilligen met alsulcken recht, alsbij de gemeene gildens gepleecht wort.

6- Dat oock mede de voorseijde brouwers toegelaten ende gegundt wordt dat alle die bieren die zij uijt dese stede zullen senden, de zelfde zullen moogen doen wer-

ken bij haerene eijgen knechten zoo werde zulcx de brouwers goet dunct ende belieft, zulcx als oock tot Delft gedaen wordt, zonder dat zij gehouden zullen wesen 't selfde die bierdraegers te moeten laeten doen.

7- Des soo sullen alle die genen die eenige brouneeringe hier in de stadt willen doen, gehouden wesen den eedt te doen in handen vanden officier geene bieren uijt te doen om hier binnen deser stede het sij in herberge off indes borgers huijsen gedroncken te werden, ten sij hem eerst ende all vooren geleverd zij een billet daerbij blijcke soo wel den impost van de heeren de Staeten, als oock den exchijs deser stede betaelt te sijn datse oock geen bieren uijt en sullen doen, dan conform het billet. Te weeten dat hij geen halve vaeten uijt en sal doen op een briefken van een kinneken, oock geen tonne op een briefken van een halffvat, off op een briefken van een kinneken. Dat hij oock geen ijsrahel off pharoo uijt en sal laeten gaen, op een briefken van moeselaer, noch oock geen tweemaal bier uijt te doen op een briefken, op de boeten van twintich Rins gulden ten proffijten vant voorseijde brouwers ambacht, ende hondert gouden realen tot proffijten deser steden ende correctien van schepenen nagelegenthijt vande saecke.

8- Dat oock de voorseijde brouwers gheen bier zijnde in halve vaeten off in tonnen tot eenige tappers oft borgers huijse sulle laeten gaen, ten zij de zelffde gewrocht worden bij de geswooren bierdraegers deser steden, zonder dat se die bij haeren brouwers knechts ofte ijmandt anders gheen bierdraggers zijnde zullen laeten wercken.

9- Dat oock de brouwers alle die brieffkens, soo vande tappers als van de borgers aen een lijasse sullen rijgen, ende sullen die alle saeterdachs de pachters overleveren soo verre de pachters zulcx aen hen versoecken.

10- Dat oock die brouwers vrij en exempt sullen wesen vande grootkens die zij van elke tonne bier hebben moeten geven, van alle die bieren die buijten deser stede sijn gegaen.

11- Waer tegens die brouwers gehouden zullen wesen van nu voortaan te betaelen van elke tonne torffs die sij binnen haerluijden huijsen sullen consumeren eenen doeijt ende van elke wagen colen eenen halven stuiver.

12- Reserverende niet temin mijne voorseijde Heeren aen hemluijden dese ordonantien te moogen verminderen ofte vermeederen sulcx sij bevinden sullen ten meeste diensten deser stede ende welvaeren van't verseijde brouwersambacht te behooren.

Aldus geresolveert, gesloten ende geordoneert bij mijnen Heeren vanden gerechten Oudtraeden, ende luijde vanden Achten, deser stede van Dordrecht opden sesten Aprilis Anno duysent vijffhondert drie ende tachtich. Ende te oirconde 't zegele ten saecken der selver stede opt spatium van dese gedaen drucken te daege ende jaeren als vooren. ende was ondertijckent bij alle anwesichen.

Koffiedrinkende vrouw in de negentiende eeuw (kunstenaar onbekend). Het drinken van koffie en thee begon sinds de achttiende eeuw het bier te verdringen. De brouwers probeerden er alles aan te doen deze ontwikkeling tegen te gaan.

Bijlage 2 - verzoekschrift van de brouwers, 1777

Afschrift van een verzoekschrift van de gezamenlijke brouwers van Dordrecht aan het Gerecht om voor een periode van 25 jaar geen nieuwe brouwerijen toe te laten binnen de stad. Dit wordt gevolgd door het besluit van 12 juni 1777 waarbij het Gerecht de oprichting van nieuwe brouwerijen verbiedt voor de periode van 20 jaar.¹

Aan den edel Groot Agtbare Geregte en Camere Judicieel der stat Dordregt

Geven met schuldigen eerbied te kennen, de gesamentlijke brouwers binnen deze stad.

Dat de supplianten niet kunnen ontveinzen, dat in de voorgaande eeuwen een aantal van 25 à 30 brouwerijen binnen deze stad capabel waren om hare bezitters niet alleen genoegzame, maar zelfs overvloedige middelen van bestaan te verschaffen. Dat ook de brouwerijen in diverse tijden van 's lands en stadswegen zijn belast geworden met zo veele en sware lasten als de Hoog wijze Overigheid convenabel heeft geoordeelt, om zulk een florisante hoofdnering te doen supporteren.

Dat 't onmatig wijndrinken in de voorgaande eeuw en 't overmatig gebruik van koffi en the en ander water in dese eeuw hand overhand toegenomen, aan de bierconsumptie een zoo geweldige schok hebben toegebracht, dat de neringrijkste en aller florisantste brouwerijen al omtrent 't midde deser eeuwen niet meerder dan ruim 40 à 50 gebrouwt in 't jaar hebben kunnen debiteren. Daar er eertijds 150 à 160 en zelfs wel 200 gebrouwen jaarlijks in een brouwerij zijn gedaan en de bieren daar van gedebiteert. Dat de declinerende consumptie van bieren ten gevolgen heeft gehad, dat wel sommige brouwers vrijwillig haare kwijnende traficquen (= bedrijven) hebben gedemolieert (= afgebroken), maar ook andere door neringloosheid en uijt nood haare eertijds genoegzame maar nu verlopende broodwinninge van tijd tot tijd hebben moeten abandonneren (= in de steek laten, beëindigen). Waar door de brouwerijen van tijd tot tijd verminderende reeds in den jare 1739 zijn vermindert geweest tot op 't getal van negen.

Dat niet tegenstaande door neringloosheid, hoogen prijs van graanen, duurten van bijna alle andere brouw- en brandstoffen, grote arbeidslooonen en swaren impostien (= belastingen) en andere drukkende lasten de brouwerijen in de andere steden van Holland en Westvriesland 't zedert den jaare 1748 nog een derde in getal zijn afgenomen. Egter dezelve negen brouwerijen 't zedert anno 1739 binnen deze stad nog in functie zijn gebleven tot op den dag van hede toe.

Dat de supplianten om het verval van hare nering met een enkel voorbeeld uijt veele anderen te staaven de vrijheid nemen U edel Agtbaren onder 't oog te brengen, dat de drie brouwerijen thans nog bekend onder de merken *De Sleutel*, *Den Boom* en *De Zwaan* in 't begin deser eeuw en wel in den jare 1704, nog hebben

¹ SAD archief 9, inventaris 124, folio 18 vs-20, d.d. 12 juni 1777.

gedaan de eerste 126, de tweede 117 en de andere 109 gebrouten (= brouwsels), te zamen 349² gebrouten en dus in drie brouwerijen jaarlijks nog meer vertier en debiet gehad hebben, dan de nege brouwerijen alle te zamen in de jaare 1756, wanneer en door de nege te samen slegts anno 1757 - 349 / anno 1758 - 341 / anno 1759 - 347 gebrouten zijn gedaan.

Dat ofschoon in de tegenwoordige tijd of laat verloope jaren wel eens 390 en 400 gebrouten door de nege brouwerijen tezamen in een jaar zijn gedaan. Zulks niet anders is te attribueeren, dan dat de supplianten om 't geringe overblijfszel van haar vervalle nering niet totaal te verliezen en om dagelijks versche bieren te kunnen fourneren, thans moeten besluiten om hare gebrouwten al kleiner en kleinder te brouwen en veeltijts zo klein, dat de ketels nauwelijks genoegzaam gevult zijn om de bodems boven 't vuur bedekt en uijt den brand te houden.

Dat dus drie brouwerijen meer dan genoegzaam capabel zijnde om 't geheele tegenwoordige debiet (= afzet) ten vollen te fourneren ent veel te groot aantal van negen brouwerijen in dese zo geringe neering participerende met negenvoudig beswaar van onderhoud, slijtagie, reparatie, knechts en bediende, paarden, verpondingen³ als anders te veel om met de optelling Uedel Groot Agtbaren attentie op te houden. Tot onvermijdelijk gevolg heeft en een bedroefd en verderfvelijk gevoel om neringen debiet te trekken zo met kladdinge⁴ en kortinge als met het schenken van fooijen, giften, en gaven, om tappers of schippers en andere klanten te lokken, de oude aan den band te houden en nieuwe aan te winnen.

Dat bij de neringloosheid nog is toegevallen de exçessive duurten van graanen, welke steeds verscheide jaren agtereen heeft aangehouden tot importante schaden van de supplianten, welke met haare wankelende trafieken nu enige jaren herwaarts zulke facieuse⁵ rekeningen gemaakt hebben, dat 't belang voor haar credit en de reputatie goede naam en faam, welke zij ook door haere familien en kostbare panden zoeken te conserveren, haar wederhouden om de bedroefde geringe winsten of fatale verliezen naar waarheid open te leggen.

Dat de supplianten bij voorgaande adres bij requeste den 20 februari 1751 van Uedel Groot Agtbaren goedgunstig hebben geoblineert⁶ gehad brieve van Octroij voor den tijd van 20 jaren. Met seclusie (= uitsluiting) van alle andere ten faveure van dezelve brouwerijen in welke 't brouwersambagt tot heden toe nog werd geexcerceert.

Dat dese termijn in den jaare 1773 zijnde getermineert in een tijd dat de enorme duurte van granen bij de supplianten alle vrees en agterdogt verbande om te dug-

² Dit moet zijn 352.

³ Belasting op onroerend goed.

⁴ Bederf van de markt door het verkopen van goederen tegen te lage prijs.

⁵ Niet geheel duidelijk, waarschijnlijk afgeleid van facit bij opmaken van rekeningen.

⁶ Verkregen.

ten, dat zig imand zoude opdoen, welke zijn intrest⁷ zo verre zoude vergeten om een of meer brouwerijen te stigten of de te dier tijd gants rineuse⁸ broutnering bij de hand te nemen.

Dat te deser tijd de prijzen van granen aanmerkelijk gedeclineerd zijnde, er tans bij de supplianten eenige hoop begint te ontluiken om met hare kwijnende brouwerijen wederom een gedeelte van haar brood te zullen kunnen winnen ten minste zonder schaden te zullen kunnen trafiqueeren.

Dat ook thans in dese stad niet ontbreekt aan gegoede ingezetene stout⁹ in onderneming van welke (door 't algemeen declineren en verval van veelerleij zaken en door de favorabele denkbeelden welke bij zommige zo schoon abuzuvelijk van de brouweringe gevoed werden) de een of andere (zo de supplianten bedugt zijn) wel eens de lust konde bekruipen om eene nieuwe brouwerij klein of groot op te rigten ofte 't brouwersambagt bij de hand te nemen. 't welk de supplianten in dese moderater¹⁰ altans minder fatale tijden niet zonder jalousie zoude kunnen aanzien.

Dat derhalven de supplianten bij dezen zig keren tot Uedel Groot Agtbaren ootmoediglijk versoekende, dat Uedel Groot Agtbaren de geallegeerde redenen gunstig pondereerende¹¹ aan de supplianten weder gerieven te vergunnen brieven van octroij voor den tijd van 25 jaren ofte wel voor zoveel meerder ofte minder jaren als Ued groot Agtbaren zullen gelieven goed te vinden omme met de tegenwoordige nege brouwerijen bekend onder de merktekenen *'t Anker*, *'t Vlies*, *De Zwaan*, *De Sleutel*, *De Bel*, *De Lelijen*, *'t Kruijs*, *'t Lam* en *Den Boom*, alleen en met seclusie van alle anderen bieren te mogen brouwen en dienvolgens, dat geen nieuwe brouwerij of brouwerijen het zij groot ofte klein tot het maken of brouwen van eenige bieren hoe ook genaamd binnen deze stad of jurisdictie vanden, zal of zullen mogen werden opgerigt.

't Welk doende ende uit naam van de supplianten (was getekend) Leendert van der Horst, procureur.

... de Kamere alvorens te disponeren stelt deze requeste in handen van de Heeren van den Brandeler en de Roo, schepen dezer stadt omme denzelven nader te examineren en hun edele Groot Agtbaren te dienen van hun edele consideratien en advis actum 12 juni 1777.

Hebben na voorgaande rijpe deliberatie goedgevonden ende geresolveert de supplianten hun versoeck te accorderen, verlenen mitsdien dezelve zo voor hun als derselver successors in de bierbrouwerijen binnen deze stad bekend onder de merktekenen van *'t Anker*, *'t Vlies*, *De Zwaan*, *De Sleutel*, *De Bel*, *De Lelijen*, *'t Kruijs*, *'t Lam* en *Den Boom*, octroij voor de tijt van twintig eerstkomende ende agter een volgende jaren, 12 juni 1777.

⁷ Belang.

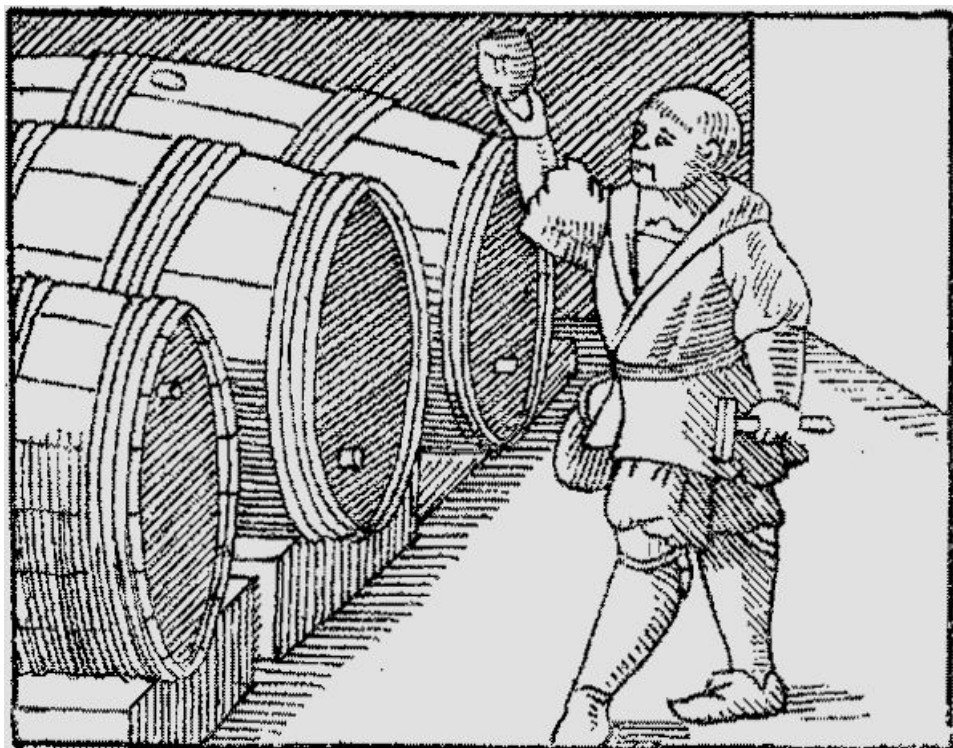
⁸ Waarschijnlijk ruïneus.

⁹ Zelfbewust, dapper.

¹⁰ Gematigde.

¹¹ Overwegen.

Bijlage 3 - Lijst met brouwers die lid zijn geworden van het Grootkoopmansgilde (1586-1700)¹

Boudewijn Coninx, brouwer
Franchois Franssen, brouwer
Gijsbert Matthijssen, brouwer
Thomas Aelders, brouwer, 1586
Cornelis Beljaerts, brouwer, 1590
Jan Jacobsen Cotermman, brouwer, 1593
Damis Gerrits van Gijessendam, brouwer in *De Haes*, 1603
Cornelis Cornelissen van Putten, brouwer in *De Swaen*, 1603
Franchois Schoutet, brouwer, 1603
Adriaan Gerritsen Hoogeveen, brouwer, 1604
Thomas Blouck, brouwer, 1606
Gijsbrecht Boudewijns Coninck, brouwer, 1607
Arien Reijnierse, brouwer, 10 oktober 1610
Coenraedt Heijndrix, brouwer, 19 augustus 1611

¹ SAD archief 16, inventaris 173.

Philip Apersd, brouwer, 19 augustus 1611
Jan Stockman, 31 augustus 1612
Sijmon van Beaumont Govertsz, brouwer, 26 juni 1616
Jan Matense, brouwer, 10 oktober 1616
Anthonij Anthonijs, brouwer, 10 oktober 1617
Leendert Bastiaens, brouwer, 25 mei 1620
Boudewijn Onderwater, 1634

Gildebroeders van de tweede eed, niet gehouden ‘ter morgensprake te comen’

Michiel Jacops Coterman
Gijsbrecht Francken
Blasius van Haerlem
Herman Heerman
Govert Jans
Abraham Koterman
Willem Nijssen
Hugo Repelaer
Claes Janssen van Wesel
Jan Willemsen de Wit
Adriaen Hermans, brouwer in *Het Rijpland*, 1603
Jan Bom is overgezet van zijn eerste eed, 1604
Erasmus Pietersen, 1605
Cornelis Adriaensen, 1606
Ewout Schut, 1606
Heijndrick Franssen Schouteten, 8 februari 1608
Sijmon Muijs, 18 September, 1613
Cornelis Cornelissen, 16 oktober 1614
Jacop Jacopsen, 28 november 1614
Abram Diederix, brouwer, augustus 1615
Jan Matthijs Bales, 12 juni 1617
Maerten Pietersen, 30 september 1620
Hans van de Waeter, 1621
Jacob Koterman, 1629
Cornelis Bellart, vrij gildebroeder, 17 Juni 1632
Anneke Nijs, weduwe van Nijs Hermans, 15 juni 1641
Jan Marsijllen Deijlman, 16 januari 1643
Heijndrick van den Santheuvel, de eerste eed 3, december 1650, deken 1657 en 1663
Cornelis belliaert, brouwer, 10 december 1650
Cornelis Back, 26 januari 1654
Bartholomeus van den Santheuvel, eerste eed, 24 januari 1665
Anthonij van den Santheuvel, tweede eed, 23 oktober 1677
Thomas Thijckens, brouwer, 1 januari 1684
Matthijs du Sair, 1 januari 1684
Adriaen van den Santheuvel, tweede eed, 28 januari 1690
Hendrick van den Santheuvel Bartholomeussoon, eerste eed, 28 januari 1696
Pompejus de Roovere, eerste eed, 19 januari 1700

Ongeveer op de plaats van het ingekleurde huis moet brouwerij De Lelie, ook De Drie Leliën genoemd, gestaan hebben (detail van een tekening door P.L. Vuyck, circa 1851).

Bijlage 4 - Verkoop brouwerij De Lelie, 1778

Notariële akte betreffende de verkoop van brouwerij De Lelie, 1778¹

Generale conditien ende voorwaarden opde welke den weledelgestrenge Heer mr. Cornelis Pieter Pompe van Meerdervoort, Heere van Swijndrecht, in den oudraad, en Oud burgemeester dezer stadt Dordrecht als in huwelijk hebbende de weledelgeb. Vrouwe Maria Onderwater, de weledel geb. Vrouwe Geertruijd Onderwater, weduwe den weledel gestr, Heer Jacobus van der Pot, in leven in den oudraad en burgemeester alhier; den weledelgestr. Heer Mattheus Onderwater, mede in den oudraad en oud burgemeester binnen deze stad; den Weledelgestr. Heer Abraham Hendrik Onderwater, insgelijks in den oudraad en Regerent Burgemeester alhier te Dordregt; mitsgaders de Weledelgestr. Heer Mr. Jacob Karseboom, in den oudraad en secretaris deser meergemelde stad, als in huwelijk gehad hebbende de Weledel geb. Vrouwe Adriana Johanna Onderwater, en zulks als vader en natuurlijke voogd over de drie minderjarige kinderen, bij haer Weledelgeb. verwekt, zijnde de voorn. Maria, Geertruijd, Mattheus en Abraham Hendrik Onderwater, jegenswoordig de enige kinderen en met de drie nagelatene kinderen van wijlen de voorn. Vrouwe Adriana Johanna Onderwater, verwekt bij voorn. Weledel gestr. Heer Mr. Jacob Karsseboom, in geval van overlijden de erfgenamen van Vrouwe Adriana Brandwijk van Blokland, wed. van de Weledelgestr. Heer Mattheus Onderwater, in Leven Oudraad en Burgemeester binnen deze Stad, als bij appoincement van de Kamere Judicial in dato 22 Januarij 1778, tot de na te melden verkooping geauthoriseerd:

Een hegte, sterke, en wel geconditioneerde brouwerij, genaemt de Lelie staende ende gelegen in de Voorstraat om de hoek van de Lombartstraat, binnen de Stad Dordrecht, bestaande voor aan de straat in:

Een dubbel woonhuijs voorzien met diverse spatieuze (= ruime) kamers waar onder verschijde behangen, keuken, kelder en verdere gemakken daaragter de brouwerij en mouterij waarin twee koopere ketels, koopere lekbak, werkkuijp, geilkuip, en koopere vaatbak, Item los en koelbakken waarvan een geheel met loot belegt, benevens diverse kelders, waarvan drie onder het huijs verwulft, alsmede stallinge en koetshuijs agter vormelte brouwerij ende een huijs en erve, staende naast de vormelte stallinge geemploijeert werdende tot berging van bier, belent de Lombartstraat aan de eene en van voren het huijs van Monsr Adriaan Walpot aan de andere zijde, en zodanig het verder belent mogte zijn; Zijnde den eenen brouwketel groot circa 113 ton en den anderen circa 86 ton.

Verder vaste gereetschappen:
een waterkuijp, een watervloot², een kooper fornuijs.

¹ SAD archief 20, inventaris 1113, akte 30, folio 156-167.

² Dit is ook een soort waterkuip.

Losse gereetschappen:

Twee koopere lepels of lossens
Een ijzer Paard
Agt steekers
Seven bustelhakkers³
Agt rieken
Twee stookijzers
Een Loet (= krabber)
Een breekijszer
Een haak
Een Zift⁴
Vier koopere Flapakers⁵
Twee dito volakers⁶
drie kitten met koopere snebben
Een koopere Flap
Een groote ijsere koolschop
Een dito klijnder
Een dito riek
Een schop voor 't fornuijs
Een dito in de est
Een stookijser
Een rijf⁷
Een koopere kraan voor de Voens
Twee ditto klijnden
Vier kaggels
Een vuurijzer
Twee brandijzers
Een strijkbank met twee bijtels
Een beugel
Twee Plug
Een spits en een kraanboor
Twee koopere merkens
Een bomboor
Een bikijser

Een koolpikker
Een kruijwagen
Een bomblok
Vier ladders
Een zaag
Drie bierboomen
Een watervloot
Drie watertonnen met ijsere hoepen
Twee lantaarns
Een takel⁸
Twee trechters
Een vloot om de voers te vullen
Drie pompen, drie gooten
Een houte draagbak
Twee meetvaten
Vier estmandens⁹
Drie houten schoppen
Een dito rijf¹⁰
Een estkleet
Vijf oxhoofden¹¹
Twee tonnen om water op te haalen
Vijf schuijven
Seven mandens,
Twee ijsere blakers
Negen houte schoppen
Agt en sestig koornzakken
Vijf stukken ijser van 50 lb
Een kaarslaaij
Diverse stellingen
Twee en tagtig onderbakken
Ses groote Voers
Een klijn dito
Voorts enig stellinghout

³ Werktuig om het bostel te hakken.

⁴ Werktuig om te zeven.

⁵ Soort emmer.

⁶ Idem.

⁷ Hark.

⁸ Eestkleed.

⁹ Manden om de groenmout naar de eest te brengen.

¹⁰ Houten hark.

¹¹ Ton.

Dat alles aan den kooper zal volgen dog voetstoots en waer voor den kooper gehouden zal wezen, te betalen boven de beloofde kopp en Rantsoenpenningen Eens vijf-hondert guldens. Dog hetgeen van de losse gereetschappen niet gespecificeert is, behouden de verkoopers in haar weledel. Qualiteit aan zig, om na haar te mogen neemen; Gelijk dezelve ook aan hun behouden de Vrugtboomen om die te mogen rooijen en na hun neemen En zal onder de koop ook niet begreepen zijn, de Schilderij in de Groote kamer van 't Woonhuijs, en zodanige verdere Meubilaire Goederen die met houvasten of anderzints vast gemaekt zijn.

De voormelte brouwerij en Woonhuijs met den gevolge van dien, zullen door den Kooper moeten werden aanvaart, den 2e of 9e Meij van dezen Jaer 1778 ter keuse van de verkoopers tot welke tijd de Brouwerij van wegen de Verkoopers zal werden gaande gehouden.

De bieren in de kelders zoo binnen als buiten de brouwerij en inde pakhuijsen zullen door de kooper bij 't aanvaarden der brouwerij moet worden overgenomen het agt gulden bier voor zeven gulden de ton, het ses gulden bier voor vijf gulden, het vijf guldens bier voor vier gulden tien stuivers, het vier voor drie gulden tien stuivers, het drie voor twee gulden tien stuivers de ton en vermits het tot prajuditie van het bier zoude zijn, het zelve aan te vullen, zoo zal men 26 tonnen voor 24 reekenen, vaten en kinnetjes na advenant, en mitsdien op voorm. 2e of 9e Meij moeten werden gestelt, en dien conform Immediaat na de telling door den kooper na hem genomen.

Voor het uithuizig vaatwerk, dat wegens het Debiet der Bieren onder de Calanten berust, op den dag der overneeming van de Brouwerij, zal door den kooper ineens aan handen van de verkoopers betaelt werden 1.200 gulden.

Het aanwezige vaatwerk in de brouwerij, kelders of pakhuijsen op de overgifte van de Brouwerij voor handen, zoo ledig als vol, zal door den kooper der Brouwerij bij dezelve overgift moeten worden overgenoomen, om daar voor te betalen twee guldens per ton. Een gulden per vat, tien stuivers per kinnetje.

De voorhande zijnde hoepen zullen mede door den kooper volgens inkoop, door den verkoopers op te geven, moeten worden overgenomen. Het eijke telhout (= aanmaakhout) zal werden getelt en moeten werden overgenomen door den kooper tot de prijs waarvoor het is ingekogt. De voorhanden zijnde Luijkse koolen zullen worden gewoogen en de Engelsche koolen werden gemeeten, en zal den kooper daer voor moeten betalen de Prijs zooals die zijn ingekogt, benevens den Impost van Land en Stad, door de Verkoopers daar van betaalt, en 't weegen en meetloon zal meede koomen alleen voor Rekening van den kooper.

De voorhanden zijnde Hop zal door den koper der Brouwerij moeten werden overgenomen, voor de prijs welke die gekost heeft.

De gemoute wintergerst welke in het jaar 1776 en 1777 is gemouten (waarvan allenlijk werd gebruikt) en die in de agterste moutkast is leggende, daarvan zal den kooper hetgeene daarvan overblijft en door gezworen meters te meten, moeten overnemen, tot de prijs waar op dezelve door twee Neutrale Personen van wederzijden Een te benoemen zal werden getaxeert.

Gelijk den kooper alzoo mede de voorhanden zijnde gemoute spelt, in de voorste kas leggende, zal moeten overnemen. En van het voormelte Gerst en Spelt alleen het meetloon moeten betalen.

Dog ten aanzien van de Wintergerst, welke in dit loopende jaar is gekogt, en gemouten den kooper zal dezelve garst, zelve moeten betalen, beneevens de kosten daar op gevallen als Rondemaat, meeten en Draagloonen etc. en aan de Verkoopers van de Brouwerij betalen twaalf gulden voor elk Last dat daar van is gemouten, dog zal zoo dra de voormelte Brouwerij is verkogt, geen garst meer werden aan gekogt, als met goedvinden van den Kooper.

De verkoopers behouden aan zig het regt ter invordering van hunne uijtstaende schulden, om gebruik te mogen maken van Interdictie, de Brouwers onder malkanderen completeerende.

De reparatien van de Brouwerij, Huijsing, en Pakhuijs daar annex, noodig na den dag der gesloeten koop, zullen zijn voor Reekening van den Kooper.

De kooper der Brouwerij zal de twee kelders onder het huijs aan de Blauwpoort in zijn gebruik moeten houden tot 1 november 1778 en daarvoor betalen in hande van den verkoopers de somme van Seventig guldens.

Het 'huijs aan de Blauwpoort' werd voor allerlei doeleinden gebruikt. Hier bevonden zich ook twee voorraadkelders van brouwerij De Lelie (tekening J. Rutten, 1870).

Het hieragter te melde Pakhuijs ter Goes, daarvan zal den kooper der Brouwerij voor huur van de kelder aan de kooper van 't zelve Pakhuijs van Meij tot 1 November 1778 moeten betalen vijftien guldens.

Alsmede voor de Een hoog tot Hopsolder gebruikt werdende twaalf gulden mede tot 1 November 1778. En zal de kooper van de meergemelde Brouwerij tot desselfs gebruik moeten houden het Pakhuijs hier nader gemelt, onder Nr. 3 tot 1 November 1778 en aan de kooper voor huur betalen van Meij tot 1e November 1778 de somme van twintig guldens.

Op 7 Maart 1778 is de brouwerij opgehangen voor 40.000 gulden en afgeslagen op 21.700 en is daarvoor gemijnt bij de Heer Arent van der Werff, makelaar alhier, voor hem of die binnen drie dagen zal nomineren.

Op 9 Maart 1778 heeft Arent van der Werf tot koper genomineert Barthoudt van Ouwijk, in den Oudraad deser Stadt en de heer François Vermeulen, wonende alhier, welke verklaarde 't zelve te accepteren.

Nr. 2 Een huis en erve geappropriert tot pakhuijs en kelder genaamt Ter Goes, staande in de Lombardstraat alhier belend de brouwerij Den Anker aan de eene en het huijs van de heer Willem van Eijl aan de andere zijde. De kooper zal moeten gedogen het gebruik door de verkoopers en kooper der Brouwerij, van de kelder van 't voorn. Pakhuijs tot 1e November 1778, zullende daarvoor geniete van gezegde Kooper vijftien guldens.

Mitsgaders van de solder Een hoog mede tot 1e November 1778, twaalf guldens. En van wegens de verkoopers voor het gebruik van de solder twee hoog tot 1e November 1778 genieten twaalf guldens. Blijvende de zolder drie hoog bij 't sluijten van de koop tot dispensatie van de kooper.

Op heeden de 7e Maart 1778 is 't voorn. Pakhuijs nr. 2 opgehangen op drieduijzent gulden en afgeslagen tot op vijftien hondert gls. Is daarvoor gemijnt bij de heer Arent van der Werff makelaer alhier voor hem of die binnen drie dagen zal noemen.

Op heeden den 9 maart 1778 heeft den voorz. Heer Arend van der Werff tot coopers van voorn. Huijs off Pakhuijs nr. 2 genomineert De weledel gestr. Heer Bartout van Ouwijk in den Oudraad deser stadt en de Heer François Vermeulen wonend alhier, de welke gemelde koop verklaren te accepteren

Bijlage 5 - Brouwerijen in kaart

De *schuingedrukte* brouwerijen ontbreken op de kaart omdat de locatie ontbreekt of omdat het moeilijk te bepalen is waar de brouwerij zich bevond vanwege de lengte van de straat, zoals de Voorstraat. Ook is niet altijd de juiste plaats in een straat bekend.

1. Brouwerij Het Ancker of Den Witten Ancker
Voorstraat, tussen de Lombardstraat en de Haringstraat	16. Brouwerij Den Eijkenboom
Aan het Grotekerksplein
2 Brouwerij Aernt van den Brande Heinricxsz
Riedijk	17. Brouwerij De Engel
Voorstraat, tussen de Kleine Spuistraat en de Botgensstraat
3. Brouwerij van het Augustijnerklooster
Steegoversloot, bij het Hofcomplex	18. <i>Brouwerij De Gecroonde Bock
Wijnstraat</i>
4. Brouwerij Het Beerken, later De Swaen
Wijnstraat, tussen de Schrijversstraat en de Palingsstraat	19. <i>Brouwerij De Gekroonde Valk, zie 6 en 42
Varkenmarkt</i>
5. Brouwerij De Bel
Kleine Spuistraat, Belgracht	20. Brouwerij De Goudsbloem
Voorstraat, bij het Stadhuis
6. Brouwerij De Blauwe Hand
Grotekerksbuurt, havenzijde tussen de Lombardbrug en de Pelserbrug	21. Brouwerij Het Gulden Hooft
Groenmarkt tussen het Grotekerksplein en Vleeshouwersstraat
7. Brouwerij de Bock, daarna De Oranjeboom en Gekroonde Valk
Tolbrugstraat - Varkenmarkt - Wijnstraat	22. Brouwerij Het Gulden Vlies
Voorstraat, bij de Visstraat
8. Brouwerij de Boog
Nieuwe Haven	23. Brouwerij De Haen of 't Haentje
Nieuwe Haven
9. Brouwerij Het Claverblad
Voorstraat, bij de Pelserbrug	24. Brouwerij Het Haentgen
Groenmarkt, bij de Tolbrugstraat
10. Brouwerij De Dissel of Distel
Voorstraat, bij de Mariënbornstraat	25. <i>Brouwerij Het Haesken of de Witte Haas
Locatie: onbekend</i>
11. <i>Brouwerij De Dorreboom
Voorstraat</i>	26. <i>Brouwerij Het Hamerken
Locatie: onbekend</i>
12. Brouwerij De Drie Leliën
Voorstraat, naast de Lombardstraat	27. Brouwerij De Hand
Pelserstraat
13. <i>Brouwerij Drie Oude Mannekes
Locatie: onbekend</i>	28. Brouwerij Den Harinck
Voorstraat, grenzend aan de Haringstraat
14. Brouwerij De Drie Ringen
bij de Vuilpoort	29. Brouwerij Het Hart
Varkenmarkt
15. Brouwerij De Eenhoorn
Voorstraat, bij de Nieuwkerkstraat	30. Brouwerij van het Heilig Sacraments-
gasthuis
Visstraat

Veer naar
Zwijndrecht

MAARTENS
GAT

VOORSTRAATS

NIEUWE

HAVEN

SPUI

HAVEN

HAVEN

HAVEN

HAVEN

HAVEN

GRANDE
KAZERN

PONTONNERS
KAZERN

PONTONNERS
KAZERN

YVES
KENT
POT

HEREN
MAGALIN

GROOTE KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

ST. JACOB
KERK

31. Brouwerij De Hengst
Wijnstraat, tegenover de Kleine Kraan
32. Brouwerij Het Hoefijser
Riedijk, bij het Hoefijzerstraatje, 1608 aan de Hoge Nieuwstraat
33. Brouwerij De Hoorn
Riedijk
34. *Brouwerij Het Jerusalems Cruys*
Achter het Stadhuis
35. Brouwerij De Kat
Bij de Tolbrug (nu Scheffersplein)
36. Brouwerij Het Kruis
Voorstraat, bij de Heer Heymansuijsstraat
37. Brouwerij Het Lam
Hoge Nieuwstraat
38. Brouwerij De Leeuw
Schuitenmakersstraat
39. Brouwerij Het Leeuwken of de Roode Leeuw
Voorstraat, bij de Kolfstraat
40. Brouwerij De Lelie
De Vest, tussen het Bagijnhof en de Vriesestraat
41. Brouwerij, naam onbekend
In 1485 afgebroken, om het kerkhof van de Grote Kerk te vergroten
42. *Brouwerij Oranjeboom, zie 6 en 18*
Tolbrugstraat - Varkenmarkt
43. Brouwerij De Osch
Wijnstraat, tegenover de Kraansteiger
44. *Brouwerij De Posthoorn*
Locatie: onbekend
45. Brouwerij Het Roode Hart
Houttuinen, Groenmarkt bij het Stadhuis
46. Brouwerij Het Rijpland, later De Son
Voorstraat, tegenover de Pelserbrug
47. Brouwerij De Ruijt
Ruitenstraat
48. Brouwerij De Schenckkan
Voorstraat, tussen de Lombardstraat en de Visstraat
49. Brouwerij Het Schip of Het Scheepken
Buiten de Vuilpoort
50. Brouwerij De Sevenster
Voorstraat, bij de Botgensstraat
51. Brouwerij De Sleutel
Varkenmarkt
52. *Brouwerij De Ster*
Locatie: onbekend
53. Brouwerij De Steur
Visstraat
54. Brouwerij Den Spiegel
Voorstraat, bij de Botgensstraat
55. Brouwerij Het Tonneken
Voorstraat, bij de Grote Spuistraat
56. *Brouwerij De Twee Boucken*
Locatie: onbekend
57. Brouwerij De Valck
1595 Varkenmarkt - 1601 *Vriesestraat* - 1670
Tolbrug
58. *Brouwerij Het Vergulde Cruys*
Voorstraat
59. Brouwerij De Vier Heemskinderen
Grote Kerksbuurt, tussen het Sint
Jacobsghasthuis en de Vleeshouwersstraat
60. Brouwerij De Vier Ringen
Prinsenstraat
61. *Brouwerij Het Vlies*
Locatie: onbekend
62. Brouwerij De Voetboog
Houttuinen
63. Brouwerij Vogelesanch
Wijnstraat, bij de Gravenstraat
64. *Brouwerij Het Witte Hart*
Wijnstraat - Groenmarkt
65. Brouwerij Het Witte Land
Varkenmarkt
66. Brouwerij 't Zeepaert
Wijnstraat, tussen de Schrijversstraat en de
Palingstraat
67. Brouwerij: naam onbekend
Wijnstraat, naast of achter het huis Brandenburg
68. Brouwerij: naam onbekend
Groenmarkt, tegenover de Visbrug

Illustratieverantwoording

- Amersfoort, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten
17
- Amsterdam, Heinekenmuseum
152, 166
- Amsterdam, uit: Jan en Kasper Luiken, Spiegel van het menselijk bedrijf (1694)
94, 97
- Antwerpen, Museum Mayer van den Berg
40
- Den Haag, Iconografisch Bureau
26
- Dordrecht, Archeologisch Centrum
6, 19, 21
- Dordrecht, Dordrechts Museum
186
- Dordrecht, Herman A. van Duinen (collectie en foto's)
78, 82, 109, 111, 116, 117, 119, 120, 125, 137, 142, 143, 162, 174, 176, 177, 178, 181, 185,
189
- Dordrecht, uit: J. Buijs, De Bierbrouwer (1799)
16, 20
- Dordrecht, Stadsarchief/DiEP
omslag, 11, 21, 22, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 53, 59, 68, 70, 72, 73,
76, 77, 86, 90, 93, 101, 102, 106, 108, 110, 112, 122, 123, 124, 126, 131, 134, 140, 145,
148, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 182, 187,
190, 194, 197, 206, 210, 212, 215
- Dordrecht, Stadsbrouwerij
13
- Internet, Afbeeldingen
9, 11, 14, 18, 22, 31, 63, 64, 69, 99, 114, 129, 138, 147, 170, 193, 200, 204,
- Maastricht, uit: Funerair Lexicon
172
- Nürnberg, Stadtbibliothek
8, 25
- Parijs, uit: M. Diderot et M. d'Alembert, Encyclopédie (1751)
54, 65
- Pilsen, Pivovarské muzeum
12, 51
- Zutphen, uit: Geschiedenis van de Techniek in Nederland (1993)
132
- Zwijndrecht, Museum De Vergulde Swaen
150

